

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Геолого-географічний факультет
Кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства

ЧАСОПИС

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСК 1

Харків
2006

УДК 911.3:[09,30,33]

Міжрегіональний збірник наукових праць “Часопис соціально-економічної географії” розглядає сучасні проблеми суспільства, що вирішуються економічною та соціальною географією і відображає результати новітніх досліджень у цій галузі. В “Часописі” розглядаються питання теорії та практичного застосування досліджень соціально-економічної географії в різних регіонах України та у світі. Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців в цій галузі.

Межрегиональный сборник научных трудов “Часопис соціально-економічної географії” рассматривает современные проблемы общества, решаемые социально-экономической географией, и освещает результаты новейших исследований в этой области. В журнале рассматриваются вопросы теории и практического использования исследований социально-экономической географии в различных регионах Украины и в мире. Для преподавателей вузов, научных работников и специалистов в этой области.

Between-regional journal “The Chronicle of Social-Economic Geography” is devoted to modern problems of society that could be solved with the methods of social-economic geography. It enlightens the latest studies in this field. There are different questions concerning the theory and practical use of the results of social-economic geography researches in different Ukraine regions and all over the world. It is recommended for high school lectures, scientists and specialists in this subject.

Редакційна колегія: Олійник Я.Б. -- д.економ.н., професор, член – кореспондент АПН України -- шеф-редактор (Київ), Немець Л.М. -- д.геогр.н., професор – голова редакційної колегії (Харків), Голіков А.П. -- д.геогр.н., професор (Харків), Кузін О.К. -- д.геогр.н., професор (Харків), Руденко В.П. -- д.геогр.н., професор (Чернівці), Топчієв О.Г. -- д.геогр.н., професор (Одеса), Черваньов І.Г. -- д.техніч.н., професор, лауреат Державної премії (Харків), Шаблій О.І. -- д.геогр.н., професор (Львів), Шищенко П.Г. -- д.геогр.н., професор, член-кореспондент АПН України, президент Українського Географічного Товариства (Київ), Решетов І.К. -- д.геол.-мін.н., професор (Харків), Некос В.Ю. -- д.геогр.н., професор, голова Харківського відділу Українського Географічного Товариства (Харків), Немець К.А. -- д.геогр.н., завідувач кафедри гідрогеології, декан геолого-географічного факультету (Харків), Костріков С.В. -- к.геогр.н., доцент (Харків), Ключко Л.В. -- старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства -- технічний секретар (Харків).

Міжнародна рада редакційної колегії: Голд М. -- професор університету ім. Джеймса І (м. Севілья, Іспанія), Ефрос В. -- доктор філософії, професор, науковий секретар Сучавського університету ім. Стефана Великого (м. Сучава, Румунія), Євдокімов М.Ю. -- д.г.н., професор (м. Смоленськ, Росія)

Адреса редакційної колегії: Кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна;

тел.: +38 (057) 707-5274;

e-mail: ggefeconom@yandex.ru,

Konstantin.A.Nemetz@evans.univer.kharkov.ua

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. “Часопис” засновано в 2005. Виходить 2 рази на рік.

Публікується за рішенням вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 8 від 30.06.2006 р.).

ЗМІСТ

Горизонти науки

<i>Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЕКОНОМІЧНІЙ І СОЦІАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ	6
<i>Володимир Барановський</i> ЕКОЛОГІЧНА ГЕОГРАФІЯ ЯК НАУКОВА ОСНОВА ОПТИМАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ	22
<i>Олександр Топчієв, Зоя Тітенко</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ	26
<i>Ярослав Олійник, Костянтин Мезенцев</i> СИСТЕМАТИЗАЦІЯ МЕТОДІВ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ: СУЧАСНИЙ ПІДХІД	38
<i>Людмила Немець</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	45
<i>Dinu Vasile</i> The Contribution of the Standardization and of the Certification to the Insurance of Consumers' Protection in a Global Market	55
<i>Костянтин Немець</i> СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ: ПРОБЛЕМИ І НОВІ ГОРИЗОНТИ	60
<i>Ганна Баркова</i> ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УДОСКОНАЛЕННЯ МЕДИЧНОЇ СИСТЕМИ РЕГІОНАЛЬНОГО РІВНЯ	70

Наукові повідомлення

<i>Анатолій Доценко</i> ВІДРОДИМО СЛОБОДИ У СЛОБІДСЬКОМУ КРАЇ	79
<i>Віктор Шишацький</i> ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОЛЯРИЗАЦІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ЯК ЗАГРОЗА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ДЕРЖАВИ	82
<i>Іван Дудник, Сергій Лавриненко</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА ПОПИТУ НА ПОЛТАВСЬКОМУ РЕГІОНАЛЬНОМУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОМУ РИНКУ	84
<i>Андрей Корнилов</i> О ПЕРЕЧНЕ ИНДИКАТОРОВ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ БЕЛГОРОДСКОЙ ОБЛАСТИ	86
<i>Oksana Bartosh</i> School culture and environmental education: contradictions and challenges	89
<i>Надія Дубровіна, Заболотський О.С.</i> МОДЕЛІ ОЦІНКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В РЕГІОНАХ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ	94
<i>Олександр Третьяков</i> ПОТЕНЦІАЛ ВИРОБНИЦТВА БЮГАЗУ НА ЗВАЛИЩАХ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ	104

Дослідження молодих науковців

Максим Височин

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ЗАГАЛЬНОРЕГІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСНОВНИХ ПОТОКІВ	117
---	-----

Юрій Кандиба

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ)	127
---	-----

Олеся Корнус

ТУРИЗМ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	131
--	-----

Віктор Путренко

ПРОБЛЕМИ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ В УКРАЇНІ ТА СТАН ЇХ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ	135
--	-----

Вікторія Ромащенко

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ У ГОСПОДАРСЬКОМУ КОМПЛЕКСІ РЕГІОНУ НА ШЛЯХУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ (НА ПРИКЛАДІ КРИМУ)	143
--	-----

Татьяна Таган

ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ НЕРАВЕНСТВО КАК ОБЪЕКТ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ	150
---	-----

Людмила Ключко

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ	152
---	-----

Постаті

Анатолій Доценко

МИХАЙЛО ВОЛОБУЄВ (ВОЛОБУЄВ – АРТЕМОВ) (1903 – 1972)	161
---	-----

Хроніка

Міжнародна науково-практична конференція

„РЕГІОН – 2006: стратегія оптимального розвитку”	164
--	-----

Наші автори	165
--------------------------	-----

Горизонти науки

Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЕКОНОМІЧНІЙ І СОЦІАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

Розглянуто методологічні принципи досліджень в економічній та соціальній географії, особливості теоретичних і прикладних досліджень в географії

Олійник Ярослав, Степаненко Анатолій. *Методологические принципы исследований в экономической и социальной географии. Рассмотрены методологические принципы исследований в экономической и социальной географии, особенности теоретических и прикладных исследований в географии.*

Методологія наукового пізнання – це сукупність засобів дослідження, що застосовуються в науці, й водночас – учення про методи і засоби пізнання та перетворення дійсності. Головне завдання методології наукового пізнання полягає у всебічному дослідженні методів отримання знань у різних галузях науки, вивчення засобів і методів підвищення ефективності розвитку науки. Досвід показує, що цілеспрямоване розроблення проблем методології сприяє інтенсифікації наукового дослідження, зміцненню зв'язків усередині науки й науки з виробництвом.

Методологія – це стратегія наукового пізнання. Й тому в кожній науці слід розрізняти визначальні методологічні принципи досліджень, які виокремлюють цю науку серед інших. Принцип – визначальне вихідне положення всякої теорії, вчення, науки, світогляду; він виступає як перше і найабстрактніше визначення ідеї, як початкова форма систематизації знань; якщо в основі теорії лежить тільки одна ідея, то принципів, що її відображають, може бути кілька.

В географії можна виділити такі методологічні принципи досліджень: територіальності, комплексності, регіональної цілісності, системності, синергетики, екологічності, сталості, глобальності.

Принцип територіальності передбачає вивчення типу просторового групування ресурсів і природокористування, а

також форм матеріалізації виробничого процесу на території регіону й характеру життєдіяльності населення з його соціально-культурними, національними й духовними інтересами і потребами. Територіальність впливає з просторової парадигми, яка міцно ввійшла в географічну науку, дала змогу запровадити нові категорії в класичну географію, вивести цю давню й вічно молоду науку з методологічної ізоляції, розширити погляд на світ, відкрити широкі можливості для консолідації географічних дисциплін і самих географів.

Територія виступає в двох аспектах: по-перше, як простір, забезпечуючий індивідууму або соціальній групі ідентичність, місце її діяльності; по-друге, як простір, використовуваний індивідуумом або соціумом для підтримування свого існування.

Територія – це фізичний базис для існування нації і держави. Існують різні концепції території. В основі концепції тріади території лежить положення про органічний зв'язок між землею, людьми і державою. Фізична складова території часто служила передумовою для обґрунтування доктрини „природних кордонів”, популярної в XVIII і XIX столітті. Природні кордони вважалися єдиними „дійсними” кордонами, проведеними самою природою, в той час, як кордони, проведені людьми, тимчасовими й випадковими. Так, у Франції експансія і процес „збирання земель” часто трактувалися, як природна від-

повідь на вимоги її природних кордонів. У Римі був сформульований чіткий геополітичний тезис про те, що „нічийні землі належать тим, хто їх перший захватить". Мова йшла не про пустинні простори, а території, населені „варварами". Таким чином, уже в античному світі геополітичні уявлення стали ідеологічним прикриттям боротьби різних народів за обмежені земельні ресурси, за збільшення власного багатства і розширення зони політичного панування або у крайньому разі впливу.

Націоналістична концепція території розглядає її як простір існування ідентичності етнічної групи або нації. У цій концепції основним є питання про те, чи всі соціальні групи, що населяють територію, вважають дане положення легітимним, так як деякі організовують рухи сепаратистського характеру.

Територіальність є однією з основних потреб людини. Розділяючи простір на політичні частини (території), людина реалізує, цим самим, свою потребу. В цьому плані територіальність забезпечує диференційований підхід до людей, речей і відносин. Доступ до різних ресурсів стає центральною рисою територіальності, яка практично виражає тенденцію диференціації простору.

Глобальна економічна перебудова міняє роль і значення території. Ці зміни ведуть, в свою чергу, до місцевої / регіональної соціально-політичної мобілізації, орієнтованої на конкретну територію. Глобальна динаміка й місцева локально-орієнтована політика переплітаються, а, отже, вплив глобальних процесів може бути опосередкований локальними/регіональними акторами і факторами. Поява т.зв. „регіонів-держав" ("region-state") - економічних зон масованих інвестицій і передових інформаційних систем, що пересікають національні кордони у все більш „безмежному" світі – є важливим свідомством розмивання традиційної концепції територіальності.

Територіальність перетворюється в об'єкт соціально-просторових відносин, які відображають синтез влади й функціонального обміну. Вона перестає бути лише статичною, незмінною формою існування національної держави. Соціальний крите-

рій територіальності полягає в тому, що простір розуміють, як тотальну систему взаємодій, значення яких зростає в процесі інтеграційних процесів. Європейська інтеграція, наприклад, є частиною більш широкого проекту організації простору, де місцевий, регіональний, національний, наднаціональний і глобальний рівні не входять один в один, подібно «матриці», а формують одне складне інтегроване ціле.

До глобалізації має пряме відношення й поняття детериторіалізації (deterritorialization), що Арджун Аппадурай вважав одним з центральних, найважливіших чинників у сучасному світі [1, с.37-39]. Детериторіалізація, однак, має відношення не до зникнення території, а до "розповзання" націй з певної території національної держави по діаспорах і до появи системи формальних і неформальних зв'язків між співтовариствами, що проживають некомпактно, і часто розділені гігантськими просторами. Аппадурай розглядає відносини між існуючими національними державами й детериторіалізованими групами і приходить, зокрема, до висновку, що саме детериторіалізація є одним з найбільш потужних стимулів (і інструментів) глобального фундаменталізму, у тому числі, і ісламського.

Територія вимагає введення кордонів і одночасно самовиражається через них: кордони відрізняють суверенітет від суверенітету (національна держава як «контейнер влади») [2, с.120]. Однак кордони – це не лише технічні інструменти, які використовуються суверенними державами, вони формують національну/регіональну ідентичність, символізують територіальність і позначають її межі [3, с.10]. Кордони виступають як контури національного суверенітету і являють собою контейнери для державності, національності, громадянства і є центральною ланкою вираження територіальності. Вони, згідно теорії Фернана Броделя, мають тенденцію перетворюватися в „складки на місцевості", так, що, вже будучи анульованими, вони ще довгий час продовжують зберігатися не *de jure*, а *de facto* (наприклад, Німеччина).

Кордони виконують подвійну функцію, що доповнюють одна одну: бар'єрну і

контактну. Кордон розділяє регіони, перешкоджаючи потокам товарів, інформації, людським потокам, він послаблює їх, затримує, фільтрує. Але, в той самий час, саме через кордон взаємодіють сусідні території. Кордони являють собою універсальний феномен і диференціація суспільства неможлива без наявності кордонів.

Регіоналізація та інтеграційні процеси ведуть до посилення проникливості кордонів, до зростання їх контактної функції, коли транскордонне співробітництво, в багатьох випадках, веде до трансформації раніше відчужених прикордонних територій в інтегровані прикордонні території. В контексті глобалізації роль національної держави, поняття неподільного суверенітету й зміст кордонів, як розділових ліній, піддається перегляду. Глобалізація й інтеграція дають нові шанси розвитку регіонам, розділеним державними кордонами (хоча ця теза спрацьовує не для кожного прикордонного регіону, оскільки периферійні прикордонні регіони змушені більш жорстко конкурувати за інвестиції, кваліфіковану робочу силу та ін.). Проте, периферійне географічне розташування регіону на міждержавному кордоні, може стати потужним важелем його розвитку. Так, німецька федеральна земля Саарланд була одною з найбільш периферійних, прикордонних, структурно слабких земель Західної Німеччини. У складі ЄС це положення докорінно змінилося. Прикордонне положення виявилось виграшем для неї [4, с.214].

Якісно змінюються не тільки кордони всередині Європейського Союзу, але і його зовнішні кордони. Так, кордон між ЄС і Україною – це вже не класичний кордон Вестфальського типу, кордон – розділова лінія. По-перше, його аналіз вимагає багаторівневого підходу, оскільки регіональні, й навіть, місцеві актори стають учасниками процесу ухвалення рішень, поряд з акторами національними й наднаціональними. По-друге, сам кордон стає актором міжнародної системи, зі своїми власними інтересами, інституціональною динамікою тощо. Сучасні країни можуть, як і раніше, зберігати територіальну демаркацію, однак кордон вислизає з-під їхнього контролю,

впливаючи на динаміку глобалізації й регіоналізації. Сьогодні кордон перестає бути фіксованою на території лінією, він перетворюється в якийсь соціальний процес (або процеси), що зазнає постійних змін.

Територіальність – головна властивість, що її досліджує географія. Це багатопланове поняття, компонент структурності геооб'єкта. Цей принцип передбачає вивчення всієї сукупності факторів регіонального розвитку, пізнання загальних закономірностей розміщення продуктивних сил, розроблення принципів регіональної політики на перспективу з метою формування раціональних територіальних пропорцій.

Територію, що є земним простором із певними кордонами, слід розглядати і як ресурс, і як об'єднуючи основу різних спільнот людей. Одночасно вона виступає й як субстанція, де здійснюється людське буття, і як інтегральний природний ресурс, і як ресурс природно-суспільного характеру. Матеріальні умови життєдіяльності населення завжди територіальні. Середовище людського буття становить той ареал або те місце, де поєднання простих моментів праці реалізується в конкретних матеріальних та історичних умовах, які мають чітку територіальну вираженість. Отже, територія як середовище життєдіяльності людини становить цілісну сукупність умов життя людей – природних, соціально-економічних, матеріально-технічних тощо.

Тому територіальний аспект вивчення є провідним визначальним для комплексного підходу – адже саме на території фокусуються процеси взаємодії компонентів у соціально-географічному просторі. Саме територія об'єднує й консолідує всю життєдіяльність, весь соціально-економічний комплекс та екологічні умови людського буття. Тому сутність принципу територіальності полягає в тому, що кожному типові соціально-економічної діяльності властиві й своя територіальна організація, й свій, відповідно організований, простір.

Принцип комплексності в літературі тлумачиться неоднозначно. У господарській практиці, приміром, комплексність розуміється як забезпечення пропор-

ційного й збалансованого функціонування території. Комплексність, як вважають деякі вчені, передбачає відображення в прогнозі всіх важливих завдань розвитку регіону в їхніх взаємозв'язку та взаємовпливі: економічних, соціальних, демографічних та екологічних.

Під комплексністю слід розуміти взаємозумовлений і пропорційно взаємоузгоджений розвиток геосистеми як єдиного цілого, що забезпечує зв'язок усіх підсистем і елементів. Комплексність органічно узгоджує всі аспекти проблем функціонування регіональних комплексів як цілісних систем - економічних, соціальних, науково-технічних, природних, екологічних та ін.

Як відомо, поняття "комплексність" (зв'язок, поєднання) означає насамперед взаємозв'язок елементів, явищ, що складають одне ціле. В завдання комплексності розвитку входить також забезпечення раціональної розмірності структурних елементів. Вона відбиває, з одного боку, взаємозв'язок і взаємозумовленість поєднання елементів, а з іншого - раціональність структури й оптимальну узгодженість складових елементів і підсистем.

Найважливішими рисами комплексності соціально-економічного розвитку геосистем, що визначають тенденції й напрями цього розвитку, є: *взаємозумовлене поєднання* структурних елементів і *пропорційно взаємопов'язаний* розвиток усіх підсистем; *взаємоузгодження* економічних, соціальних та екологічних процесів і явищ; *всебічність* розвитку регіонів як територіальних суспільних систем; *гармонійність* розвитку, що виявляється в узгодженості й відповідності компонентів один одному, в *оптимальній розмірності елементів*, у певній пропорційності та взаємозв'язку підсистем; *збалансованість* регіональних пропорцій і ресурсів; *ефективне використання* соціально-економічного й природно-ресурсного потенціалу; *оптимізація взаємодії* суспільства й природи через забезпечення сталого розвитку, раціонального природокористування з урахуванням єдності, взаємозалежності всіх компонентів природного середовища, диверсифікації структури господарства регі-

ону, характеру впливу застосовуваних технологій на довкілля. Тому регіональна комплексність постає, як певний взаємозв'язок між різними елементами господарства регіону, що значною мірою забезпечується раціональним використанням його природних ресурсів, створеної інфраструктури, трудових ресурсів і кваліфікованих кадрів, історико-культурних надбань, науково-технічного потенціалу.

Ринкові відносини, як правило, допомагають знаходити найвигідніших партнерів у техніко-економічних, комплексотвірних, кооперованих зв'язках, комбінуванні виробництва, спільному використанні ресурсів багатоцільового призначення тощо. Адже комплексність завдяки регіональному взаємодоповнюванню виробництва, налагоджуванню сталих технологічних і доцільних економічних контактів, відносній економії на інженерних комунікаціях слугує загальному підвищенню економічної ефективності господарства регіону. В цю систему комплексотвірних взаємозв'язків мають уписатися й окремі виробники, підприємці незалежно від форм власності. Реалізуючись у системі територіального поділу на інтеграції праці, комплексність сприяє раціональному поєднанню галузей і ефективному використанню місцевих ресурсів.

Принцип регіональної цілісності впливає з об'єктивного взаємозв'язку природних, соціальних та економічних процесів і явищ, що взаємодіють у певному територіальному ареалі, й законів, спільних для природи та суспільства. Так, український географ В. Поповкін вважає, що, наприклад, територіальна самоорганізація, взаємотяжіння за певними критеріями (у тому числі комплементарності, або взаємодоповнювання, сумісності) об'єктивно притаманні й елементам живої природи, й людині, й багатьом економічним явищам і процесам. Сучасна філософія дійшла важливого фундаментального висновку, що матеріальний світ, перебуваючи в стані руху, системно організований. Він складається з розмаїття матеріальних підсистем, здатних до саморозвитку, способом існування яких є відповідні форми руху матерії. Йдеться про те, що кожна з підсистем

матеріального світу вирізняється специфічним типом взаємодій своїх компонентів, який і зумовлює її існування.

Регіон як частина географічного простору становить цілісність природного середовища, господарства й населення. Різні типи регіонів формуються та існують завдяки певним типам взаємозв'язків між цими трьома середовищами. Мова йде про специфічні триєдності, і в цьому аспекті геосистема є цілісною в єдності та взаємодії трьох середовищ. Між частинами цілого (а також між частинами й цілим) існує не проста функціональна залежність, а значно складніша система різноякісних зв'язків - структурних, генетичних, субординації, управління тощо. Зв'язки між компонентами цілого є міцнішими, ніж з елементами зовнішнього середовища.

Регіональна цілісність – це рівень інтегрованості, самодостатності, автономності геосистем, що характеризуються складною внутрішньою структурою, й протиставленості їх оточенню, пов'язаної з внутрішньою активністю. Вона відображає їхню якісну своєрідність, породжену властивими їм специфічними закономірностями функціонування та розвитку.

Названі характеристики слід розуміти не абсолютно, а відносно, оскільки самій геосистемі властива множинність зв'язків із середовищем; вона існує лише в єдності з ним. Регіональна цілісність – це не тільки цілісність функціонально-компонентна, структурно-галузева, а й просторова, що передбачає певне розміщення компонентів природного, соціального й економічного середовищ у просторі, їхню просторову неподільність.

Згідно з принципом регіонально-цілісного уявлення регіон розглядається як цілісна система, елементи якої перебувають у взаємодії. Відомо, що важливим атрибутом системи виступає цілісність. Будь-яка система прагне до саморозвитку, їй притаманний рух до оптимального стану. Система досягає генетичної, структурної та функціональної цілісності способом комплексування та інтегрування окремих елементів, елімінуючи чужорідні. Розвиток геосистеми в напрямі досягнення повної цілісності, набуття системою викінченості

постає як процес саморозвитку. Система у процесі історичного розвитку перетворюється на цілісність.

Принцип системності розглядає географічний об'єкт як складну динамічну систему. Під системою розуміється сукупність елементів, які перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність. Кожна геосистема характеризується не тільки наявністю зв'язків і відношень між твірними елементами, а й нерозривною єдністю з навколишнім середовищем, у взаємодії з яким виявляє свою цілісність. Важливою особливістю більшості систем є передача в них інформації та наявність процесів управління. До визначальних системних ознак належать: *цілісність* (принципова неможливість зведення властивостей системи до суми властивостей її складових); залежність кожного елемента, властивості й відношення системи від його місця, функцій тощо в середині цілого); *структурність* (можливість описання системи через визначення її структури); *взаємозалежність системи й середовища* (система формує й виявляє свої властивості в процесі взаємодії з середовищем, виступаючи при цьому активним компонентом взаємодії); ієрархічність (кожен компонент системи своєю чергою може розглядатися як система, а досліджувана в даному випадку система становить один із компонентів ширшої системи); *множинність описів кожної системи* (через принципову складність кожної з них адекватне пізнання їх вимагає побудови множинності різних моделей, кожна з яких описує лише певний аспект).

Як системи особливого класу, геосистеми характеризуються складністю структури, наявністю численних елементів зі складними взаємозв'язками, динамічністю й стохастичністю поведінки системи в цілому та її елементів, існуванням ієрархічних і функціональних підсистем, які розвиваються на підставі окремих цілей. Стадії системного дослідження включають: чітке формулювання проблеми, визначення мети й критеріїв оцінки реалізації мети; структурний аналіз досліджуваного об'єкта, розроблення концепції його розвитку і

знаходження способів досягнення поставленої мети; аналіз проблеми, розроблення моделі та її розв'язання, одержання варіантів рішень; синтез досліджуваної проблеми і прийняття рішень.

Проблему не часто вдається вирішити відразу, можливі багаторазові проходження стадій системного дослідження. На практиці доводиться враховувати помилки одного-двох проходжень і готувати третє аж до одержання висновку, що задовольнить дослідника.

Необхідність принципу системності в соціально-економгеографічних дослідженнях пояснюється тим, що доводиться здійснювати пошук в умовах невизначеності. Вона виникає через значну кількість чинників, які не завжди або не всі можна чітко кількісно оцінити. Тому існує потреба висунути альтернативні рішення, а потім проводити їх аналіз з метою вибору найефективнішого.

Системний підхід не існує як вузька методологічна концепція. Він є гнучкою сукупністю пізнавальних принципів, що орієнтують окремих дослідників. При цьому принципи системного підходу дають змогу: 1) встановити вади старих, традиційних підходів для постановки та вирішення нових завдань чи проблем; 2) формулювати нові завдання, проблеми, їхні структурні й типологічні характеристики, обґрунтовувати дослідницькі програми.

Синергетичний принцип. Цей підхід до соціально-економічних явищ завоював у кінці XX століття широку популярність. Центальною проблемою загальної теорії самоорганізації (яку німецький фізик Хакен запропонував у 1973 р. найменувати "синергетикою") до суспільства є взаємовідношення порядку і хаосу. Загальновідомо, що різні типи порядку і хаосу

нестабільні і схильні переходити одне в одне: то там, то тут упорядочені структури стають неупорядоченими (порядок переходить в хаос), а неупорядочені переходять в упорядочені (хаос перетворюється в порядок). Смысл подібних переходів полягає в пошуку стійкості, оскільки природною властивістю будь-якої матеріальної системи є прагнення до переходу від менш стійкого до більш стійкого стану і в кінцевому рахунку до досягнення максимально стійкого (при даних умовах) стану. Цей пошук проявляється в двох протилежних тенденціях: 1) прагнення до максимально неупорядоченого стану (хаосу) в замкнених (ізолюваних від зовнішніх взаємодій) системах; і 2) прагнення до тих чи інших форм упорядоченості (при певних умовах) у відкритих системах. Так як мірою безпорядку (дезорганізації) є величина, яка називається в фізиці ентропією, а мірою порядку (організації) негативна ентропія, називаєма негентропією, то перша тенденція виражається в законі зростання ентропії в ізолюваній системі, а друга – в законі її зменшення, тобто збільшення негентропії у відкритій системі. Розвиток з точки зору синергетики є ріст ступеня синтезу порядку і хаосу, обумовлений прагненням до максимальної стійкості.

Синергетика¹ – напрям наукових досліджень, виникнувший на початку 70-х років XX ст., який вивчає загальні закономірності і принципи, що лежать в основі процесів самоорганізації² в системах різної природи: фізичних, хімічних, біологічних, технічних, економічних і соціальних. Вона являє собою міждисциплінарний напрям наукових досліджень, предмет якого - загальні закономірності в самоорганізації природних і соціальних системах.

¹ Синергетика (гр.. synergetikas) - спільно діючий, сприяння, співробітництво.

² Самоорганізація – самовільне виникнення складних упорядочених структур у силу об'єктивних законів природи і суспільства.

Відомо, що картина буття, яку малює класичне світосприймання, - це світ, жорстко структурований причинно-наслідковими зв'язками, в якому причинні ланцюги, як правило, мають лінійний характер, а наслідки - здебільшого пропорційні причині. Досі вважалося, що за причинними схемами розвиток будь-якого явища або процесу може бути поясненим як у минулому, так і прорахованим на майбутнє. Відповідно, сучасність визначається минулим, а майбутнє - поєднанням, взаємодією минулого та сучасності. Чітко сформованим міфом лінійного мислення є, наприклад, переконаність більшості представників людського роду в тому, що процеси цивілізаційного поступу, глобального прогресу відбуваються за експонентою (НТР, економічний бум, прирощення знань, гуманізація соціальних відносин і т.п.).

Синергетика, будучи новою методологічною основою усвідомлення природи складноорганізованих процесів, вносить істотні корективи у лінійну логіку світобачення.

По-перше, вона засвідчує, що складноорганізованим системам, у тому числі й суспільним, неможливо нав'язати уможлядно сконструйовані і безумовно прогресивні (на погляд "інженерів") шляхи їхнього розвитку. Радше необхідно зрозуміти внутрішньосистемні тенденції зародження та наступного розгортання складних процесів, аніж виводити системи на штучні шляхи подальшої еволюції. Відповідно, проблема керованого розвитку, яку синергетика зовсім не вилучає з теорії і практики людського буття, доповнюється сукупністю питань визначення "рушійних сил" самокерованого розвитку суспільних структур.

По-друге, синергетика демонструє, яким чином броуноподібна, як вважається, деструктивна першооснова матеріальних і духовних процесів - хаос, здатна виступати як конструктивний механізм еволюції. Синергетика дозволяє зрозуміти, як із хаосу власними силами може розвинутиись нова організація, завдяки чому у моменти нестійкості системи її флуктуації (малі збурення) можуть розростатись у якісно нові макроструктури. Синергетичний напрямок

сучасної філософії допомагає зрозуміти істинну природу хаосу (в тому числі й соціального), яка, по суті, є подвійною, амбівалентною. У відповідності з синергетичним світобаченням хаос не може не бути руйнівником. Він демонтує, послаблює, знищує складні макросистеми, що перебувають у розвинутomu стані, шляхом привнесення стихійних, хаотичних флуктуацій у відпрацьовані, "притерті" один до одного системні елементи. Водночас хаос містить у собі конструктивний потенціал, що пояснюється існуванням у його власній природі механізмів виводу еволюції на багато стійкіші у часі структури-аттрактори (до аттрактивних структур синергетика відносить організаційно стійкі компоненти відкритих нелінійних середовищ, які набувають особливого значення в результаті затування перехідних процесів).

По-третє, синергетика доводить, що для складних систем зазвичай існує декілька альтернативних шляхів розвитку, а також можливість вибору майбутнього. При цьому, хоча йдеться про діапазон шляхів еволюції (цілей розвитку), при конкретизації одного з них як домінантного в точках розгалуження (точках біфуркації) проявляється деяка визначеність наперед, наперед сформована детермінованість розгортання процесів. Тобто, сьогодення системи визначається не лише її історією, її минулим, а й конструюється з майбутнього відповідно до порядку, який може й не усвідомлюватися очевидцями таких перетворень.

По-четверте, синергетика відкриває нові принципи суперпозиції, збирання складного еволюційного цілого з частин, побудови складних структур із простих. Об'єднання, інтеграція структурних елементів не означає їх механічного додавання: ціле перевищує суму частин, воно якісно інше. З'являється новий принцип узгодження частин у цілісність - встановлення загального темпу розвитку складових елементів, співіснування фрагментів різного віку в одній темпосистемі. Стосовно соціальних процесів остання особливість має підвищене значення для конструювання складних геополітичних цільностей, для об'єднання країн, що перебувають на різ-

них рівнях розвитку, в регіональній системі і світове співтовариство в цілому.

По-п'яте, синергетика нарощує знання про те, яким чином оперувати зі складними системами і як ефективно керувати ними. Саме вона акцентує увагу: головне - не сила, а правильна конфігурація, архітектура впливу на складну систему або середовище. Невеликі, але правильно організовані, так звані резонансні впливи на них набагато ефективніші ніж лінійні й енергетично насичені управлінські імпульси, які здатні взагалі спотворити або навіть зруйнувати об'єкт свого впливу.

Нарешті, по-шосте, синергетика розкриває закономірності й умови протікання швидких, лавиноподібних процесів та процесів нелінійного, самостимульованого зростання. Саме на такій основі досягається розуміння того, яким чином можливо ініціювати подібні процеси у відкритих нелінійних середовищах (в тому числі й у соціальних), які існують вимоги, що дозволяють знижувати або навіть уникати імовірності розпаду складних структур під час моментів їх найдинамічнішого розвитку.

Отже, "сьогодні стверджується розуміння світу не як проекту, який можливо прорахувати за елементарними законами лінійної перспективи до кінця (традиція Платона – Гегеля – Маркса), до кінцевої "світлої" мети., а як глобальної самоорганізованої системи, що живе у відповідності з нелінійними законами" [5, с.13].

У світоглядному контексті ідея нелінійності, диференціюючись на кілька похідних гносеологічних конструкцій, має особливо вагоме значення для осмислення складних соціальних процесів. Завдяки своїм сутнісним особливостям феномен нелінійності надає змогу:

- усвідомити важливість принципу "розростання малого" або "посилення флуктуацій", що означає ймовірність перетворення незначних мікровідмінностей на загальному тлі функціонування системи на нові макросистемні детермінанти, спрямовані на кардинальну зміну структурно-функціональних вимірів системи;

- зрозуміти дискретність шляхів еволюції нелінійних систем (середовищ),

тобто, відкритість не будь-яких напрямків їх подальшого розвитку, а лише одного з них, який входить до певного обмеженого спектру вірогідних альтернатив (явище квантовості системи);

- зосередити увагу на можливості несподіваних (емерджентних) змін спрямованості й темпів перебігу процесів у складноорганізованих системах.

Використання останніх положень при аналізі соціального середовища дозволяє критично переоцінити поширені прогнози-екстраполяції минулого досвіду на майбутнє, оскільки помітнішими стають недостатність, штучність, а тому й ненадійність значної кількості з них. У практиці суспільних відносин це означає: картина процесу на початковій або серединній стадії його протікання може стати цілком протилежною на розвинутій стадії соціального будівництва, переродитись на власний антипод. Те, що спочатку було вторинним і не помітним, - з часом здатне розгорнутися і, локалізувавшись, утворити новий сутнісний центр суспільних перетворень, кардинально відмінний від теоретичних задумок авторів чергового соціального переоблаштування. Приклади реалізації фашистських, расистських, націоналістичних, націонал-соціалістських, політико-ідеологічних доктрин, комуністичних або соціалістичних проектів, хід "перебудови" СРСР наприкінці 1980-х років переконують у продуктивності синергетичного аналізу їх обнадійливого (для зацікавлених сторін) старту і деструктивного (для всього суспільства) фінішу.

Класичним прикладом суспільної самоорганізації, який, по суті, доцільно розглядати як методологічний "плацдарм" синергетики стосовно суспільних процесів є ринок, видима хаотичність якого не здатна приховати чітко сформованих з опорою саме на самоорганізаційні чинники процесів ціноутворення, визначення попиту і пропозиції, координації спільної виробничої діяльності, узгодження інтересів і цілей, напрямків збуту товарів і послуг, боротьби з конкурентами тощо. Але принципово важливішим для усвідомлення сутності самоорганізації не тільки економічних, а й інших соціальних систем, у тому числі

й політичних, є бачення поступового, еволюційного формування спонтанного порядку й нових структур у ході тисячолітнього досвіду проб та помилок, виокремлення, фіксації позитивного досвіду й намагання його повторити у нових соціальних умовах.

Процес самоорганізації теоретики синергетичного методу пов'язують передусім з поняттям дисипативної системи. Специфіка її полягає в тому, що її існування підтримується постійним обміном із середовищем, речовиною або енергією або тим і другим одночасно. Звідси термін "дисипативний" (дисипація - розсіювання речовини і енергії). При припиненні такого обміну дисипативна структура руйнується і зникає. Цим вона істотно відрізняється від звичайних "рівноважних" систем. Прикладом дисипативних систем є людина, яка може існувати як фізично, так і духовно тільки при умові постійного обміну із середовищем речовиною, енергією та інформацією (харчування, дихання, теплообмін, розмноження, пізнання, виробництво, спілкування і т.п.). Множина таких систем утворює ту чи іншу соціальну організацію, або корпорацію (сім'я, школа, підприємство і т.п.). Подібна корпорація, в свою чергу, є дисипативною системою, тому що існує лише за рахунок специфічного обміну із середовищем речовиною, енергією та інформацією. Корпорації одного рангу утворюють дисипативні системи більш високого рангу, в результаті чого формується ієрархічна дисипативна структура, співпадаючи в кінцевому рахунку з державою і може існувати при умові обміну з навколишнім природним і соціальним середовищем речовиною, енергією, інформацією. Отже, будь-яке суспільство являє собою дисипативну систему з періодично змінними елементами.

Важливим поняттям синергетики є аттрактор. Як показує досвід, ієрархізація може продовжуватися безмежно і на якомусь етапі зупиняється. Граничний стан, якого може досягнути система, що зазнала ієрархізації, однозначно визначається природою самої системи і характером середовища, з яким система взаємодіє. В середовищі з певними властивостями система, яка

досягла критичного (порогового) стану ієрархізації, стає нестійкою, і тоді починається зворотній процес - деієрархізації - поступовий (поетапний) розпад складної системи на більш прості. В результаті цього процесу упорядочена ієрархічна структура перетворюється в хаотичний конгломерат більш простих структур (зруйнування системи, колапс, катастрофи). Деієрархізація теж має межу, по досягненні якої нестійкою буде вже не першопочаткова упорядочена система, а той хаотичний конгломерат, у який вона перетворилась. І тоді знову починається ієрархізація. Але це вже не той процес, який був раніше, а мова йде про поетапне об'єднання нових елементів, утворенні нових структур і появи нових взаємодій.

Із сказаного зрозуміло, що повинні існувати граничні стани системи як по відношенню до ієрархізації, так і деієрархізації. Перше можна назвати простим аттрактором, а друге - дивним (анг. attraction — притягування, залучення). Такий термін пов'язаний з тим, що указані граничні стани як би притягують до себе решту. Висловлюючись фігурально, можна сказати, що простий аттрактор - це граничний стан, до якого тяжіє ("прагне") порядок, а дивний - граничний стан, до якого тяжіє хаос. Таким чином, розвиток системи, якщо його спостерігати досить довго, являє собою складний процес поетапного чергування процесів ієрархізації і деієрархізації (перехід від складного до простого).

Аттракторами в синергетиці називають реальні структури у відкритих нелінійних середовищах, на які виходять процеси еволюції в цих середовищах у результаті затухання в них перехідних процесів. Структури - аттрактори направленості або цілі відносно прості порівняно із складним ходом проміжних процесів у цьому середовищі. Вихід на відносно прості, симетричні структури -аттрактори означає згортання складного. На цій основі з'являється можливість прогнозування цілі процесів (структури - аттрактори) і загальних тенденцій розгортання процесу у цілісних системах (середовищах).

У синергетиці як загальнонауковій теорії самоорганізації важлива роль нале-

жить парадигмі нелінійності - фундаментальній властивості нелінійного світу. Найважливішими ознаками нелінійності є: 1) багатоваріантність та альтернативність еволюції; 2) можливість вибору оптимальних шляхів такої еволюції; 3) можливість прискорення темпів розвитку, зокрема ініціювання прискореного нелінійного зростання; 4) вплив кожної особистості на макросоціальні процеси; 5) неприпустимість нав'язування соціальним системам шляхів розвитку; 6) перебіг соціальних процесів в умовах невизначеності, нестабільності тощо; 7) незворотність розвитку; 8) еволюційність та цілісність світу.

Розвиток являє собою не що інше, як процес подолання протилежності між порядком і хаосом із-за принципової нестійкості як упорядчених, так і хаотичних структур. Прикладом цього може бути крах численних імперських макрополітичних утворень, які слід розглядати як складноорганізовані продукти цілеспрямованої (організованої) геополітичної діяльності. Розпад Грецької, Римської, Перської, згодом - Візантійської держави, Золотої орди, зникнення у XX ст. Османської, Австро-Угорської, німецько-фашистської імперій, розпад після другої світової війни колоніальних систем Великобританії, Франції, Італії, Іспанії, розпад СРСР після періоду "холодної війни", "м'яке" розлучення Чехії та Словаччини, військово-силовий розпад СФРЮ є, очевидно, регіональними (локальними) проявами масштабнішої історичної закономірності. Виходячи з принципу загального прискорення цивілізаційного розвитку, періоди формування, функціонування і розпаду імперій стають дедалі коротшими. Структурами аттракторами, структурами, на які виходять дизінтеграційні процеси децентралізації, зникнення імперій є нації - держави - основні суб'єкти міжнародних і зовнішньополітичних відносин, завершальна стадія розвитку етнічних спільнот. Вихід дезінтеграційних процесів на оформлення націй - держав, доповнених федеративними державно-політичними утвореннями своєрідний "фініш" макроструктуризації багатомільйонних людських спільнот у процесі їхньої життєдіяльності на етнонаціональ-

них засадах і водночас "старт" їхніх нових цільових систем, детермінованих якісно відмінним від попереднього політичним мисленням.

Складноорганізовані системи мають тенденцію розпадатися, досягаючи розвинутого стану. Стійкість виростає із нестійкості в результаті нестійкості, тому що народження нового структурного утворення пов'язано із випадковістю, хаосом, нестійкістю. А стійкість рано чи пізно повертається нестійкістю.

Принцип екологічності в наукових дослідженнях іманентно властивий географії, так як географи завжди цікавились взаємовідносинами людини і природи, прагнули розглядати Землю як житло людини, як її географічне середовище. Сучасна промислова цивілізація в тому вигляді, як вона зараз організована, зазнає сильного зіткнення з екосистемою нашої планети. Викликаний науково-технічною революцією конфлікт між людством і середовищем його проживання, орієнтація суспільства на постійне збільшення споживання супроводжується формуванням екологічних криз. Коеволюція природи і суспільства в останні століття все більше пов'язана з переходом до гігантського за масштабами, глобального природокористування. В цих умовах уже зникла велика кількість біологічних видів, масового і уже глобального характеру набули багато-чисельні забруднення, міняється склад гідросфери і атмосфери. В результаті існує реальна загроза існуванню роду людському: не лише здоров'ю людини, але і самому генофонду. При цьому найбільш важливими уявляються три види екологічних небезпек: соціально-екологічна, яка являє загрозу погіршення середовища проживання людей і відбивається на показниках їх життя, здоров'я, добробуту; біосферно-екологічна, як загроза глобально-регіональній природній рівновазі, стану природних систем і об'єктів; ресурсно-екологічна, яка являє загрозу природно-ресурсному потенціалу і впливає на характеристики його запасу, якості, відтворення.

Проблема взаємодії природи і суспільства повинна розглядатися не тільки на глобальному (планетарному) рівні, але і на

усіх решті рівнях: міждержавному, державному, регіональному і локальному. Екологічні проблеми усіх рівнів тісно взаємо-зв'язані і взаємообумовлені. При цьому важливо враховувати розподіл антропогенного навантаження по території; виділення основних ядер його концентрації і причин, її обумовивших; склад, динаміку, ареали поширення і поєднання навантажень різних видів у межах тих чи інших регіонів; виявлення ареалів зосередження населення, його чисельності, яка знаходиться в ареалі діяння особливо "небезпечних" і "шкідливих" навантажень (за їх видами), їх соціально-демографічних наслідків; виділення природних ландшафтів, природних об'єктів і видів, які зазнають найбільш сильного антропогенного діяння з урахуванням їх "стійкості" до цих діянь, здатності до самовідновлення; визначення ступеня "ураженості" природних систем тими чи іншими діяннями і їх відновлюваності; визначення ареалів (регіонів, зон) з різним ступенем кризової екологічної ситуації і ареалів, які вимагають допомоги і підтримки. Забезпечення екологічних проблем вимагає вирішення трьох задач: оздоровлення довкілля і поліпшення його якості; збереження природного середовища і охорона здоров'я людей; запобігання шкідливої дії господарської діяльності. Для вирішення екологічних проблем необхідно: стабілізація населення світу; розробка екологічних технологій, забезпечуючих стійкий соціально-економічний розвиток без деградації оточуючого середовища; розробка економічного і соціального механізму, який би сприяв вирішенню екологічних проблем; прийняття нового покоління міжнародних угод по навколишньому середовищу; екологічне виховання населення.

Принцип екологічності передбачає розгляд суспільства і природи як єдиної системи, перехід від принципу "реагування і усунення" до принципу "передбачать і відвертат", інфраструктурне забезпечення (система моніторингу і контролю, централізовані системи очистки тощо).

Оцінка антропогенного діяння на довкілля має опиратися на врахування чотирьох основних факторів: вид і характер

екологічної небезпеки, соціальних, природних і економічних наслідків, які таять в собі нинішній і перспективний розвиток антропогенного навантаження; сформований характер екологічної ситуації, глибина її кризовості; масштаби і динаміка розвитку екологічно небезпечних тенденцій, процесів і явищ; фактори ризику, які сприяють подальшому загостренню екологічної ситуації.

Принцип екологічності означає додержання взаємосумісності штучного і природного середовища, забезпечення екологічної безпеки населенню і довкіллю. Цей принцип передбачає встановлення певного балансу у взаємовідносинах між суспільством і природою, збереження необхідних для життя параметрів природного середовища, єдності використання і охорони природи.

Принцип сталості ґрунтується на основних ідеях і принципах, які декларовані на конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992). Україна вважає доцільним перехід до сталого розвитку, при якому забезпечується збалансоване вирішення соціально-економічних завдань, проблем збереження сприятливого стану довкілля і природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення життєвих потреб нинішнього і майбутніх поколінь.

Сталий розвиток— це процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови \ збереження й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між: його потенціалом і потребами людей усіх поколінь.

Основою сталого розвитку є паритетність відносин у тріаді людина — господарство - природа, що забезпечує перехід до такого способу взаємодії природи і суспільства, який характеризується як епоха ноосфери.

Основне завдання сталого розвитку України полягає у забезпеченні динамічного соціально-економічного зростання, збереженні навколишнього природного середовища і раціональному використанні природно-ресурсного потенціалу з метою

задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь через побудову високоефективної економічної системи, яка стимулює продуктивну працю, науково-технічний прогрес, має соціальну спрямованість.

Сталий розвиток повинен реалізовуватись у рамках ефективного функціонування ринкової системи та державного регулювання економіки, координації дій у всіх сферах життя суспільства.

Це пов'язано з активною *структурною перебудовою* в сфері матеріального виробництва, основою якої є:

- побудова соціально орієнтованої ринкової економіки, яка дасть змогу забезпечити належний рівень життя населення;

- **екологізація виробництва**, зменшення техногенного навантаження на довкілля і матеріаломісткості, перехід на нові методи антропогенної діяльності, в основу яких покладено екологічно безпечні технології;

- підвищення рівня збалансованості економіки за рахунок переорієнтації виробництва засобів виробництва на задоволення потреб населення;

- проведення екологічної експертизи та оцінки впливу на навколишнє природне середовище всіх проектів господарської діяльності.

З метою забезпечення сталого розвитку охорона довкілля та раціональне використання природних ресурсів повинні розглядатися не як самоціль, а як невід'ємна частина процесу розвитку. Основні напрями еколого-економічної політики держави такі:

прийняття превентивних заходів, складовими яких є:

- структурна перебудова економіки та врахування вимог екологічної безпеки;

- послідовна екологізація всіх ланок суспільного виробництва, орієнтація на якісні соціально-технологічні перетворення сучасного суспільства;

- формування збалансованої ефектної структури споживання в основу якої покладено принципи раціональності й безвідходності;

- встановлення обмежувальних цін на енергоносії, перехід до загальної обо-

в'язкової системи платного природокористування;

- включення екологічного імперативу в структурно-інвестиційну політику, перехід до **екологічно чистого виробництва**;

- інституційні перетворення з метою формування нового правового й економічного механізму взаємодії органів державної влади і органів місцевого самоврядування та природокористувачів;

- вдосконалення законодавства в сфері охорони, використання і відтворення природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки у зв'язку із зміною умов життєдіяльності населення і структури виробництва;

- забезпечення умов для формування ринку **екотехнологій та екопослуг**;

- створення надійних систем моніторингу навколишнього природного середовища;

- реалізація економічних програм державного значення, комплексу першочергових заходів щодо реабілітації радіаційно забруднених територій;

- розвиток економічних методів регулювання природокористування і вирішення природоохоронних проблем за рахунок суб'єктів господарювання;

- стимулювання інвентаризації джерел забруднення, сприяння підвищенню культури виробництва і зміцненню технологічної дисципліни;

вжиття заходів до прямої дії:

- забезпечення реалізації політики, формування нормативно-правової бази в сфері збереження і відтворення природних ресурсів;

- модернізація основних джерел викидів шкідливих речовин в атмосферу, підвищення рівня їх екологічної безпеки і зниження забруднення атмосфери;

- зменшення ресурсомісткості виробництва; перехід на наукоємні, інформаційні та біотехнологічні типи виробництва;

- забезпечення економії первинних ресурсів і вирішення проблем утилізації відходів виробництва через вдосконалення структури розміщення виробництва, формування виробничих комплексів замкнутого циклу;

- • припинення деградації ґрунтів;
- збереження водних ресурсів та унікальних складових навколишнього природного середовища;
- пріоритетне водозабезпечення соціальної сфери, права людини на якісну питну воду та сприятливе водне середовище;
- забезпечення належної охорони лісових ресурсів і екосистем, посилення природоохоронних функцій лісів, здійснення комплексу лісогосподарських заходів щодо зниження радіоактивного забруднення лісового фонду;
- проведення заходів безпеки довкілля під час добування корисних копалин;
- гарантування паритетності використання ресурсів для нинішнього і майбутніх поколінь;
- сприяння відновленню екосистем і біологічних видів, що перебувають на межі зникнення, збереження біологічного різноманіття;
- гарантування заходів безпеки щодо використання токсичних хімічних речовин, включаючи заборону на виробництво, імпорту і використання особливо небезпечних їх видів;
- підвищення ефективності державного контролю за дотриманням регламентів природокористування та охорони довкілля шляхом застосування і екологічних і адміністративних санкцій;
- підвищення ефективності ролі моніторингу навколишнього природного середовища.

Принцип глобальності. Виражає стан, властивість, якість, відмінну рису, властиву тому чи іншому процесу, явищу, події і показує його планетарну значимість. Термін глобалізація (від англ. *global* - світовий, всесвітній) уперше вжив при описі світової економіки американський економіст Т. Левітт у 1983 р. Під цим терміном він розумів процес злиття ринків окремих благ, що випускаються великими транснаціональними й багатонаціональними корпораціями. Широке значення цьому поняттю дав японський економіст К.Оме у своїй книзі „Світ без кордонів” (1990), у якій він виділяє п'ять основних напрямків глобалізації: фінансову глобалізацію; становлення глобальних багатонаціональних

корпорацій; регіоналізацію економіки; інтенсифікацію світової торгівлі; тенденцію до конвергенції.

З початку 1990-х років глобалізація стала визначальним фактором світового розвитку і міжнародних відносин, прийшов в цій якості на зміну протистоянню двох антагоністичних систем — капіталізму і соціалізму.

Глобалізація являє собою *процес* універсалізації, становлення єдиних для всієї планети Земля структур, зв'язків і відносин у різних сферах суспільного життя. Глобалізація виступає також і як *явище*, і як феномен, коли вона сприймається в якості об'єктивної реальності, котра заявляє про себе замкнутістю глобального простору, єдиним світовим господарством, всезагальною екологічною взаємозалежністю, глобальними комунікаціями і т. д. і яка в такій якості ніким не може бути проігнорована. В її основі лежить фактор *глобалізму*, характеризуючий цілісність світу, а також світоглядна установка, тип свідомості, спосіб бачення оточуючого світу, коли глобальна компонента стає домінуючою. Тому глобалізація розуміється також як процес планетного об'єднання всіх сфер людської діяльності, охоплюючий виробництво, технологію, торгівлю культуру, політичні і державні інститути. Її вивчає глобалістика - наука, яка досліджує найбільш загальні закономірності розвитку людства і моделі управління, науково і духовно організованого світу в єдності і взаємодії трьох основних глобальних сфер людської діяльності - екологічної, соціальної і економічної - в реальних умовах Землі з її кінцевими фізичними розмірами і обмеженими природними ресурсами в наступившу епоху антропогенно перевантаженої Землі.

Глобалізація в економічному змісті являє собою поглиблення інтернаціоналізації економіки, трансформацію функцій національної держави в напрямку їхнього скорочення. Цільова настанова глобалізації - створення метоекономіки й метасуспільства, елімінуючих національну специфіку, що не може не викликати певні побоювання з позиції економічної безпеки країни.

Перехід промислово розвинених країн до інформаційного типу економіки, потреба в співробітництві й обміні інформацією, узгодження наукових досліджень викликали глобалізацію, що є найважливішим якісним показником сучасної світової економіки. Деякі закордонні соціологи характеризують глобалізацію як рушійну силу переходу від одного типу суспільства до іншого, від індустріальної соціально-економічної системи до постіндустріальної. В економіці глобалізація найбільше охопила фінансову сферу, що відбиває процес формування світового фінансового ринку. В аналізі рушійних сил глобалізації і її напрямків центральним виступає активна роль держави й суспільства. У дискусії по цьому питанню домінує судження про те, що глобалізація веде до ослаблення держави як контролера й регулятора фінансів, торгівлі, інформатики. На думку відомого американського економіста М.Портера в умовах глобалізації зростає значення вирішального фактора економіки - інтелектуального, професійного й організаційного потенціалу людини. Із цього слідує, що фінансування державних засобів на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення необхідно неухильно нарощувати.

Вітчизняні вчені під глобалізацією розуміють новий етап світового розвитку, що характеризується різким прискоренням темпів інтернаціоналізації всіх сфер громадського життя (економічного, соціального, політичного, духовного). Основним об'єктивним змістом глобалізації виступає процес росту взаємозв'язків і взаємозалежності людей, спільноти, держав.

Глобалізація - досить складний і суперечливий процес. З одного боку, вона стимулює соціально-економічний розвиток, а з іншого боку - загострює існуючі й викликає нові протиріччя. Однак не слід забувати, що глобалізація здійснюється під керівництвом провідних індустріальних країн, що займають домінуюче положення в ТНК, ТНБ, МВФ, Всесвітньому банку, ВТО й ін. міжнародних організаціях, в ім'я власних інтересів. На частку розвинених країн доводиться 20% населення й 80% ВВП світу, а на частку країн, що розвиваються, - 80% населення й 20% ВВП. При-

чому не всі багаті країни прагнуть допомагати бідним країнам. Так, країни ОЕСР (Організація економічного співробітництва й розвитку) обіцяли щорічно виділяти 0,7% ВВП для допомоги країнам, що розвиваються, але лише деякі виконують свої обіцянки.

Глобалізація ініціювала ріст відкритості національних економічних і суспільних систем, інтенсифікувала взаємобмін інформацією, трудовими ресурсами, капіталом, товарами й послугами, культурними й духовними цінностями. Поряд із цим глобалізація викликає необоротні процеси в основних сферах громадського життя, вносячи дестабілізацію як усередині окремих спільнот і державних утворень, так і між ними.

До позитивних ефектів глобалізації відносяться: зниження митних бар'єрів; скорочення витрат виробництва; поширення нових видів технологій; залучення капіталів ТНК, ТНБ до вирішення проблем модернізації економіки країн, що розвиваються; сприяння прискоренню розвитку деяких країн.

Разом з тим глобалізація може виступати джерелом багатьох проблем. До них слід віднести: збільшення нерівномірності і суперечностей у світовому розвитку; розмивання національного суверенітету; нездатність забезпечити соціальну справедливість; масові потоки міграції населення із бідних країн у багаті загострює ситуацію в них; концентрація в значних масштабах у деяких країнах (Росія, Україна та ін.) нелегальних мігрантів, що створює в них соціально-економічні проблеми та ін.

При визначенні соціально-економічних перспектив як країни, так і її окремих регіонів, а також соціально-економічних явищ і процесів, необхідно враховувати принцип глобальності.

Особливості теоретичних і прикладних досліджень в географії. У системі географічних досліджень, при аналізі і синтезі географічних явищ і об'єктів, а також при розробці пропозицій про використання результатів пізнання географічних явищ і об'єктів для практичних потреб або при спробах управляти цими явищами і об'єктами можна виділити такі особливості тео-

ретичних і прикладних досліджень в географії.

1. Географи прагнуть виявити не випадкові просторові поєднання предметів і явищ, виникаючі на земній поверхні або в деякому прошарку по обидві сторони поблизу цієї поверхні. Ці поєднання іменуються природно-територіальними комплексами, територіально-виробничими комплексами, геосистемами, ландшафтами і т.д. Узагальнюючи, можна називати ці поєднання географічними комплексами або системами.

2. Всі явища і предмети географи розглядають в контексті їх просторового оточення і положення, аналізуючи особливості і наслідки, їх географічного розташування. Цей аспект географічного дослідження добре розроблений, він досить популярний і продуктивний.

3. Територіальна диференціація географічних комплексів, зміна одних комплексів іншими, причини зміни цих комплексів, виділення геосистемних інваріантів, складають істотний аспект географічних досліджень. Ця особливість географічних досліджень втілюється в порівняльно-географічному методі, який складає сутність географічного аналізу і одну із основ для наступного синтезу. Він лежить в основі побудови факторіально-динамічних рядів геосистем. Уявлення про каркас і візерунок як елементів, просторової структури геосистеми також являють собою результат застосування цього аспекту досліджень в географічному аналізі.

4. Виявлення географічних типів і географічних індивідів, а також співвідносив між ними, вивчення того, як загальне проявляється в частковому і часткове проявляється в загальному стосовно до географічних об'єктів і явищ – це класичний напрям досліджень в географії. Класифікація географічних об'єктів за різними ознаками, форми районування, географічна екстраполяція, пошук географічних аналогів - це сфери досліджень і практичної роботи географів.

5. Географічне узагальнення і генералізація - традиційні інструменти географічного синтезу. І хоча розпізнавання об-

разів стало уже в певній мірі алгоритмізованою операцією, створення географічних образів і картографічна генералізація залишаються складною справою.

6. Орієнтація, переміщення, поширення дій в поляризованому просторі – це базовий і багатоаспектний мотив географічного аналізу. Це обумовлено тим, що від просторової орієнтації і переміщень залежить багато властивостей і особливостей географічних об'єктів і явищ. При цьому орієнтація і переміщення в просторі здебільшого розглядаються як орієнтація і переміщення в полі сил - сили тяжіння, радіації Сонця, культурних і економічних центрів та ін. З цим напрямом пов'язано вивчення градієнтів цих сил і географічних проявів їх впливу.

Цей напрям географічного дослідження можна розділити на декілька пов'язаних між собою, але різних варіантів. Основою для розділення можуть служити типи впливів на об'єкт поляризації простору. По-перше, поляризації, обумовленої зовнішніми полями (приклад - поле сонячної радіації), і, по-друге, поляризації, обумовленої дією сусідніх географічних об'єктів і явищ. В контексті першого із пригаданих варіантів географічного аналізу отримані, наприклад, закономірності кліматичної зональності. В контекст другого варіанту вписуються такі закономірності і явища як дифузія нововведень Хагерстранда, закономірності взаємозв'язків у системі "центр-периферія", теорія центральних місць Крісталлера.

7. Виявлення і використання просторових масштабних рядів і закономірностей. Зокрема сама структура географії і виділення таких її розділів, як землезнавство, регіональна географія, ландшафтознавство визначаються цим напрямом досліджень. Загальнонауковий принцип ієрархічного розгляду систем, сам цей феномен системної організації отримує в географії своє спеціальне втілення в таких відомих поняттях і явищах, як клімат і мікроклімат, місцевість і урочище, країна і район, які мають і певне таксономічне, ієрархічне і розмірно-масштабне вираження. Це знаходить своє вираження в глокалізації (глобальній локалізації), яка являє собою

перенесення на місцевий, локальний рівень глобальних цілей і перспектив. Глокалізм означає як стратегію поєднання глобальних та локальних інтересів й орієнтацій, так і динамічну, рухливу зміну пріоритетів, яка є ознакою життєздатного сучасного суспільства. Відомий девіз "думай глобально, дій локально" (To think globale, bat act localy), який став популярним в другій половині ХХ ст. в контексті глобальних проблем людства, став виразником процесу глобалізації³. Відоме рівняння "ранг-людність" міських поселень у системі розселення (формула Ціпфа⁴) ілюструє значення цього напрямку досліджень для географії.

8. Географічний аналіз, синтез і моделювання шляхом картографування. Карта - важливий інструмент географії, її найдавніший найважливіший, найсучасніший напрям, породивший картографію - спеціальну сферу знання і діяльності. Він пронизує і дистанційні методи географічних досліджень, і геоінформаційне моделювання.

9. Районування, виявлення і аналіз географічних кордонів. Апарат районування в географії розвинутий досить де-

тально. Концептуальні побудови в цьому розділі географічних досліджень багаті і різноманітні. Загальнонаукові проблеми дискретності - континуальності простору, класифікаційні проблеми отримують в контексті цього напрямку своє географічне втілення.

10. Синтез просторового і процесного підходів у географії. Це характерний для географії спосіб аналізу співвідношень між структурами і процесами, спосіб з'ясування питання, як зв'язані між собою структура ("анатомія") і функціонування ("фізіологія") географічного простору.

11. Просторові обриси часу. З цим напрямком пов'язано відображення географічної специфіки відношень між простором і часом. Прикладом цього напрямку можуть служити дослідження, направлені на виявлення часових констант, які визначають обриси зон маятникових міграцій. Він отримав втілення в концепції метакронності природних процесів К.К. Маркова. У відповідності з ним вибудовуються сценарії географічних прогнозів, основані на палеогеографічних даних, а також економіко-географічні побудови, які опираються на цикли розвитку.

Література

1. Appadurai A. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, 1998.
2. Giddens A. *The Nation-State and Violence*. University of California Press, 2001.
3. Paasi A. *The Political Geography of Boundaries at the End of the Millenium: Chellenges of the Deterriorializing World*. In: *Curtains of Iron and Gold*. H.Eskelinen, I.Liikanen and J.Oksa. Ashgate, 1999.
4. Алексеев І. Зміст територіальності в епоху глобалізації//Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 272. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Зб. наук. праць. - Чернівці, 2005.
5. Авдеев Р.Ф. *Философия информационной цивилизации*. - М., 1994

³ Принцип „Думать глобально, діять локально" був висунутий на конференції Всесвітнього товариства дослідників майбутнього (World Future Society) в 1980 р. у Вашингтоні.

⁴ Формула Ціпфа має такий вираз: $H_i = C \cdot i^{-a}$, де H_i - гіпотетична людність j -го міста ($j=1,2,..., n$), C - обчислена теоретична людність першого міста системи, a - тангенс кута, що утворюється лінією абсцис і прямою, що апроксимує людність міст у логарифмічній шкалі.

УДК 577.4:528

Володимир Барановський

ЕКОЛОГІЧНА ГЕОГРАФІЯ ЯК НАУКОВА ОСНОВА ОПТИМАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ

У статті розглядається становлення нового напрямку географічної науки - екологічної географії – у трьох аспектах: об’єктно-суб’єктному, методичному, практичному.

Барановський Володимир. Экологическая география как научная основа оптимального развития территории. В статье рассматривается становление нового направления географической науки – экологической географии – в трех аспектах: объектно-субъектном, методическом, практическом.

Не зважаючи на стрімку екологізацію наук про Землю і великий інтерес до екологічного картографування, теоретичні основи названого напрямку розвиваються повільно. Власне екологія на сучасному етапі, її зв’язок з географією ще не одержали загального визнання. Зрозуміло лише, що в основі екологічних досліджень лежать поняття екології і екологічного підходу. На жаль, ці широко вживані терміни також ще не мають чіткого визначення, хоча і вийшли за межі біологічної науки та використовуються в різних галузях знань, політики, культури і практичної діяльності.

Основу всіх сучасних напрямів екології становлять фундаментальні ідеї класичної екології - біоекології. Тому термін “екологія” доцільно зберігати за визначенням науки біологічного циклу. В інших випадках доцільно використовувати поняття “екологічний підхід”. Нині значна частина науковців під екологією, екологічним підходом розуміють вирішення усього комплексу питань, пов’язаних із взаємодією людини з навколишнім середовищем, включаючи економічні, правові, інженерно-технологічні, етичні та інші аспекти цієї проблеми. При цьому екологія уявляється не тільки як наука, але й ідеологія, яка пронизує всі науки та сфери людської діяльності.

Назване стосується і географічної науки. Екологічна концепція необхідна географії для успішного вивчення і оптимізації географічного середовища людського суспільства, а саме: вивчення геосистем усіх рівнів з урахуванням їх екологічного змісту - важлива умова для оптимізації використання земної поверхні; екологічне тлумачення геосистем - необхідна умова

для пізнання їх структур; екологічний підхід дозволяє встановити механізм взаємозв’язку між багатьма компонентами, що складають геосистему тощо.

Вирішення цих проблем ставить також певні завдання і перед географічною наукою, зокрема: дослідження мінливості геосистем і їх стійкості по відношенню до зовнішніх впливів; аналіз ризиків наближення екологічних катастроф, обумовлених природними і техногенними причинами; обґрунтування раціонального природокористування і раціональної організації території в умовах значних антропогенних навантажень; розробка основ географічного прогнозу, який базується на складній взаємодії природних і соціально-економічних факторів, тощо [5].

Завдяки цьому географія більше за інші науки наближається до пізнання об’єктивної закономірності побудови, розвитку і просторової диференціації навколишнього середовища. Вона завжди вивчала це середовище як територіальну цілісність (тобто як геосистему), що складається з природних і соціально-економічних компонентів. Навколишнє середовище характеризується просторовою мінливістю, саме ця властивість має велике екологічне значення. Тому географічне вивчення його можна вважати необхідною передумовою екологічних досліджень. Крім того, сучасна географія найбільше підготовлена до екологічних досліджень на міждисциплінарній основі. Вона має для цього необхідні засоби і методи, а головне - велику наукову інформацію про стан навколишнього середовища, природні ресурси, ступінь і форми господарського використання окремих територій, особливості територіа-

льної взаємодії у геосистемі “суспільство-природа” тощо. Важливою особливістю географічного дослідження є великі потенційні можливості системного підходу до вивчення природних і суспільних явищ, які можна повністю використати в ході міждисциплінарних екологічних досліджень. Традиційний інтерес географії до просторової диференціації, намагання точно прив’язати свої висновки до карти дають географам перевагу перед іншими спеціалістами в трактуванні середовища існування людей, тобто у дослідженні і вирішенні екологічних проблем існує сильний географічний аспект. *Це служить основою для виділення особливого конструктивного напрямку в географії - екологічної географії [1-4, 9, 21]. Він проявляється в процесі еколого-географічного аналізу і оцінювання території.*

Така назва має переваги порівняно з “геоекологією”, що з’явилась як синонім ландшафтної екології і право на яку вимагають геологи, представники інших наук про Землю. Головна різниця між цими термінами полягає в тому, що йдеться про напрям в географії, а не екології.

Насамперед щодо понятійного апарату таких досліджень. *Як відомо, будь-яка наука або науковий напрям може аналізуватися з трьох сторін : об’єктно-предметної, коли враховуються об’єкт і предмет наукового пізнання; методично-дослідницької - зважають на спосіб або метод, яким пізнається істина; практично-цільової - враховують кінцеву практичну мету наукового дослідження [12].* Саме з цих позицій розглянемо сутність еколого-географічних досліджень (ЕГД). Насамперед, **під аналізом** ми розуміємо не тільки поділ об’єкта на складові компоненти, але й синонім наукового дослідження взагалі.

В цьому контексті **еколого-географічний аналіз і оцінювання** - це комплексне міждисциплінарне дослідження екологічного стану інтегральної геосистеми “суспільство-природа” з метою її оптимізації. Це актуальний напрям сучасної географії, а саме - екологічної географії, що базується на інтегративному поєднанні системного, географічного і екологічного

підходів.[9, 18]. Це є комплексні міждисциплінарні дослідження геосистем, що спрямовані на створення наукових основ вирішення проблем оздоровлення навколишнього середовища і раціонального природокористування [6].

Такі дослідження є географічними за об’єктом і методом, але екологічними за сутністю або предметом. Граничним об’єктом для географічної науки, в тому числі і географічної картографії вважається географічна або ландшафтна оболонка Землі, територіальними проявами якої є складні геосистеми різного ієрархічного рівня. До найвищого рівня належить геосистема “суспільство-природа”. Саме в ній під час взаємодії геокомпонентів виникають екологічні проблеми. *Тобто суто екологічна система знаходиться всередині всієї системи “суспільство-природа”.* Параметри цих екологічних систем визначаються поняттями екології людини (антропоекології), населення (соціоекології), тваринного і рослинного світу та мікроорганізмів (біоекології).

Особлива увага приділяється зоні взаємодії у великій системі, де і виникають екологічні проблеми. Це є біоеколого-географічне дослідження, оскільки його об’єкт біоцентричний. Як відомо, загальнонауковий екологічний підхід успадкував не власне біоцентричність, а її методологічну формулу - центричне співвідношення “господар-дім” [8, 18]. При цьому екооб’єктами (будинком, середовищем) можуть бути не тільки біотичні, але й абіотичні геокомпоненти геосистеми “суспільство-природа” та її регіональні і локальні різновидності.

Таким чином, у статусі загальнонаукового екологічний підхід із біоцентричного став варіантноцентричним. Екогеографічний підхід, перейнявши від географії територіальність, поліцентризм моделі геосистем тощо та від екології - концепцію сукцесії, методи ординації, моноцентризм моделі екосистеми та інше, має і власні ознаки [8]. Так, досліджуючи територіальну реальність, екогеографія не спрощує її до моделі одного типу (гео - чи екосистеми), а виходить з того, що певне наукове чи практичне завдання визначає оптималь-

ний спосіб декомпозиції цієї системи (її поділу на елементи і структурні частини). Концепція гео - та екосистеми має свої переваги. Уявлення про геосистему більш наближене до природної реальності; концепція екосистеми дуже зручна при вирішенні багатьох конкретних питань. *А тому екогеографія у своїх дослідженнях використовує полі-(геосистемний) і моно-(екосистемний) підходи. Причому на відміну від екології, в центр екогеосистемної моделі можна ставити не тільки біотичні, а й абіотичні компоненти геосистем.* Екогеографії властивий акцент на функціональному аналізі геосистем. Останні сприймаються, насамперед, не як деякі об'єми або території, специфічні за складом елементів та своєю будовою, а як насичені різними динамічними процесами, що взаємодіють між собою та із зовнішнім середовищем [8]. Екогеографія характеризується значною увагою до впливу на геосистему зовнішніх, особливо антропогенних, факторів. Тому суттєвою ознакою екогеографії є орієнтація на проблему взаємодії людини, населення, суспільства з природними системами тощо.

Отже, синтез географічного і екологічного підходів об'єднав об'єктні особливості геосистем і екосистем, а саме багато - і одноцентричність. Це означає, що для повноти екологічного вивчення геосистем в центрі дослідження повинно бути максимум геокомпонентів певної геосистеми, зокрема біотичних і абіотичних.

3 поняттям об'єкта діалектично пов'язано інше - це предмет дослідження. Питання предмета науки є одним з головних при обґрунтуванні оригінальності і самостійності наукового напрямку. Наявність свого предмета дозволяє йому розвиватися автономно, будувати свою теорію з середини, робити її стійкою системою, яка розвивається сама по собі і має можливість виробляти і нагромаджувати знання про об'єкт дослідження [12]. При цьому зміст об'єкта вивчення не залежить від суб'єкта, який пізнає; а зміст предмета визначається цим суб'єктом. Предмет дослідження включає лише головні найбільш істотні (з

точки зору даного дослідження) властивості і ознаки. Він, як і об'єкт ЕГД, є поліструктурний. Поліструктурність визначається найбільш істотними властивостями і ознаками стану територіальної єдності, яку створюють суб'єкт і об'єкт дослідження [7]. Тому основним предметом ЕГД є територіальний стан суб'єкта і його навколишнього середовища та пов'язані з ними екологічні ситуації [7, 18]. Подібний погляд на предмет цих досліджень має Ф.М. Мільков [14, 15]. На його думку, предметом вивчення геоелекології як географічної науки є комфортність географічного середовища, способом досягнення якого виступає оптимізація ландшафтів. А.Г. Ісаченко [9, 10, 11] вважає, що предметом вивчення екогеографічної науки є дослідження стану географічного середовища з гуманітарно-екологічної точки зору. Саме екостан геосистеми створює екоумови для суб'єкта дослідження. Екоумови - це сукупність властивостей навколишнього середовища і діяльності "господаря", які створюють територіальну систему "господар - середовище" і впливають на життя, здоров'я, виробничу і невиробничу діяльність населення, а також життєдіяльність біоти [7].

Екоситуація є просторово-короткочасовим зрізом екоумов по відношенню до певного суб'єкта оцінки, у даному випадку населення. Відповідність екоумов потребам екосуб'єкта визначається при їх оцінюванні. Така оцінка - це особливість інтегративних екологічних досліджень, в процесі якої реалізується методологічна формула "господар - дім" і порівнюється реальний стан об'єкта дослідження з оптимальним з точки зору "господаря". Оцінювальний екологічний аспект робить географічні дослідження еколого-географічними. Без такої оцінки вони залишаються географічними [18]. Оцінку можна проводити на основі порівняння з еталоном (нормативні індекси, експертні оцінки), відносного порівняння (ранжування явищ і процесів у межах досліджуваної території), вартісних підходів (найбільш суб'єктивні і залежать від обраного критерію) тощо. При цьому для її територіального аспекту можна використати

ландшафтно-географічний, районування, картографічний та інші підходи.

Серед них важливе місце належить картографічному методу, який супроводжує всі етапи ЕГД і є одним із способів оцінки екостану інтегральних геосистем. Карта, як вже наголошувалось, є головний підсумковий документ ЕГД, який найбільш об'єктивно передає власне оцінку геосистеми, а також наші знання про неї в наочній і доступній формі. Вона є робочим інструментом еколога-географа. За допомогою карт виконується перехід від аналізу до синтезу, упорядкування і узагальнення різноманітної еколога-географічної інформації про об'єкт і предмет дослідження, порівняння і типізація геосистем за їх екологічним потенціалом тощо.

Метою ЕГД є гармонізація взаємовідносин людей із середовища існування, а також людського суспільства з навколишнім середовищем у межах локальних, регіональних і глобальних геосистем. Досвід останніх десятиріч показав, що розрізнені галузеві розробки в сфері охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів вияви-

лись недостатніми для радикального вирішення проблеми гармонізації взаємодії суспільства та природи. На нашу думку, тільки екологічна географія, яка вивчає територіальні природно-антропогенні системи з точки зору їх екологічного змісту (як цілісні об'єкти) здатна створити наукову базу оптимізації стосунків між суспільством та навколишнім середовищем, стабілізувати складну екоситуацію в багатьох регіонах держави тощо.

Одержані теоретичні і практичні результати дослідження підтверджують актуальність та значимість екологічного напрямку в географічній науці і визначають його конструктивний характер, а саме : з одного боку, підкреслюють наслідки техногенних змін навколишнього середовища для населення, а з іншого - пропонуються пошук форм оптимізації взаємодії суспільства і природи на принципах сталого (збалансованого) розвитку регіонів України. Це є важливий напрям розвитку сучасної географічної науки, роль якого у вирішенні екологічних проблем постійно зростає.

Література

1. Барановський В.А. Екологічна географія і екологічна картографія. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 252 с.
2. Барановський В.А., Шищенко П.Г. Концептуальні аспекти еколога-географічного аналізу та оцінювання території України на основі картографічного моделювання // Вісник геодезії та картографії. - 2003. - №2. - С.27-31.
3. Барановський В.А. Екологічний фактор сталого розвитку // Екологічний вісник. – 2003. – № 5-6. – С.27-30.
4. Барановський В.А., Шищенко П.Г., Дмитрук О.Ю. Аналіз і оцінювання техногенного навантаження на природне середовище шляхом його картографування // Наукові записки Вінницького державного педуніверситету. Серія: Географія - Вінниця, 2003. - Вип. 5. - С.7-11.
5. Геоэкологические основы территориального проектирования и планирования / Отв. ред. В.С.Преображенский, Т.Д.Александрова.- М. : Наука, 1989. - 144 с.
6. Грин А.М., Ключев Н.Н., Мухина Л.И. Геоэкологический анализ // Изв. РАН. - Серия географ.- 1995. - № 1. - С.21-30.
7. Гриневецкий В.Т., Шевченко Л.М. Про основні поняття еколога-ландшафтознавчих досліджень // Український географічний журнал. - 1993. - № 2. - С.13-19.
8. Гродзинський Д.М. Основи ландшафтної екології : Підручник. - К. : Либідь, 1993. - 224 с.
9. Исаченко А.Г. Экологизированная география от Геродота до наших дней // Известия РГО. - 1994. - Т.126. - Вып. 2.- С.26-34.
10. Исаченко А.Г. Экологический потенциал ландшафта // Изв. ВГО. - 1991. - Вып. 4. - С. 305-315.
11. Исаченко А.Г. Оценка и картографирование экологического потенциала ландшафтов России // Известия ВГО. - 1991. - Т.123. - Вып. 6. - С. 457- 472.

12. Картографічне моделювання: Навчальний посібник / Т.І.Козаченко, Г.О.Пархоменко, А.М.Молочко / Під ред. А.П.Золовського. - Вінниця : Антекс - УЛТД. 1999. - 328 с.
13. Котляков В.М. География и экологические проблемы //Известия АН СССР. - Серия географ. - 1987. - № 6. - С. 54-56.
14. Мильков Ф.Н. Геоэкология как междисциплинарная наука о комфортности географической среды и оптимизации ландшафта //Известия РАН. - Серия. географ. - 1997. - № 3. - С.54-59.
15. Мильков Ф.Н. Геоэкология и экография : их содержание и перспективы развития //Известия РАН.- Серия географ.- 1997. - № 3. - С.31-39.
16. Основы геоэкологии : Учебник /Под ред. В.Г. Морачевского. - Спб : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1994. - 352 с.
17. Основи соціоекології : Навчальний посібник /Г.О.Бачинський, Н.В.Беренда, В.Д.Бондаренко та інші. - К. : Вища школа, 1995. - 238 с.
18. Пащенко В.М. Основні поняття і проблеми еколого-географічних досліджень //Український географічний журнал. - 1994. - № 4. - С.8-16.
19. Смирнов Л.Е., Шумова О.В. Принципы эколого-географического картографирования //Известия ВГО. - 1994. - Т.126. - № 2. - С.58-64.
20. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. - Новосибирск : Наука, СО, 1978. - 318 с.
21. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании. - К.: Фитосоциоцентр, 1999. - 284 с

УДК 911.6:3,07:354

Олександр Топчієв, Зоя Тітенко

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Оптимізація адміністративно-територіального устрою країни є важливою передумовою її соціально-економічного розвитку. У статті розглянуті основні завдання та принципи адміністративно-територіального реформування в Україні з метою підвищення ефективності управління регіональним розвитком. Розглянуті головні фактори і критерії формування адміністративно-територіальних систем на різних територіальних рівнях дослідження.

Топчієв Олександр, Тітенко Зоя. *Общественно-географические аспекты административно-территориальной реформы в Украине.* Оптимизация административно-территориального устройства страны является важной предпосылкой ее социально-экономического развития. В статье рассмотрены основные задачи и принципы административно-территориального реформирования в Украине с целью повышения эффективности управления региональным развитием. Рассмотрены главные факторы и критерии формирования административно-территориальных систем на разных территориальных уровнях исследования.

1. Цільові настанови адміністративно-територіальної реформи

Комісія з адміністративно-територіального устрою (АТУ) України, створена Указом Президента 20 серпня 2000 р., започаткувала адміністративно-територіальну реформу (АТР) в країні. У подальшій гострій дискусії концепція АТР була практично відхилена з огляду на численні актуальні питання державотворення, що потребували нагального вирішення. Досвід країн Центрально-Східної Європи переконливо свідчить, що АТР є обов'язковою складовою і логічним продовженням радикальних політичних ре-

форм, які прокотились по всьому пострадянському простору: нова політична система потребує відповідної адміністративно-територіальної структури, нового АТУ; на кожному етапі суспільно-історичного розвитку АТУ країни повинен відповідати системі влади, і навпаки – чинна система державного управління і місцевого самоврядування повинна бути узгодженою з наявним АТУ. Надалі ця теза буде деталізована. Головною метою вдосконалення системи адміністративно-територіального устрою є приведення її у відповідність із Конституцією України і на цій основі – підвищення ефективності

управління територіями, зниження витрат на утримання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також надання цими органами послуг населенню незалежно від місця проживання на рівні загальнодержавних соціальних стандартів, поліпшення життєвого рівня населення.

На даний час всі наші сусіди вже здійснили АТР, і тому можна стверджувати, що АТР і в Україні обов'язково відбудеться. Побоювання окремих управлінців щодо складності та новизни питання АТР не мають реальної основи. Згадаймо як приклад, що Одещина протягом 1919-1954 років п'ять разів змінювала свої кордони та АТУ [9]. Це ж стосується і АТУ країни в цілому. Проблема АТУ стає дискусійною, коли вона виноситься на широке обговорення. І це нормально, оскільки час закритих політичних рішень щодо змін АТУ пройшов.

Цільові настанови АТР необхідно конкретизувати щодо різних рівнів АТУ. *Перший рівень АТУ* повинен стати основою для розроблення й реалізації державної регіональної політики та активного співробітництва з регіонами сусідніх країн, зокрема європейських, інтегрованих в Асоціацію єврорегіонів. Наявний обласний поділ такі функції виконувати не може. Перший рівень АТУ – це *регіони* країни, що являють собою природно-господарські комплекси першого (вищого) рангу. Зрозуміло, що вони можуть мати різну назву – регіони, краї, землі, і будуть значно крупнішими сучасних областей.

Стрижнева проблема *другого рівня АТУ* – наблизити послуги державного управління до населення. На даний час значна частина управлінських послуг надається лише в обласних центрах, і населення в пошуках необхідних довідок і актів змушене долати відстані до 200-250 км в один кінець. Зрозуміло, що такі “подорожі” мають масовий і регулярний характер. Щоб наблизити державні послуги сучасного обласного рівня до населення необхідно істотно зменшити розміри областей. Вже відомі пропозиції [2;3;4;5;8] сформувати близько 80-100 адміністративно-територіальних одиниць другого рівня і назвати їх “областями” чи “округами”, чи

“повітами”. За такої схеми максимальний радіус обслуговування населення державними послугами не перевищуватиме 50 км.

Третій рівень АТУ становлять адміністративно-територіальні одиниці базового рівня – сільські, селищні і міські ради, які нині називають *територіальними громадами*. Ключове питання АТР на базовому рівні – соціально-економічна самодостатність територіальних громад, тобто їх спроможність самотужки вирішувати біжучі соціальні та економічні проблеми своєї життєдіяльності. У більшості проєктів АТР пропонується укрупнення територіальних громад шляхом об'єднання сучасних сусідніх сільських, селищних та міських. Але такий підхід не може бути суцільним. Наприклад, в межах Одеської області є села людністю 50-100 жителів, які вочевидь потребують об'єднання у територіальні громади, і, разом з тим, наявні крупні села до 2-3 тис. жителів і більше, які є цілком самодостатніми. Дуже делікатним є питання укрупнення територіальних громад у полі етнічних регіонах.

2. Недоліки існуючого АТУ України

На даний час в Україні склалася достатньо складна п'ятирівнева адміністративно-територіальна структура (рис.1), при цьому на третьому і п'ятому рівнях виділяються своєрідні підструктури.

Діюча система АТУ України має свої численні недоліки. Вона в цілому складна і недостатньо логічна. Обласний поділ країни є надзвичайно незбалансованим за кількістю населення і територією. Обласні центри представлені і містами-мільйонерами, і великими містами (понад 500 тис. жителів), і середніми містами. Скажімо, Суми, Полтава і Харків мають однаковий адміністративний статус обласних центрів. У той же час є великі міста (Кривий Ріг, Маріуполь, Кременчук та ін.), які мають лише статус міст обласного підпорядкування.

Дуже складним є розмежування адміністративних повноважень і функцій у містах обласного підпорядкування, які одночасно є районними центрами. Міські ради та державні районні адміністрації, що локалізовані в таких містах, як правило,

перебувають у стані постійного протистояння та протиборства в ключових питаннях управлінських повноважень, поділу власності та ін. За сильної міської ради район залишається без реального райцентру.

В разі більш авторитетної районної державної адміністрації терпить життєдіяльність міста.

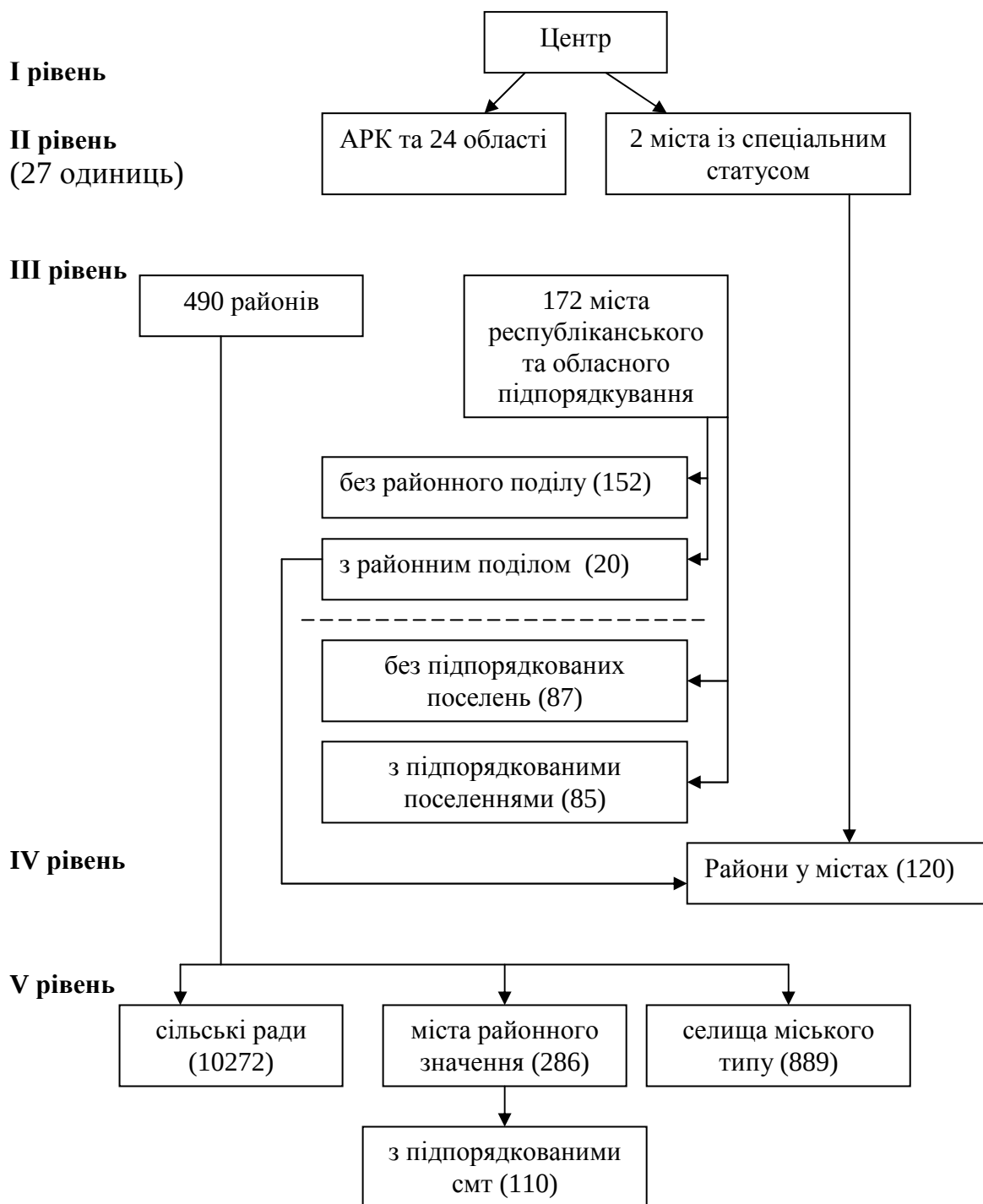

Рис. 1. Адміністративно-територіальна структура України
(Г.О. Заславський, 2003) [6]

Невизначеним є статус і управлінські функції міст обласного підпорядкування та міст районного значення з підпорядкова-

ними їм селищами міського типу та сільрадами. У багатьох випадках виникають критичні роздуми щодо конкретного роз-

межування областей і районів. Навколо великих міст виникли обширі осередки дачної і котеджної забудови, які вже давно вийшли за адміністративні межі міста, але лишаються його складовими. У світовій практиці – це *урбанізовані ареали*, що мають свій статус і статистичний цenz, у нас – зона приміського розселення, яка може адміністративно попадати і до міста, і до міст-супутників, селищ і навіть сілрад.

Найбільш істотними і актуальними проблемами у сфері адміністративно-територіального устрою (АТУ) України є:

- законодавча неврегульованість правового статусу адміністративно-територіальних одиниць, порядку вирішення питань у сфері АТУ;

- відсутність обґрунтованих принципів і чітких критеріїв щодо виділення адміністративно-територіальних одиниць різних рівнів;

- внутрішня неузгодженість існуючої багаторівневої системи АТУ, її невідповідність Конституції України, збереження всупереч Основному Закону України таких адміністративно-територіальних одиниць як селище міського типу, сілрада, селищна, міська рада;

- неузгодженість системи АТУ з регіоналізацією країни;

- розміщення в багатьох випадках на території міст інших міст, а також сіл, селищ, які мають статус окремих адміністративно-територіальних одиниць;

- недосконалість класифікацій міст і сіл, відсутність чітких критеріїв для утворення районів у містах та територіальних громад;

- відсутність у багатьох випадках встановлених на планово-картографічній основі меж адміністративно-територіальних одиниць, визначення значної частини таких меж без достатнього врахування природних, історичних, етнокультурних і т.д. особливостей території [10, С.65-66].

Зазначені проблеми у системі адміністративно-територіального устрою перешкоджають вирішенню питань соціально-економічного розвитку регіонів, реалізації відповідно до Конституції та законів України функцій місцевого самоврядування,

виконання органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, передбачених законодавством повноважень; наданню органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування повноцінних послуг населенню.

3. АТУ і системи розселення

При проведенні адміністративно-територіального реформування в країні треба передусім визначити критерії, які будуть покладені в основу змін адміністративно-територіального поділу та фактори, які необхідно при цьому врахувати. АТУ – багатофакторний процес: адміністративні утворення як складні соціально-економічні територіальні системи, з власним природно-господарським “наповненням” у своєму формуванні та розвитку зазнають впливу географічних факторів. Основними *суспільно-географічними факторами*, які мають бути враховані при організації АТУ регіону, виступають: *історико-географічні* – історія заселення і розвитку території; *природно-географічні* – природно-ресурсний потенціал, екологічний стан території; *соціально-географічні* – демографічний розвиток, система розселення, соціально-політичні чинники, обслуговування населення, етнонаціональні, культурно-етнографічні особливості; *економіко-географічні* – рівень соціально-економічного розвитку та територіальна організація господарства, організація транспортних комунікацій (транспортно-географічний фактор); *політико-географічні* – геополітичні, геоekonomічні, політико-управлінські особливості. Визначення ступенів та співвідношення впливу зазначених факторів на процеси становлення, функціонування і розвиток різних територіальних рівнів життєдіяльності суспільства є важливим методичним прийомом дослідження АТУ. Провідним фактором при цьому є *розселення населення*, яке формується під впливом всіх інших чинників і, в свою чергу, значною мірою зумовлює форми територіальної організації життєдіяльності суспільства.

Суспільно-географічні критерії організації АТУ ґрунтуються як на потребі ефективного управління, так і на потребі врахування ознак та властивостей, що прита-

манні окремим територіям як основним таксонам адміністративного поділу. Такими критеріями є: соціально-економічна самодостатність адміністративно-територіальних одиниць; врівноваженість площі та чисельності населення адміністративно-територіальних одиниць; відповідність адміністративно-територіальних одиниць зонам соціально-економічного обслуговування населених пунктів; забезпечення ефективності державного управління і місцевого самоврядування; тісний зв'язок АТУ з соціально-економічним районуванням (регіоналізацією) країни. Якщо не говорити про органи влади, що діють безпосередньо в населених пунктах, то територіально-адміністративний поділ слід розглядати як районування. Тоді головна проблема полягає в наступному: які ж критерії цього районування, в якій мірі воно відповідає реальному і необхідному суспільству процесу природного, економічного (господарського), соціального та іншим видам районування (як об'єктивній основі районування), в якій мірі це районування враховує природні, культурно-історичні, національно-етнічні характеристики відповідних територій.

Просторово-часовою основою соціально-економічного районування є *системи розселення* як територіальні поєднання (сукупності) поселень різних типів та людності, які беруть участь у геодемографічному процесі, між якими існують економічні, соціальні, обслуговуючі, транспортні, інформаційні, управлінські зв'язки. Територіальні системи розселення (ТСР) повинні виступати як територіальні системи організації і життєдіяльності населення, управління та основа для адміністративного районування за принципом внутрішньої спорідненості, цілісності території. З іншого боку, оптимальне функціонування ТСР будь-якого рівня і рангу може бути досягнене за умови, що сформоване просторове поєднання міських і сільських поселень виступає і як об'єкт управління з боку офіційних органів управління. На даний час у вітчизняному містобудуванні системи розселення класифікують за наявним адміністративним поділом: ТСР – національна, регіональні

(обласні), міжрайонні, районні, локальні. Але такий підхід методологічно неправильний. Не система розселення повинна наслідувати адміністративний поділ, а навпаки – АТУ повинен спиратися на об'єктивну історико-географічну основу, якою є розселення населення. Вже згадувалось, що Одеська область протягом 35 років п'ять разів змінювала свій АТУ. То що ж, кожен раз змінювались і системи розселення? Відповідь очевидна – ні. Система розселення лишалася практично незмінною.

Дослідження систем розселення на загальнонаціональному, регіональному, локальному рівні повинні створити об'єктивну історико-географічну основу для виділення територіальних соціально-економічних систем відповідних ієрархічних рівнів, оцінки їх співвідношення з адміністративно-територіальним поділом і вироблення підходів і рекомендацій щодо вдосконалення останнього.

4. Мікрорегіональні відмінності у соціально-економічному розвитку територіальних громад

Пріоритетним напрямком сьогодні є проведення адміністративно-територіального реформування “знизу” – з мікрорегіонального рівня, рівня первинних територіальних колективів (громад). В цьому контексті актуальним і необхідним є мікрорегіональні дослідження факторів і особливостей соціально-економічного розвитку територіальних громад в межах окремих обласних регіонів країни, аналіз їх природних, екологічних, розселенських умов, демографічного потенціалу населених пунктів, розвитку місцевого господарства, місцевих фінансових ресурсів тощо як основних складових їх соціально-економічної самодостатності.

В Одеській області проведена паспортизація адміністративно-територіальних одиниць (адміністративних районів, сільських, селищних і міських рад) за їх соціально-економічним становищем станом на 1 січня 2002 року. Облікові картки (паспорти) адміністративно-територіальних одиниць вміщували такі основні відомості, як

територія, адміністративний склад, розподіл земель за власниками, землекористувачами, угіддями; чисельність населення, його соціальний стан та національний склад, демографічні характеристики; перелік основних сільськогосподарських, промислових, будівельних, транспортних та інших господарських організацій; підприємства та заклади сфери обслуговування; житловий фонд; відомості про стан питного водопостачання, водовідведення, газифікацію, електрифікацію, транспортний зв'язок населених пунктів. Окремо надавались відомості про річний бюджет адміністративно-територіальних одиниць, структуру місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; пам'ятки історії і культури, об'єкти природно-заповідного фонду та екологічний стан території, подальшу перспективу соціально-економічного розвитку населених пунктів. Кафедрою економічної і соціальної географії геолого-географічного факультету Одеського національного університету у співробітництві з обласною Радою і обласною держадміністрацією була проведена робота по створенню географічної електронної бази даних на основі отриманої інформації. Це дозволило докладно проаналізувати територіальні відмінності первинних сільських громад в межах області, їх розселенські, демографічні особливості, головні показники їх економічної діяльності і соціального розвитку; окреслити головні суспільно-географічні фактори, що оказують вплив на їх функціонування.

Одещина займає велику територію і характеризується значними природно-господарськими відмінностями в її межах. З усього кола *природних факторів* для Одеської області визначальним є розміщення області в межах степової та лісостепової природних зон. У відповідності до цих зон, їх кліматичних, гідрографічних, ландшафтних умов формуються агрокліматичні, спеціалізовані сільськогосподарські райони, особливості сільського розселення населення, рекреації тощо. На мікрорегіональному рівні це проявляється, зокрема, в розподілі громад за типами топографічного розселення. *За типами сільського розселення* всі сільські територіальні

громади Одещини можна розділити на яружно-балкові, долинні, приозерні (прилиманні), вододільні та змішані (до складу яких входять села з різними типами сільського розселення). За природними зонами ці типи громад розподілились наступним чином: в лісостепу більшість складають яружно-балкові громади (45,2%), у *північному степу* перевагу отримали долинні (46,5%), третину (34,5%) склали яружно-балкові; *середній степ* характеризується переважанням озерних (прилиманних) поселень – 40%; на невеликій за розмірами території *південного степу* всі поселення відносяться до озерних.

Лісостепові яружно-балкові громади є переважно дрібнорозселенськими: в таких громадах спостерігаються найвищі значення кількості населених пунктів і відстаней між ними (6-7 км, до 15 км). Серед долинних громад дрібнорозселенські переважають в лісостепу, північному степу. Озерні громади в переважній більшості крупнорозселенські (складаються з одного великого сільського поселення). До складу змішаних громад входять яружно-балкові та долинні села; розміщені такі громади переважно в лісостепу, в місцевостях з високим ступенем розчленування рельєфу.

На загальне розміщення населення в межах області і людність територіальних громад зокрема вплинули такі фактори, як приморське положення регіону, історія заселення і освоєння, формування обширної приміської зони навколо обласного центру, природні, соціально-економічні умови.

За чисельністю населення серед сільських територіальних громад Одещини чверть (24,8%) громад складають дрібні громади (до 1 тис. чол.), 42,4% - середні (1-2 тис. чол.), третину (28,7%) - крупні (2-5 тис. чол.) і 4,1% - громади з населенням більше 5 тис. жителів (крупніші). Крупні і крупніші громади переважають в придунайських районах, де відносяться до приозерного (прилиманного) типу сільського розселення, а також в приміській зоні, де охоплюють різні розселенські типи. Середні громади поширені в північній, центральній та приміській частинах області. Дрібні громади складаються відносяться переважно до яружно-балкового типу сільсь-

кого розселення і розповсюджені в центральній частині Одещини, а також на півночі, в лісостеповій зоні, де вони є яружно-балковими чи долинними.

Геодемографічні процеси значно впливають на самодостатнє існування і розвиток поселень і адміністративних одиниць. Майже в усіх районах і територіальних громадах Одещини спостерігається кризова демографічна ситуація з депопуляцією населення. Зменшення населення відбувається в 72% сільських територіальних громад. При цьому більш ніж чверть всіх громад (25,7%) характеризувалась зменшенням населення за рахунок природного убуття та міграційного відтоку, а приблизно третина (30,8%) – зменшенням населення за рахунок переваження природного убуття над міграційним притоком. Зростання населення спостерігалось в 26% сільських територіальних громад. Найбільш поширеним тут є зростання населення за рахунок перевищення міграційного притоку над природним убуттям – характерне для громад, що так чи інакше тяжіють до приміської зони (громади Білгород-Дністровського, Біляївського, Березівського, Овідіопольського, Комінтернівського, Роздільнянського районів). Такі громади становили 19,4% від загального числа. Зростання населення за рахунок його міграційного притоку та природного приросту спостерігалось в 3,5% всіх сільських територіальних громад, і це були громади переважно задністровської, придунайської і приміської зони (Арцизького, Білгород-Дністровського, Болградського, Саратського, Тарутинського, Овідіопольського районів). Лише в 3,1% сільських територіальних громад Одещини спостерігалось зростання населення за рахунок природного притоку. При цьому 2,2% склали громади, в яких спостерігалось зростання населення за рахунок природного приросту і міграційного притоку населення – це окремі громади Саратського, Тарутинського, Болградського, Біляївського районів. Громади, зростання населення в яких відбувалось за рахунок перевищення природного приросту над міграційним відтоком, становили 0,9% від загальної кількості, і знаходились в Ізмаїльському, Саратському,

Тарутинському, Великомихайлівському районах [1].

Демографічне навантаження (ДН) в цілому по області складає 1,5 (на 1000 осіб працездатного віку припадає в середньому 654 особи непрацездатного віку). Менше одиниці цей коефіцієнт складає у більшості громад приміської зони, що пояснюється високим механічним припливом населення; у громадах придунайських районів, що пов'язане з відносно меншим природним зменшенням. За чисельністю населення такі громади відносяться до крупних і крупніших (2-5 тис. чол. і більше). Найбільші значення ДН (2,5-3) спостерігаються в громадах північної і центральної частин області, як правило, дрібних за населенням (до 1000 чол.). Теоретично соціально-демографічний потенціал населених пунктів і громад може бути зміцнений за рахунок їх укрупнення, поліпшення статевовікової структури населення за рахунок надходження „нової крові”; але таке злиття не повинне бути механічним, воно повинно мати об'єктивне підґрунтя – соціальні, економічні, культурні зв'язки, наявність спільних інтересів, спільних видів діяльності, перспектив розвитку, доступність тощо.

Економічний розвиток територіальних громад і адміністративно-територіальних одиниць в значній мірі обумовлює питання їх соціально-економічної самодостатності і дієздатності щодо власного функціонування. Кожному виду господарської діяльності властивий свій “масштаб” – територіальний рівень, на якому найбільш відчутно простежується його вплив. Якщо міста, селища міського типу є осередками промислової, транспортної діяльності, то для переважній більшості сільських громад визначальним є розвиток сільськогосподарського виробництва. За співвідношенням зайнятих у сферах господарства сільські територіальні громади відносяться до сільськогосподарських, агропромислових і несільськогосподарських. В Одеській області лише п'ята частина від загальної кількості сільських громад відноситься до агропромислових, а до сільськогосподарських – майже три чверті сільських громад. Розвиток сільськогоспо-

дарського виробництва може бути охарактеризований за допомогою показника річного виробітку продукції на одного робітника (відношення доданої вартості підприємств у тис. грн. до кількості зайнятих). Найбільші значення річного виробітку 1

робітника спостерігаються в громадах Овідіопольського (52,3), Ширяєвського (24,8), Балтського (23,9) районів. За природними зонами значення цього показника розподілилось наступним чином (таблиця 1).

Таблиця 1.

Середній річний виробіток одного робітника, тис. грн./чол.	Територіальні громади			
	Лісостепу	Північного степу	Середнього степу	Південного степу
	9,5	10,2	9,6	5,7

Як бачимо, найбільш продуктивне сільськогосподарське виробництво територіальних громад північного степу. Це пояснюється, зокрема, високою землезабезпеченістю цих громад сільськогосподарськими угіддями і ріллею (таблиця 2). В лісостепу збільшена частка земель водно-

го, лісового фонду, а в південних громадах поряд із сільськогосподарською набувають розповсюдження інші види діяльності, пов'язані з наявністю великих озер і рекреаційних ресурсів (рибний, мисливський промисли, організований відпочинок та ін.).

Таблиця 2.

Природна зона	Середня землезабезпеченість сільської громади, га/чол.		
	загальна	сільськогосподарськими угіддями	ріллею
Лісостеп	4,85	3,84	2,96
Північний Степ	4,71	4,47	3,43
Середній Степ	3,33	2,40	2,14
Південний Степ	1,83	0,83	0,80

Певна залежність простежується також між демографічним навантаженням і середньорічними обсягами громадського

виробництва сільських територіальних громад (таблиця 3).

Таблиця 3.

Розподіл сільських територіальних громад за демографічним навантаженням і обсягом громадського виробництва

Демографічне навантаження	Кількість громад з середньорічним обсягом громадського виробництва, %			
	до 5 тис. грн./чол.	5 - 10 тис. грн./чол.	10 - 20 тис. грн./чол.	більше 20 тис. грн./чол.
до 1,0	9,5	42,9	33,3	14,3
1,1 – 1,5	24,7	38,8	21,2	15,3
1,6 – 1,9	34,7	30,6	24,5	10,2
Більше 2,0	34,5	38,2	20,0	7,3

Територіальні громади агропромислового типу розповсюджені в приміських, задністровських і придунайських районах. Переважна більшість таких громад є дріб-

норозселенськими, де найкрупніше село яке являється промисловим пунктом і виконує функції місцевого адміністративно-

го, господарського та культурно-побутового центру.

Сфера послуг відіграє важливу роль в формуванні і розвитку населених пунктів і адміністративних одиниць. Інфраструктурний потенціал території повинен бути таким, щоб структура послуг відповідала потребам певної територіальної спільності людей, була забезпечена територіальна доступність послуг для населення. Дослідження соціальної інфраструктури в сільській місцевості виявило значні диспропорції у розвитку сіл-центрів сільрад і прилеглих населених пунктів. Причому ці диспропорції зростають із збільшенням кількості населених пунктів в територіальній громаді та відповідним збільшенням контрасту в їх населенні, соціально-економічному розвитку. Часто в громадах, до складу яких входить більше двох сіл, хоча б в одному населеному пункті зовсім немає об'єктів соціальної інфраструктури, і чисельність таких пунктів по радах коливається від 1 до декількох. За даними останнього всеукраїнського суцільного обстеження (1999 р.), майже 48% українських сіл не мають повного набору об'єктів повсякденного обслуговування населення, зокрема у 12% з них немає жодного об'єкта соціальної сфери. В Одеській області існує чимало сільських населених пунктів, в яких немає жодного закладу соціальної сфери: так, у Ширяєвському районі до цієї категорії відноситься 46,6% сіл; у Великомихайлівському – більше половини. Жителі цих сіл користуються інфраструктурою інших населених пунктів, часто тих, що адміністративно підпорядковані іншим радам, що також треба враховувати при адміністративному реформуванні. Центрами обслуговування більш високих рангів є селища міського типу і міста, які надають обслуговування власному населенню і населенню тяжіючих до них зон обслуговування (кущових, міжрайонних).

До недавнього часу проблему обслуговування жителів малих сіл, в яких не було відповідних закладів соціального призначення, значною мірою вирішували колгоспи і радгоспи, надаючи транспорт для завезення палива, товарів першої не-

обхідності, підвезення дітей до школи, хворих до медичних закладів тощо. Сьогодні у сільрадах, що мають декілька поселень, жителі різних населених пунктів не мають однакової можливості задовольнити свої потреби. Коли в сільradі існує 1 медичний заклад чи 1 школа на 2-3 села, частина населення змушена нести додаткові витрати, щоб одержати ці послуги. Тому необхідно, щоб у системі місцевого самоврядування були створені такі умови і механізми, які дозволяли б жителям всіх населених пунктів реалізовувати свої права на соціальне обслуговування.

Аналіз бюджетів територіальних громад показав, що основними доходами місцевих бюджетів є прибутковий податок з громадян, плата за землю, фіксований сільгосподаток. Причому в приміських та центральних районах помітно зростає частка прибуткового податку з громадян (до 50% надходжень), а в південних та північних – плати за землю (до 80% надходжень) і фіксованого сільгосподатку (до 45% надходжень). Місцеві податки і збори займають незначну частку в структурі місцевих бюджетів. В більшості громад їх частка становить декілька десятків відсотка, але в деяких, особливо селищних, громадах, сягає 10% і більше. Серед неподаткових надходжень найвищу частку має держане мито. Всі досліджені місцеві бюджети є дотаційними. Дотація вирівнювання в залежності від місцевих потреб складає від декількох тисяч до сотень тисяч гривень.

Розміри бюджетів громад безпосередньо пов'язані з чисельністю їх населення. В таблиці 4 показані кількості сільських територіальних громад районів з певними значеннями чисельності населення і бюджету. Таблиця добре ілюструє розподіл верхніх і нижчих значень розміру бюджету в даних районах. Природно, що розмір бюджету корелює з кількістю населення територіальних громад, адже одним з основних джерел доходної частини бюджету продовжує залишатись прибутковий податок з громадян, а при визначенні розхідної частини враховується чисельність населення. Розподіл верхніх і нижчих значень розміру бюджету територіальних громад у вибраних районах області виглядає насту-

пним чином: в Кілійському районі немає громад з бюджетом менше 100 тис. грн.; в Овідіопольському 57% громад має бюджет до 100 тис. грн., інші – більше 150 тис. грн.; в Білгород-Дністровському районі

основна маса громад мають бюджети від 50 до 150 тис. грн.; в Ширяєвському районі 83% громад має бюджет до 100 тис. грн.; в Балтському розміри бюджету 95% громад не перевищують 50 тис. грн.

Таблиця 4.

Розподіл сільських територіальних громад за населенням і річним бюджетом

Адміністративний район	Населення сільських територіальних громад, чол.	Кількість громад з річним бюджетом, тис. грн.					
		< 50	50-100	100-150	150-200	200-500	> 500
Кілійський	до 1000			1			
	1001-1500			1	1		
	1501-2000			3	1	2	
	2001-5000				1	2	
	більше 5001					1	
Овідіопольський	до 1000	1					
	1001-1500	1	2				
	1501-2000	6					
	2001-5000				2	3	1
	більше 5001						
Білгород-Дністровський	до 1000		5	1			
	1001-1500		3	2		1	
	1501-2000	1	5	1			
	2001-5000	3	1			1	
	більше 5001		1			1	1
Ширяєвський	до 1000	2	3				
	1001-1500	2	2				
	1501-2000		1	1			
	2001-5000			1			
	більше 5001						
Балтський	до 1000	11					
	1001-1500	8					
	1501-2000	3					
	2001-5000	2	1				
	більше 5001						

Мікрорегіональне дослідження сільських територіальних громад Одеської області дало змогу, з одного боку, виявити територіальні відмінності їх соціально-економічного розвитку, а з другого – встановити подібність природно-соціально-господарських характеристик громад в певних районах області. Території, в межах яких відбувається концентрація населення і господарства (приміська, приморська зони), об'єктивно мають вищу соціально-економічну самодостатність і тенденцію

до подрібнення адміністративних одиниць. Об'єктивно самодостатність може бути забезпечена за рахунок збільшення кількості населення та площі у порівнянні з існуючою ситуацією, що не виключає утворення більш дрібних, але самодостатніх завдяки специфічним ресурсам, одиниць. Зорієнтуватись у виборі низових одиниць, на нашу думку, допоможе однорідне компонентне і інтегральне соціально-економічне районування території на мікрорегіональному рівні.

Укрупнення територіальних громад як засіб підвищення їхньої соціально-економічної та фінансової спроможності можливе лише в разі існування об'єктивних місцевих передумов щодо такого об'єднання. В перспективі укрупнення потребує створення необхідних умов і механізмів для його проведення: завершення реорганізації сільськогосподарських підприємств, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, залучення інвестицій, розвиток соціальної інфраструктури, встановлення регулярного транспортного сполучення між населеними пунктами; стабільне поповнення місцевих бюджетів, адресне планування коштів для потреб соціально-економічного розвитку населених пунктів; врахування у нормативах бюджетної забезпеченості витрат, пов'язаних з одержанням жителями малих поселень необхідних послуг не за місцем проживання та ін.

5. Напрямки і механізми вдосконалення АТУ України

Головною метою вдосконалення системи адміністративно - територіального устрою є приведення її у відповідність із Конституцією України і на цій основі – підвищення ефективності управління територіями, зниження витрат на утримання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також надання цими органами послуг населенню незалежно від місця проживання на рівні загальнодержавних соціальних стандартів, поліпшення життєвого рівня населення.

Удосконалення системи адміністративно-територіального устрою України має здійснюватися на основі таких принципів та підходів:

- урахування історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних особливостей регіонів, їхніх етнічних і культурних традицій з метою збереження самотності окремих частин країни;
- забезпечення належної стабільності, а також адаптованості системи адміністративно-територіального устрою до змін у суспільно-політичній, економічній та ін-

ших сферах розвитку суспільства, держави та її регіонів;

- субсидіарності, створення належних умов для поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, розвитку місцевого самоврядування;

- створення умов для формування фінансово-економічної бази, достатньої для реалізації органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування покладених на них повноважень;

- пріоритетності розв'язання проблем розвитку регіонів шляхом добровільного об'єднання зусиль органів місцевого самоврядування у сферах діяльності, що становлять спільний інтерес;

- відкритості обговорення пропозицій та прозорості прийняття рішень з питань удосконалення системи адміністративно-територіального устрою.

Вирішення проблем у сфері адміністративно-територіального устрою та її вдосконалення мають розв'язуватися, насамперед, шляхом:

- ✓ прийняття Закону України “Про адміністративно-територіальний устрій України”, в якому відповідно до Конституції України та з урахуванням законодавства Європейського Союзу, документів Ради Європи та інших міжнародних організацій, а також соціально-економічної ситуації в державі має бути визначено правовий статус та основні ознаки, відповідні критерії, порядок утворення і ліквідації, найменування і перейменування, встановлення меж адміністративно-територіальних одиниць, а також передбачено можливість урахування під час вирішення цих питань регіональних особливостей;

- ✓ закріплення трирівневої системи адміністративно-територіального устрою України;

- ✓ визначення класифікації міст, яка б враховувала їх соціально-економічне значення та роль у розвитку відповідної території;

- ✓ приведення мережі населених пунктів у відповідність до Конституції України, визначення порядку встановлення меж сіл, селищ, міст і районів у містах і внесення відповідних змін до бюджетного,

податкового, земельного законодавства та законодавства про місцеве самоврядування;

✓ укрупнення міст, селищ, сіл і відповідних територіальних громад (насамперед у спосіб злиття зазначених адміністративно-територіальних одиниць);

✓ вдосконалення законодавства з питань місцевого самоврядування, власності, земельного, бюджетного законодавства та норм інших, пов'язаних з цією сферою галузей права, з метою визначення єдиних загальнодержавних соціальних стандартів і вимог.

На розгляді у Верховній Раді знаходяться проекти закону “Про адміністративно-територіальний устрій”. Пропонується, зокрема, довести мінімальну чисельність населення району до 70 тис. жителів, міста-району - так само 70 тис., громади – не менш 5 тис. жителів; крупні міста віднести до міст-регіонів з населенням не менше 750 тис. жителів [7].

В інших проектах пропонують зберегти внутрішньообласну адміністративно-територіальну структуру незмінною, але

створити внутрішні асоціації районів у вигляді *територіально-виробничих адміністративних систем*. Є пропозиції укрупнити першу ступінь адміністративного поділу і згрупувати сучасні області у 8-10 *земель* чи *країв*.

Більша частина пропозицій і проектів щодо нового АТУ країни має таку спрямованість:

1) на вищому рівні АТУ виділити адміністративні одиниці на рівні регіонів – краї чи землі, яких повинно бути небагато (6-10);

2) наступний рівень АТУ – обласний (окружний), зробити більш деталізованим і рівномірним щодо розмірів і людності; з огляду на кількість середніх і великих міст, які можуть бути адміністративними центрами, таких нових областей може бути до 100;

3) третій рівень АТУ слід формувати як базовий, такий що виділяє територіальні громади (це, зокрема, можуть бути і адміністративні райони, сформовані за новими принципами).

Література

1. База даних територіальних громад Одеської області (електронний варіант).
2. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: ЛНУ, 2000. – 310 с.
3. Дністрянський М.С. Чи потрібно реформувати адміністративно-територіальний устрій України? // Політична думка. – 2001. - № 1-2. – С. 28-38.
4. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні. – Київ: РВПС України НАН України, 2003. – 76 с.
5. Жук. П. До розробки нового адміністративно-територіального поділу України. <http://www.perehid.org.ua>.
6. Заславський Г.О. Украина в мире регионов. – Одесса: Маяк, 2003. – 164 с.
7. Матеріали громадських обговорень проекту Закону України „Про територіальний устрій України”. Інститут Громадянського суспільства. Кабінет Міністрів України. – Київ, 2005. – 56 с.
8. Нудельман В. Вдосконалення адміністративно-територіального устрою України. // Регіональна економіка, 2001. - №3. – С. 126 – 130.
9. Одеський регіон: природа, населення, господарство: Навч. пос. / За заг. ред. О.Г. Топчієва. – Одеса: Астропринт, 2003. – 184 с.
10. Топчієв О.Г., Безверхнюк Т.М., Тітенко З.В. Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики: Навчально-методичний посібник.. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – 224 с.

УДК 911.3

Ярослав Олійник, Костянтин Мезенцев

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ МЕТОДІВ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ: СУЧАСНИЙ ПІДХІД

Запропоновано вдосконалити схему класифікації методів суспільно-географічного прогнозування з урахуванням впровадження методичних новацій.

Олійник Ярослав, Мезенцев Константин. Систематизация методов общественно-географического прогнозирования. Предложено усовершенствованную схему классификации методов общественно-географического прогнозирования с учетом внедрения методических новацій.

Постановка проблеми. Найдинамічнішою складовою методології суспільно-географічного прогнозування регіонального розвитку є методична, з якою пов'язані основні методологічні новації. І це не дивно, оскільки, як зазначає В. Пащенко, чинниками розвитку теорії конкретних наукових напрямів завжди були нові методичні надбання, яким, власне, відповідали та з яких формувалися нові дослідницькі напрями. Теорія продуктивно проростає із самого методу, з нових методичних знань [2, с.169-170].

Щодо методичних новацій, то тут частіше здійснюється вдосконалення методик та традиційних методів, ніж впроваджуються принципово нові. Перспективними в ландшафтознавстві М. Гродзинський вважає методи теорії нечітко визначених множин, фрактальної геометрії, лінгвістичної змінної, перколяційної теорії, теорії хаосу та ін. [1, с.182]. В принципі перспективними вони є і для суспільної географії. Так, зокрема, поступово адаптуються до потреб суспільно-географічних досліджень нейромережеві методи, методи побудови карт самоорганізації, методи теорії нечітких множин тощо [3; 5; 6].

Аналіз досліджень та публікацій з даної проблеми. „Класичними” вважаються класифікації методів прогнозування С. Саркісяна (1975) та І. Бестужева-Лади (1982), які у найрізноманітніших модифікаціях зустрічаються у більшості робіт з

прогнозування 1970-80-х років. Щодо класифікації методів географічного та економіко-географічного прогнозування, то тут варто згадати праці Ю. Саушкіна (1976), Т. Звонкової (1987), А. Трофімова та М. Шаригіна (1988), С. Мохначука (1979). Основний акцент у таких класифікаційних схемах зроблено на три групи методів – експертні, методи аналізу динамічних рядів та методи оптимізації.

Виділення невирішених сторін проблеми. Із розширенням загальнонаукової методології суспільно-географічного прогнозування (за рахунок доповнення системно-структурного підходу біхевіористичним, синергетичним підходами), впровадженням принципово нових методів прогнозування (нейромережеві, нечітких множин та ін.) наявні класифікаційні схеми потребують вдосконалення. Тому метою даної статті є спроба субординації та змістовного впорядкування методів суспільно-географічного прогнозування у відповідності до потреб сучасного етапу досліджень.

Основний виклад матеріалу. Пропонується традиційно всі методи суспільно-географічного прогнозування об'єднати у дві групи – експертні та фактографічні, а у групі фактографічних виділяти методи аналізу динаміки регіонального розвитку, методи аналізу просторової взаємодії, методи таксономічної типізації, класифікації та методи оптимізації розвитку регіонів (рис. 1).

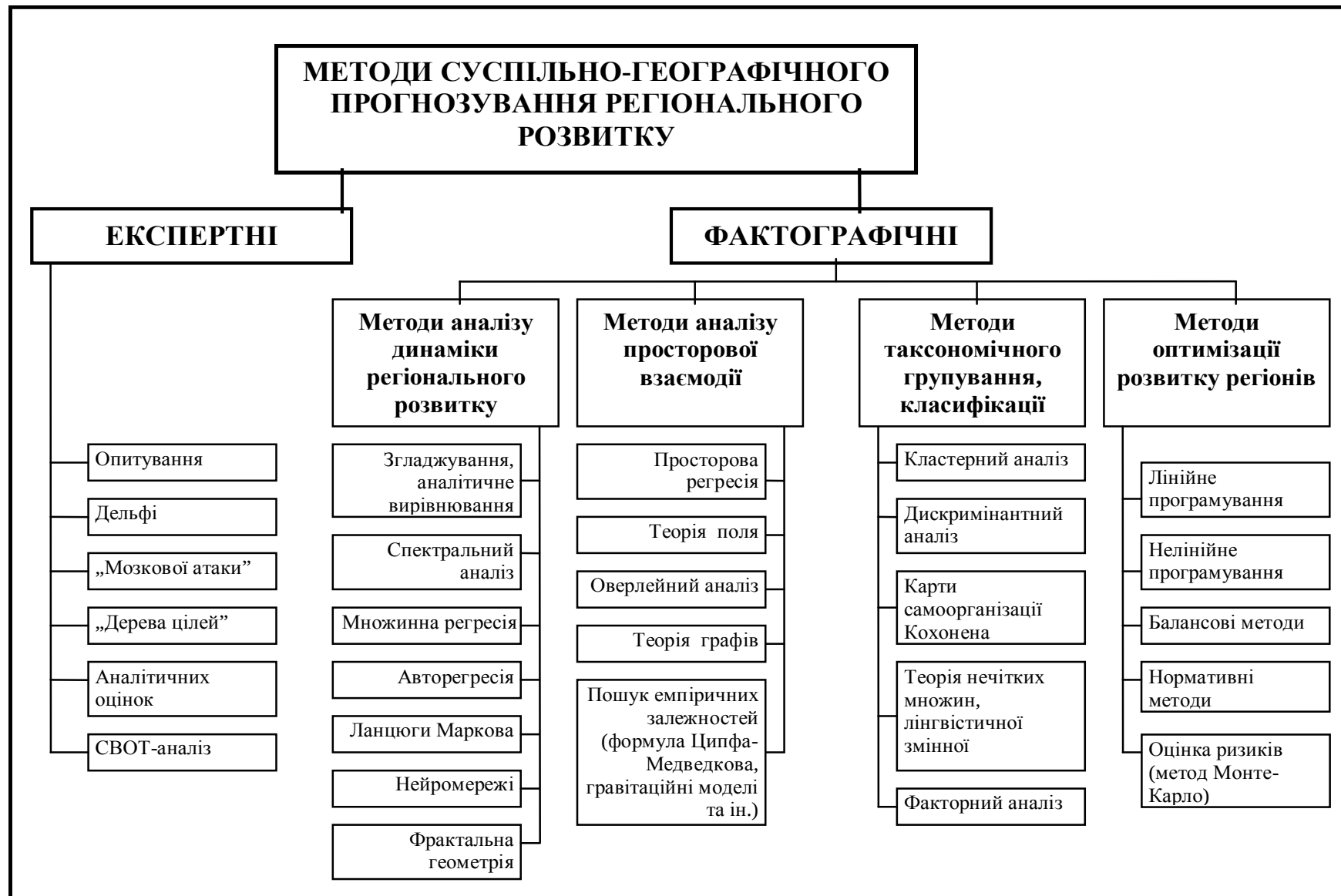

Рис. 1. Систематизація методів суспільно-географічного прогнозування регіонального розвитку

З групи **експертних** найбільшого поширення набули традиційні для суспільної географії методи опитування, Дельфі, „мозкової атаки”, „дерева цілей”, аналітичних оцінок. Останнім часом для цілей прогнозування широко використовується СВОТ-аналіз, який передбачає визначення перспектив розвитку територій („місії території”) шляхом експертної оцінки внутрішніх (сильні і слабкі сторони – ресурси розвитку) та зовнішніх (можливості і загрози – умови розвитку) чинників.

Перша підгрупа **фактографічних** методів спрямована на **аналіз та прогнозування динаміки регіонального розвитку** і включає методи згладжування та аналітичного вирівнювання, спектрального аналізу, множинної регресії, авторегресії, ланцюгів Маркова, нейромережеві методи, методи фрактальної геометрії.

Методи згладжування ґрунтуються на процедурі визначення усередненої траєкторії розвитку показників в минулому та її продовженні на майбутнє. Найпоширенішими різновидами даного методу є згладжування за допомогою ковзної середньої та експоненційне. Модифікаціями останнього є методи Голта, Брауна (враховують специфіку нелінійності розвитку) та Вінтерса (враховує сезонні коливання). *Аналітичне вирівнювання* передбачає підбір математичної функції, яка найкращим чином відбиває тенденцію динаміки показників регіонального розвитку в часі, та розрахунок на її основі прогнозних значень. Відповідно до типу розвитку (лінійний, експоненційний, асимптотичний, змішаний) обираються відповідні апроксимуючі математичні функції.

Спектральний аналіз (аналіз Фур’є, гармонійний аналіз) спрямований на виявлення циклічних коливань у динаміці показників регіонального розвитку шляхом їх вираження через ряди синусоїдальних та косинусоїдальних функцій різних частот. В результаті виділяються гармоніки з різним періодом, кожна з яких пояснює відповідні регулярні цикли.

Методи множинної регресії передбачають пошук стійких залежностей між різними показниками регіонального розвитку в часі в минулому з метою їх екстрапо-

ляції на майбутнє. Для прогнозування використовуються як лінійні, так і нелінійні регресійні рівняння. Для врахування гетерохронності розвитку різних суспільно-географічних процесів в регіоні методи множинної регресії можуть передбачати аналіз розподілених лагів.

Методи авторегресії, або методи Бокса-Дженкінса (ARIMA – Auto-Regressive Integrated Moving Average), спрямовані на виявлення залежності значень певного показника, що характеризує розвиток регіону, від його попередніх значень. Для цього задається лише клас моделей, а далі за допомогою специфічних процедур визначаються параметри авторегресійної моделі, що буде використовуватися для прогнозування.

Методи ланцюгів Маркова передбачають дослідження дискретних в часі процесів регіонального розвитку, для яких характерна залежність ймовірності перебування у певному стані від попередніх станів. Для прогнозування використовуються ланцюги Маркова як першого порядку (коли кожний конкретний стан процесу залежить лише від попереднього), так і вищих порядків (коли нинішній стан залежить від двох і більше попередніх).

Новітніми в суспільно-географічному прогнозуванні регіонального розвитку є *нейромережеві методи*, адаптація яких лише розпочалася. Ці методи за змістом подібні до методів множинної регресії та авторегресії: вони дозволяють прогнозувати значення залежних показників залежно від значень незалежних, а також значень окремих показників у майбутньому залежно від їх попередніх значень (з урахуванням певного часового лагу). Проте специфікою нейромережевих методів є використання в якості вихідних даних прикладів, що виступають основою для „навчання” нейромережі. В цілому принцип дії цих методів ґрунтується на аналогії з дією нейронів в людському організмі.

Нейронна мережа (Neural network) являє собою сукупність нейронів, що певним чином взаємодіють між собою. Кожний нейрон має відростки нервових волокон (дендрити) двох типів: кілька дендритів, через які приймаються імпульси (вхо-

ди, x_i) та один, через який передаються імпульси – аксон (вихід, y). Останній контактує з дендритами інших нейронів через спеціальні утворення – синапси, які впливають на силу імпульсу. При проходженні синапсу імпульс змінюється у певну кількість разів (ваговий коефіцієнт, w_i). Імпульси, що поступають до нейрона одночасно по декількох дендритах, сумуються. Якщо сумарний імпульс перевищує деяке порогове значення, то нейрон збуджується, формує власний імпульс і передає його далі через аксон. За цим же принципом діють і нейромереві методи, що дозволяють обрахувати вихідний сигнал за сукупністю

вхідних з урахуванням вагових коефіцієнтів:

$$y = f(S) = f\left(\sum_{i=1}^n x_i w_i\right) \quad (\text{рис. 2}).$$

Отже, механізм використання нейромеревих методів такий: спочатку обирається тип мережі, потім здійснюється її навчання на прикладах (прикладом виступають певним чином модифіковані динамічні ряди), а після цього – власне застосування. Для цілей прогнозування найчастіше використовуються одно- і багатоваріантні перцептори та нейромереві методи з загальною регресією.

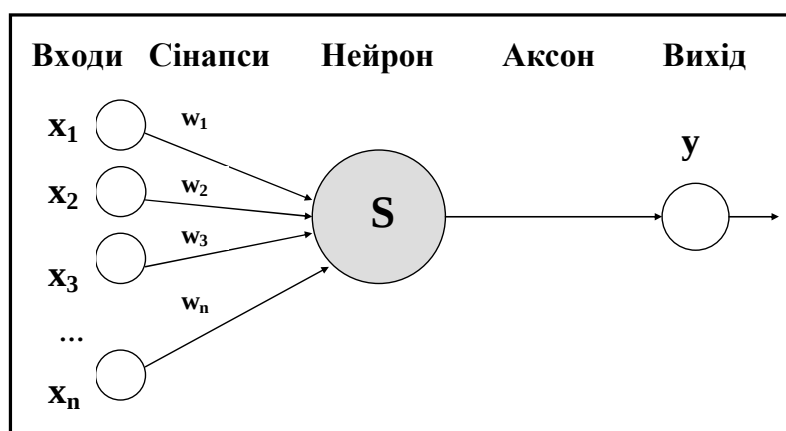

Рис. 2. Принцип дії нейромереві

Перспективними для суспільно-географічного прогнозування регіонального розвитку є і *методи фрактальної геометрії*. Фрактали, що відображають динаміку певного процесу, будують за допомогою ламаної – фрактального генератора, форма якого визначається за ретроспективними даними. Подальша процедура перетворень зображена на рис. 3. В результаті отримується так званий уніфрактал. Для того, щоб від уніфракталу перейти до мультифракталу (який відображає реальні, а не монотонні, підйоми і спади у динаміці певного процесу), горизонтальна вісь часу подовжується або скорочується таким чином, щоб частини фрактального генератора були або розтягнуті, або стиснуті [4].

Такі методи не дають точних кількісних прогнозів, але вони дозволяють оцінити ймовірність якісної зміни в динаміці процесу (перехід від зростання до спадання і навпаки). Тобто вони виступають лише індикаторами можливого „перелому” тренду, переходу від однієї хвилі (стадії) розвитку регіону до іншої, наближення точки біфуркації.

Друга підгрупа фактографічних методів – *методи аналізу та прогнозування просторової взаємодії*, зокрема, методи просторової регресії, теорії поля, оверлейний аналіз, методи теорії графів, а також методи пошуку емпіричних залежностей.

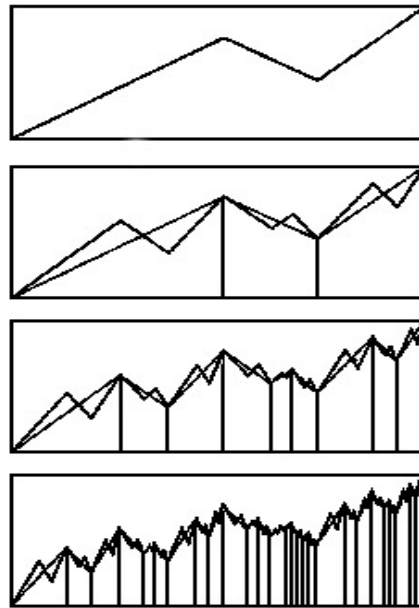

Рис. 3. Приклад побудови геометричних фракталів [4]

Методи просторової регресії дозволяють виявляти тренди у зміні певних показників розвитку регіонів по території та обчислювати відхилення від них (залишки просторової регресії). Саме залишки свідчать про аномалії, територіальні диспропорції, виступаючи основою для розробки цільових прогнозів. Незалежними змінними у просторовій регресійній моделі виступають координати рівновеликих квадратів, на які розбивається територія досліджуваного регіону. На основі обрахованих значень за допомогою методу просторового згладжування будуються карти трендової та залишкової поверхонь просторової регресії. Такі методи використовуються для прогнозування територіальної організації тих видів людської діяльності, що мають континуальний просторовий вираз (наприклад, процеси землекористування, сільськогосподарське виробництво тощо).

Згідно теорії поля, поведінка людей у просторі є детермінованою існуючою незалежно від них просторовою структурою суспільно-географічних утворень – розміщенням міст, промислових підприємств тощо. Останні утворюють поле, що виражається системою потенційних взаємодій і зберігає доволі високу стабільність у часі. Отже, визначивши основні характеристики такої взаємодії, можна передбачати, прогнозувати поведінку людей у просторі. Об-

сяги переміщень визначаються пропорційно різниці потенціалів полів. Потенціал поля при цьому визначається на основі показників, що враховують і силу впливу ядер концентрації людської діяльності (наприклад, чисельність чи доходи населення) та відстані до них (відстані можуть виражатися у кілометрах, грошових витратах, годинах, літрах бензину, або кількістю контактів – поїздок, телефонних розмов, поштових листівок). На основі обрахованих потенціалів полів також будуються серії різночасових карт статистичних поверхонь, що дозволяють виявляти тенденції у розвитку відповідних процесів по території та в разі необхідності екстраполювати їх на майбутнє. Такі методи використовуються для прогнозування територіальної організації тих видів людської діяльності, що мають дискретний просторовий вираз (наприклад, розселення населення, промислове виробництво тощо).

Близькими за змістом до методів теорії поля є *гравітаційні моделі*, що передбачають емпіричний пошук аналогії суспільно-географічних процесів у математичних моделях фізики (зокрема, аналогія із формулою тяжіння Ньютона). Іншим прикладом пошуку емпіричних залежностей є *формула Ципфа–Медведкова* („ранг-розмір”), яка, зокрема, дозволяє за прогно-

зною величиною найбільшого поселення визначати прогнозну чисельність решти.

Оверлейний аналіз передбачає накладання двох і більше різночасових картографічних шарів, в результаті чого виникає можливість виявлення тенденцій у зміні сфер впливу ядер концентрації людської діяльності, буферних зон, формування нових просторово локалізованих утворень.

Методи теорії графів відносяться до так званої якісної геометрії, яка оперує безрозмірними величинами і передбачає аналіз просторових елементів. За допомогою методів теорії графів аналізується територіальна структура регіону, що має лінійно-вузловий характер (т.зв. суспільно-географічні мережі), її окремі елементи, полюси та потоки, ієрархія, а також лінійні бар'єри – границі (з використанням графів з комірковими мережами). За конфігурацією графів можна визначати стадії та рівні розвитку суспільно-географічних мереж, а за її зміною в часі – територіальні зрушення.

Третя підгрупа фактографічних методів суспільно-географічного прогнозування регіонального розвитку – *методи таксономічного групування, класифікації*, що об'єднує кластерний, дискримінантний, факторний аналізи, метод побудови карт самоорганізації Кохонена, а також методи теорії нечітких множин, лінгвістичної змінної.

Групування об'єктів за подібністю певних характеристик здійснюється за допомогою *кластерного аналізу*. Він передбачає поділ вихідної сукупності об'єктів (регіонів) на кластери (класи, групи). Головним результатом використання кластерного аналізу для цілей прогнозування є визначення спільних тенденцій розвитку різних регіонів. Використовуються як агломеративні (передбачають послідовне об'єднання подібних за обраними показниками регіонів в спільні кластери), так і дивізивні (передбачають ітераційний поділ сукупності регіонів на апіорно задану кількість кластерів) методи кластеризації.

Якщо для певних регіонів уже визначений тип розвитку, то за подібністю значень за основними, визначальними показниками можна виявити й тип розвитку

будь-якого іншого регіону. Для цього використовується *дискримінантний аналіз*, що передбачає обрахунок функцій класифікації (на основі визначальних показників та групуючої змінної, яка відображає тип розвитку). Критерієм визначення типу розвитку регіону виступає максимум функції класифікації.

Карти самоорганізації Кохонена (Self Organizing Maps – SOM) – різновид нейромереж, що дозволяє здійснювати багатовимірну кластеризацію регіонів за подібністю показників, які характеризують їх розвиток. Побудова таких карт передбачає впорядкування структури нейронів зазвичай у двовимірну мережу з шестикутними або прямокутними комірками. Кожний нейрон являє собою n -вимірний вектор, розмір якого визначається розмірністю вхідних векторів. На кожному кроці навчання нейромережі з вихідного набору даних обирається один з векторів, а потім здійснюється пошук найбільш схожого на нього вектора коефіцієнтів нейронів. При цьому визначається нейрон-переможець, який найбільш схожий на вектор входів і ідентифікує, до якого класу належить приклад. До одного кластеру включаються вектори, відстані між якими всередині групи менші, ніж до сусідніх груп. Для визначення найістотніших показників виділення кластерів та їх типових характеристик використовуються класифікаційні „дерева розв'язків”.

У випадках, коли основні параметри, що характеризують певний аспект розвитку регіону не можна виразити у вигляді чітко визначених кількісних показників, застосовуються методи *теорії нечітких множин* (Fuzzy sets theory). Елементи, що складають нечітку множину, володіють спільною властивістю у різній мірі і, відповідно, належать до даної множини з різним ступенем. Характеристикою нечіткої множини є функція приналежності (μ_F), значення якої знаходяться в діапазоні від 0 до 1. Наприклад, ступінь приналежності регіону із значенням коефіцієнта злочинності 950 злочинів на 100000 жителів до нечіткої множини „Соціально безпечний” становить $\mu_F(1) = 0,00$; до нечіткої множини „Помірно соціально безпечний” стано-

вить $\mu F(2) = 0,35$ та до нечіткої множини „Соціально небезпечний” $\mu F(3) = 0,85$.

Для опису нечітких множин вводиться поняття *лінгвістичної змінної*, яка включає назву (наприклад, „Соціальна безпека регіону”); базову терм-множину T (її елементи – назви нечітких множин, наприклад, $T1$ – „Безпечний”, $T2$ – „Помірно безпечний”, $T3$ – „Небезпечний”); універсальну множину X (включає всі результати спостережень, наприклад, значення коефіцієнта злочинності від 500 до 1800); синтаксичне правило G , за яким генеруються терми множини T (наприклад, „Безпечний”); семантичне правило P , яке кожному значенню лінгвістичних змінної ставить у відповідність нечітку підмножину множини X .

Методи теорії нечітких множин дозволяють на основі нечіткого логічного висновку отримувати чіткі значення вихідної змінної, яка і служить основою для групування регіонів (наприклад, чітко визначається тип соціальної безпеки регіонів /вихідна змінна/ на основі сукупності показників, що відображають рівень прояву різних соціальних негараздів /вихідні змінні/). Методи теорії нечітких множин можуть використовуватися у поєднанні з нейромережевими (Fuzzy-neural networks).

Зазвичай фактори, що впливають на розвиток суспільно-географічних процесів, характеризуються не одним, а множиною показників, що мають між собою певний зв'язок. Їх об'єднання у групи за подібністю впливу здійснюється за допомогою *факторного аналізу*. З одного боку, цей метод дозволяє скорочувати кількість показників, а з іншого – їх класифікувати, визначати „приховані” на перший погляд фактори та їх силу впливу. Важливою для цілей таксономічного групування є процедура обрахунку факторних ваг, які розглядаються як відносні оцінки вияву певного фактора в кожному окремому регіоні. Також для цілей прогнозування здійснюється визначення сили впливу факторів та їх структури за базові роки, що дозволяє виявляти відповідні тенденції.

Нарешті, четверта підгрупа факторно-географічних методів включає *методи оптимізації розвитку регіонів*, зокрема лі-

нійне та нелінійне програмування, балансові, нормативні методи, а також метод Монте-Карло.

Методи математичного програмування відкривають широкі можливості при оптимізації господарської структури регіонів на перспективу. Найбільшого поширення в суспільній географії набуло лінійне програмування. Зазвичай за допомогою цих методів розв'язується два типи задач: задача про оптимальну структуру виробництва та транспортна задача.

Балансові методи передбачають оптимізацію господарської діяльності шляхом узгодження міжгалузевих та міжрегіональних потоків виробництва і споживання, природних і трудових ресурсів тощо. Найпоширенішими при суспільно-географічному прогнозуванні є міжгалузеві балансові моделі виробництва і споживання продукції в регіоні.

Нормативні методи також широко застосовуються при суспільно-географічному прогнозуванні. Наявність норм і нормативів дозволяє визначити прогнозні показники на основі прямого рахунку. Наприклад, при відомих соціальних нормативах легко визначити необхідні обсяги будівництва об'єктів соціальної інфраструктури (з урахуванням прогнозів чисельності населення, осіб певних вікових груп).

Суть *методів імітаційного моделювання Монте-Карло* (MCS – Monte-Carlo Simulation) полягає в обрахунку імовірнісного розподілу ключових параметрів проекту (стратегії регіонального розвитку), що наперед не визначені. Для кожного проекту задаються припустимі межі зміни цих параметрів, їх імовірнісні характеристики (найчастіше – математичне очікування та середньоквадратичне відхилення) та взаємні кореляційні зв'язки. Такі методи дозволяють прогнозувати імовірності вартості проектів, часу їх виконання, критичних шляхів розвитку тощо.

Висновки, перспективи. Головний висновок даної статті такий: суспільна географія рухається у напрямку розширення методологічної бази передусім через впровадження нових та вдосконалення традиційних методів дослідження. Такі новації

відкривають можливість по-новому зрозуміти суть багатьох процесів регіонального розвитку. Подальші дослідження в цій сфері пов'язані із практичною адаптацією

вищезгаданих методів у відповідності до сучасних потреб практики регіонального прогнозування.

Література

1. Гродзинський М.Д. Точки росту та напрямки розвитку українського ландшафтознавства // *Україна: географічні проблеми сталого розвитку*. – Т.1. – К.: ВГЛ „Обрії”, 2004. – С.176-186.
2. Пащенко В.М. Методологічні й теоретичні новації у дослідженнях природи в Україні // *Україна: географічні проблеми сталого розвитку*. – Т.1. – К.: ВГЛ „Обрії”, 2004. – С.167-175.
3. Hwang S., Thill J.-C. Modeling Localities with Fuzzy Sets and GIS // *Fuzzy Modeling with Spatial Information for Geographic Problems*. / Ed. by M. Cobb, F. Petry, V. Robinson. – Springer-Verlag, Berlin, 2005. – P.71-104.
4. Mandelbrot B. Fractals and scaling in finance. Discontinuity, concentration, risk. – Springer-Verlag, 1997.
5. Thill J.-C., Horowitz J.L. Modeling Non-Work Destination Choices with Choice Sets Defined by Travel-Time Constraints // *Recent Developments in Spatial Analysis – Spatial Statistics, Behavioural Modeling and Neurocomputing*. / Ed. by A. Getis, M.M. Fischer. – Springer, Heidelberg, 1997. – P.186-208.
6. Thill J.-C., Kretschmar W.A., Casas I., Yao X. Detecting Geographic Associations in English Dialect Features in North America within a Visual Data Mining Environment Integrating Self-Organizing Maps // *Self-Organising Maps: Applications in Geographic Information Science*. / Ed. by P. Agarwal, A. Skupin. – Wiley, Chichester, 2005.

УДК 911.3

Людмила Немець

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Розглядаються деякі теоретико-методологічні аспекти сучасної соціальної географії під впливом зміни соціального запиту на соціально – географічні дослідження і нових завдань соціальної географії. Обґрунтовується необхідність розширення предмету соціальної географії та реалізації її нових функцій: менталітетотворюючої та ноосферно – світоглядної.

Немец Людмила. Теоретико-методологические аспекты современной социальной географии. Рассматриваются некоторые теоретико-методологические аспекты современной социальной географии под влиянием изменения социального запроса на социально-географические исследования и новых задач социальной географии. Обосновывается необходимость расширения предмета социальной географии и реализации ее новых функций: менталитетоформирующей и ноосферно-мировоззренческой.

Актуальність теми дослідження. Соціальна географія розвивається в світі досить давно, бо вивчає актуальні соціальні аспекти розвитку суспільства, його проблеми, визначає пріоритети і шляхи соціального розвитку в певні історичні періоди. На колишньому радянському просторі ця наука досить довго не виділялась окремо, в першу чергу, через ідеологічні перепони, а тому існують різні погляди на її місце і статус в межах географічної науки. Більшість дослідників відносять її до суспільної географії, де вона займає свою відповідну нішу [4, 6, 7, 9, 10, 11 та інші]. Для

України як і для світу в цілому, все більшої ваги набуває саме соціальна складова, вона все частіше визначає температуру, характер, напрямки розвитку суспільства, місце і роль держави в сучасному глобальному світі. Наростання соціальної напруги в суспільстві через зміну геополітичного положення України, проблеми трансформації економічної та політичної системи, шляхи інтеграції в європейські та світові організації і структури, вплив глобалізаційних процесів, непропорційний і строка-тий розвиток окремих регіонів, складність проведення ринкових перетворень тощо,

стають предметом дослідження соціальної географії і вимагають проведення відповідних досліджень. Враховуючи, що соціальні проблеми і соціальні негаразди в Україні носять яскраво виражений територіальний аспект, все більшого значення набувають соціально-географічні дослідження регіонального характеру. Всі регіони мають свою, досить непросту історію, відрізняються етнічно-культурними, економічними, релігійними, деякими ментальними особливостями, без врахування чого неможливо розбудувати єдину соборну, демократичну державу, подолати негативні процеси депопуляції українського народу, соціальних непорозумінь та ускладнень. Питання формування регіонального і загальнодержавного менталітету стають чи не найважливішими для вирішення зазначених проблем і стають також предметом дослідження соціальної географії в умовах сьогодення.

Для достойного відгуку на зміну соціального замовлення соціальна географія має постійно розвивати свої теоретико-методологічні засади. Добре відомо, що в радянські часи соціально-економічна географія в цілому мала конструктивний характер і була спрямована на вирішення науково-практичних завдань величезної імперської держави, в якій Україні, зокрема, була відведена роль гірничо-промислового гіганта, що врешті решт і призвело до ускладнення не лише екологічного стану її території, а й до розвитку дуже складних демографічних і соціальних процесів. Застарілі теоретичні засади колишньої радянської соціально-економічної географії не відповідають сучасним реаліям, не можуть дати відповідь на важливі питання сучасного соціального розвитку, запропонувати шляхи покращення ситуації та можливі її перспективи.

Аналіз попередніх досліджень. Питання теорії і практики сучасної соціальної географії розглядалися багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями, зокрема, Е. Алаєвим, О. Алексєєвим, М. Багровим, А. Голіковим, Н. Зубаревич, Я. Олійником, М. Пістуном, А. Степаненком, О. Топчієвим, О. Шаблієм та ін. [1, 2, 5, 9, 10 та ін.]. Так, досить добре розглянуто пи-

тання основних етапів її історичного минулого, особливостей переходу в певний історичний період від районної парадигми до парадигми просторового аналізу, підвищення її світоглядного рівня, певного розширення функції, предмету дослідження, основних методологічних принципів тощо [3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12]. Зазначені аспекти досить досконало проаналізовані автором [4], проте постійна зміна соціального замовлення призводить до необхідності подальшого розширення предмету дослідження соціальної географії, зміни поглядів на її статус та роль у вирішенні складних територіально-соціальних проблем сучасності, а тому вимагає додаткових досліджень.

Метою та завданням даного дослідження є аналіз теоретико-методологічних засад і статусу сучасної соціальної географії, визначення особливостей зміни соціального замовлення, що становлять предмет її дослідження, а також можливостей щодо її подальшого розвитку.

Викладення основного змісту дослідження. Роль науки в суспільстві постійно змінюється і визначається тими функціями, які вона виконує. Говорячи про сучасний період розвитку глобального суспільства, необхідно відзначити підвищення гостроти його соціальної складової, на відміну від того, що на протязі значного історичного часу основні болючі проблеми вбачалися більше в царині взаємодії суспільства та природи, в області природокористування. Звичайно ці проблеми залишилися і продовжують хвилювати науковців і політиків через проблему вичерпання природних ресурсів, погіршення екологічної ситуації та частіше виникнення природних та техногенних катастроф, що завдають великої матеріальної шкоди та забирають багато людських життів тощо. Проте, намагання подолати проблему технічно і технологічно, завдяки новим технічним винаходам, розробці технологічних устаткувань, приладів та ін. не приносить бажаних результатів, хоча деякі позитивні локальні зміни в покращенні, наприклад, екологічної ситуації спостерігаються. Але більш швидкими темпами нарастають соціальні

негаразди, які приводять до негативних регіональних, а іноді і катастрофічних впливів на навколишнє природне середовище, наслідки чого досить загрозливі і навіть важко передбачувані. Достатньо привести приклади трагічних подій, що на протязі тривалого часу відбуваються в деяких регіонах Кавказу, країнах Європи, Близького Сходу та в інших куточках світу. Майже кожного дня черговий випуск новин обрушує на голову телеглядачів чергову порцію трагічних подій з «гарячих» точок світу. Проблеми природокористування, збереження біорізноманіття та сприятливого екологічного стану в зонах воєнних та інших соціально-політичних конфліктів вже майже нікого не хвилюють, бо мова йде про просте фізичне виживання націй, народностей, населення цілих регіонів світу.

Риторичним є питання: бути чи не бути? Питання в тому, як запобігти поширенню техногенних катастроф, розповсюдженню тероризму, військових конфліктів та інших соціальних негараздів, що стрімко нарощуються і розповсюджуються на тлі соціальних непорозумінь. Проблема в людині, її мисленні, культурі, менталітеті, на основі чого і відбуваються особисті та суспільні вчинки, взаємодія і взаєморозуміння між людьми та народами, політиками та урядами, і від чого залежить майбутнє окремих країн і сучасної цивілізації в цілому, майбутнє наших нащадків, сама можливість їхньої появи й продовження роду людського на цій дуже маленькій, але в той же час прекрасній планеті.

Отже, важливість проблем сучасності зміщується в соціальну площину і вимагає дослідження цих реалій, вироблення напрямків, шляхів зміни соціальної ситуації на всіх ієрархічних рівнях глобальної соціогеосистеми, обґрунтування засобів їх реалізації. Це, в свою чергу вимагає швидкого переорієнтування наук про суспільство і Землю в цілому на дослідження зазначених проблем, бо вони нарощуються значно швидше, ніж наука сьогодні реагує на них, не говорячи вже про надто значне запізнє реагування політиків та урядовців, членів міжнародних організацій, що формують

суспільну думку і приймають реальні рішення.

Виділимо загальнонаукові аспекти, що стосуються всіх наук. Такою загальнонауковою проблемою є проблема швидкого реагування на зміну соціального оточення і соціального запиту. Вона вимагає зміни і розвитку нових теоретико-методологічних засад відповідних наук з метою дослідження цих нових реалій, установлення нових законів і закономірностей формування і функціонування сучасного соціуму для формування засад нової глобальної та регіональної соціальної політики тощо.

Соціальна географія сьогодні є саме одною з таких наук, що вивчають *соціум*, його історико-культурні, етнічно-політичні, природно-географічні особливості формування, розвитку та сучасного функціонування в просторово-часовому континуумі.

Справедливість зазначеного підкреслює той факт, що на протязі досить короткого історичного періоду, починаючи з другої половини ХХ століття, з'являється низка нових наукових напрямків з приставкою «соціо, соціальна» тощо, наприклад, соціальна екологія, соціальна педагогіка та ін.

Згадуючи історичні корені соціальної географії зазначимо, що вона й виникла у відповідь на соціальні зміни в суспільстві, на потребу в дослідження нових реалій буття певних соціумів у зв'язку з бурхливим економічним розвитком, розширенням функцій великих міст і появою в них низки зовсім нових соціальних проблем. Це було пов'язано з зовсім іншими, в першу чергу, соціальними умовами формування нових суспільних відносин західного суспільства, що й вимагало термінових соціально-географічних досліджень для забезпечення нового етапу економічного розвитку суспільства, безпечних взаємин його з навколишнім природним середовищем та всередині відповідних соціумів [5].

Детальний розгляд історії розвитку соціальної географії та аналіз зміни її статусу у відповідні історичні періоди суспільного розвитку не входить в завдання даної статті, зазначимо лише, що постійно

змінювалися і розширювалися її функції, розвивався теоретико-методологічний апарат, завдяки чому вона успішно виконувала нові функції і відповідала на зміну соціального замовлення. Наведемо декілька прикладів.

Так, процес урбанізації, ріс великих міст, пов'язаний з промисловим «вибухом» породив проблему урбанізованого соціуму, що викликало дослідження цього феномену спеціалістами соціальної географії, наприклад в США.

Активні міграції, пов'язані з результатами закінчення другої світової війни поставили питання про дослідження проблем емігрантів, їх адаптації в нових соціумах тощо.

Поява і загострення екологічної проблеми, що було пов'язано із стрімким розвитком суспільства, його виробничих сил, індустріалізацією, НТР тощо викликало до розвитку низки наукових напрямків, зокрема, соціальної екології, а також екологізацію всіх наук.

Поширення процесів глобалізації, формування глобального соціуму, поява зовсім нових соціальних проблем, нарощування соціальної напруги, формування локальних та регіональних соціальних конфліктів вимагає стрімкого розвитку наук, пов'язаний з дослідженням соціуму. Саме з цими аспектами пов'язана нова ера розвитку соціальної географії.

Теоретичні засади української соціальної географії відносно добре розроблені [4, 6, 7], беруть початок з наукового надбання Степана Рудницького, який в далекі непрості для держави і науковців часи започаткував антропогеографію як деякий прообраз і основу сучасної соціальної географії, бо проблема дослідження людини в географії стояла завжди, інша справа які аспекти людини, її життєдіяльності були першочерговими, і як це було пов'язано з соціальним замовленням суспільства та політичними обставинами розвитку самої науки.

В наш час першочерговими стають проблеми культури й співіснування культур окремих етнічних спільнот, що населяють Україну, питання освіти і державної мови, самопочуття соціальних груп, захи-

щеності людини як особистості і члена відповідного соціуму, виживання націй та народностей, збереження їх самобутності, зміну ментальних настанов під впливом зміни внутрішнього та зовнішнього соціально-політичного оточення. Ці питання є важливими і для глобального соціуму, бо без їх розв'язання неможливо не лише подолати тероризм, агресію, військові конфлікти, або розв'язати проблеми безпечного природокористування, збереження біологічних видів Землі, а й вирішити проблему майбутнього біосфери в глобальному значенні.

Чи є майбутнє в соціальної географії? На наш погляд її становище в рамках суспільної географії буде і надалі укріплюватися і розширюватися. Є багато питань, що мають бути терміново досліджені саме з позицій соціальної географії, виникають і будуть виникати нові соціальні проблеми, бо це пов'язано з підсиленням глобалізаційних процесів, формуванням інформаційного суспільства, що призводить до стрімкого замикання глобального соціуму, що й надалі буде призводити до появи ще зовсім нових проблем, бо як добре відомо, в замкненій системі нарастає ентропія, що загрожує розвалом системи і переходом її в нову якість, і для успішного не катастрофічного (розрушійного) розвитку такої системи необхідно виробити і обґрунтувати зовсім нові управляючі механізми. Ми бачимо такі механізми, в першу чергу, в формуванні ментальних установок глобального соціуму в цілому, окремих його підсистем та складових на основі загальноцивілізаційних, культурних надбань на протязі його тривалого історичного розвитку. Менталітет - категорія історична, зміни його довготривалі, бо відбуваються на протязі не лише одного покоління під впливом етнокультурних, релігійних, природно-географічних, політичних та інших факторів [4]. Для інтенсифікації цього процесу потрібні зміни в освіті, формування єдиного глобального освітнього і ментального простору. Соціальна географія може сьогодні відповісти на ряд соціальних запитів суспільства через розширення освітньо-виховної, інформаційної функцій, появу нових функцій та формування нових

парадигм розвитку, зокрема, інформаційно - синергетичної [5]. Наукові засади соціальної географії мають стати невід'ємною складовою освітньої географії, зокрема, суспільної, яка має зайняти достойне місце в навчальних планах всіх рівнів освіти та різних навчальних закладів.

Тож важливим методологічним питанням стає питання про розширення функцій, предмету та методів дослідження соціальної географії. Автором детально досліджено ці питання [4]. Відповідні структурні схеми представлені на рис. 1 – 4.

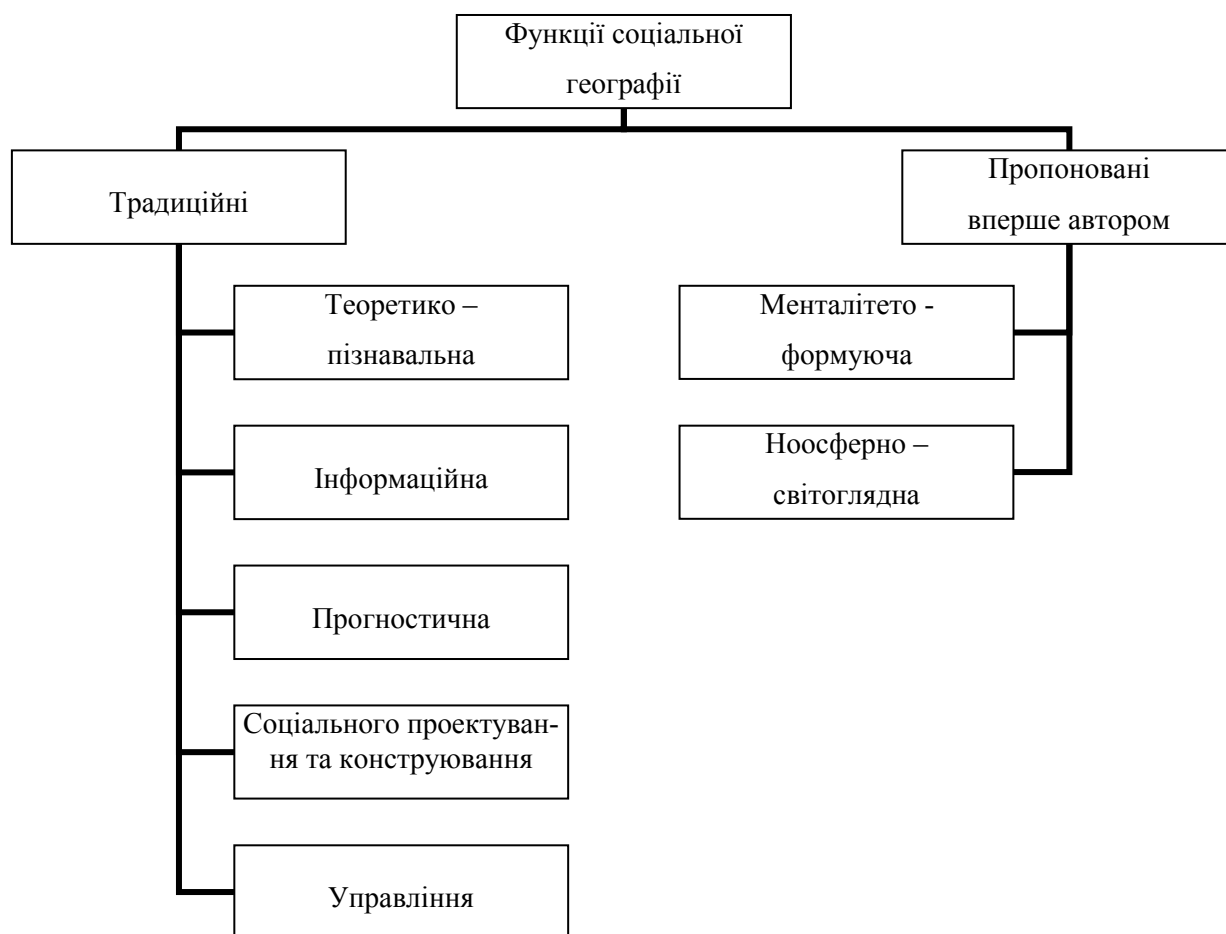

Рис. 1. Функції соціальної географії

Існуючі та запропоновані нові функції соціальної географії не є сталими, бо вже сьогодні можна говорити про необхідність їх розширення на основі зміни соціального замовлення. Недостатньо говорити лише про зміну менталітету соціуму, формування ноосферного світогляду. Постає питання про обґрунтування соціально-моніторингової функції тощо.

Щоб успішно відповідати на нові соціальні виклики та запити, наука має дослідити історичні корені цих явищ. В географії, як і в історії взагалі, вивчаються певні історичні та географічні періоди розвитку людини, етапи формування культури, виділяються основні ареали на земній кулі тощо. Але процес виникнення соціального в географічному аспекті досліджений недостатньо. Витоки соціологізації

людини беруть початок, безумовно, з початку формування людини, як соціальної

істоти, коли починається взаємодія на основі мови і культури.

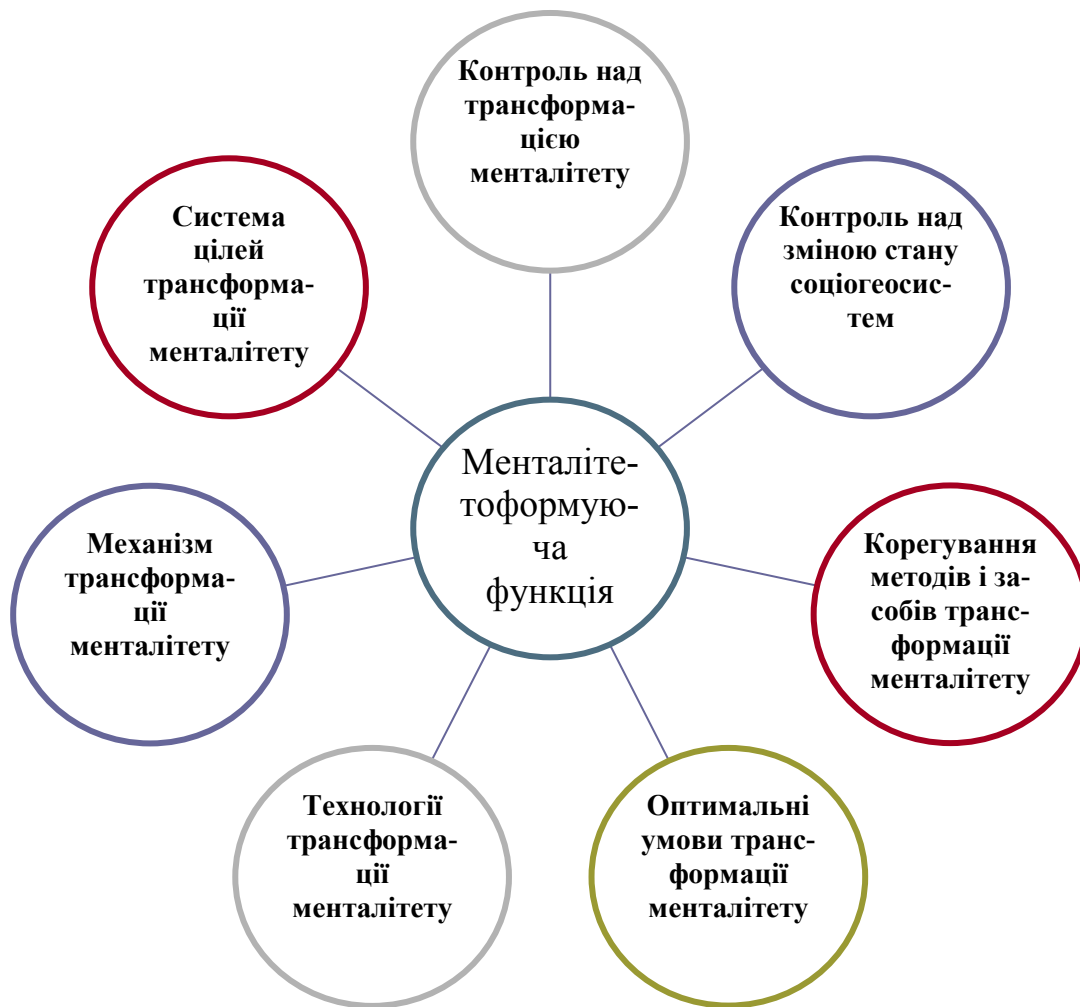

Рис. 2. Завдання менталітоформуючої функції соціальної географії

Адже, добре відомо, що вже первісна людина створювала культурні творіння у вигляді прикрас житла різними орнаментами із кісток тварин, розписами їх тощо. Напевне, ніяких функціональних ролей, окрім краси, вони не виконували, тобто вже первісна людина мала соціальну потребу в красі, що формувало відповідні ментальні риси окремої людини і стародавнього соціуму в цілому. Проте й сьогодні залишаються недослідженими дуже важливі питання, пов'язані саме з основами факторами формування менталітету соціуму в залежності від природно-географічних умов, історичних процесів, в першу чергу. Це в повній мірі стосується і України, її історії, формування культури

народу як соціального явища в природно-географічному континуумі. Аксиомою є теза про те, що людина народжується біологічною істотою, а соціальною стає лише в процесі соціологізації в умовах відповідного культурно-історичного та природно-географічного середовища. Отже, важлива теза, що людина творить культуру, а культура відповідно змінює людини потребує ще досить широкого наукового аналізу, в тому числі і регіонального, на основі якого ми краще маємо зрозуміти різноманіття, соціально-культурні особливості, проблеми і потреби окремих регіонів України – одної з причин непорозуміння, що заважають поступальному розвитку, єднанню на основі загальнодержавної ідеї тощо. Голо-

вними інститутами соціологізації виступають: сім'я, освіта, церква, держава в цілому, але пріоритет безперечно, належить освіті через її широку поліфункціональ-

ність, бо лише вона комплексно і системно закладає загальні людські основи культури, «творить» суб'єктів соціуму, формує менталітет і т.д.

Рис. 3. Завдання ноосферної – світоглядної функції соціальної географії

Коли ми говоримо про різноманіття культур на Землі, то маємо мати на увазі, в першу чергу, зовсім різні умови формування і розвитку систем освіти в регіональному аспекті. Згадаємо хоча б розвиток освіти в Древньому Китаї, Візантії, Західній Європі, Київській Русі, Росії тощо. Освіта завжди виступала двигуном розвитку соціокультурного процесу, важливою складовою культури певного народу, регіону.

В даному випадку соціальна географія може виконати відповідне соціальне замовлення саме через свою інтегративність і тісний зв'язок з материнською наукою. Географічна наука як важлива наука про суспільство та природу, є досить стародавньою, розвивалась складно, але завжди відповідала на соціальні запити, історію чого можна відслідковувати в аналізі її еволюційного шляху розвитку. Єдина на початку свого виникнення, географія поступово диференціювалася, в ній з'являлися все нові гілки та напрямки, щоб достойно досліджувати все нові суспільні проблеми та завдання. Сьогодні, на початку нового тисячоліття знову звучать заклики до об'єднання географії, але зовсім на

новій теоретико-методологічній основі. Причиною цього є зростання техногенного впливу на природне середовище, поява зовсім нових для географічної оболонки проблем не лише природного, а й соціального характеру, які не можуть бути дослідженні окремо, без аналізу їхнього взаємозв'язку. Більш того, проблема людини, людської діяльності, її соціальної поведінки стає провідною, впливаючи на хід еволюційно сталих природних процесів і явищ, катастрофічно змінюючи їх, погрожуючи життєдіяльності біосфери і самій людині як біологічному виду. Отже, маємо констатувати підсилення інтересу до дослідження загальногеографічних проблем, актуалізації загальногеографічних мотивів досліджень. На думку Л. Розанова, відбувається пошук «„інтегруючого ядра загальної географії“, призначеної служити теоретико-методологічним стрижнем природничої та суспільної гілок географічної науки...» [8, с. 96]. Автор, що тут цитується, пропонує в якості загального об'єкту дослідження географічної науки виділяти «*географічний технoprостір*», зазначаючи, що територіально і просторово він не співпадає з звичним для географії понят-

тям «географічна оболонка», бо межі його значно ширші і охоплюють простір від положення орбіт пілотованих міжнародних станцій і космічних супутників (400–800 км над поверхнею Землі) до глибинних шахт та свердловин (до 12 км в літосфері).

Це нове матеріальне утворення в повній мірі відповідає, на думку автора, «...процесу формування єдиного світового правового і інформаційного простору в постіндустріальному розвитку цивілізації, який вже почався...» [8, с. 102].

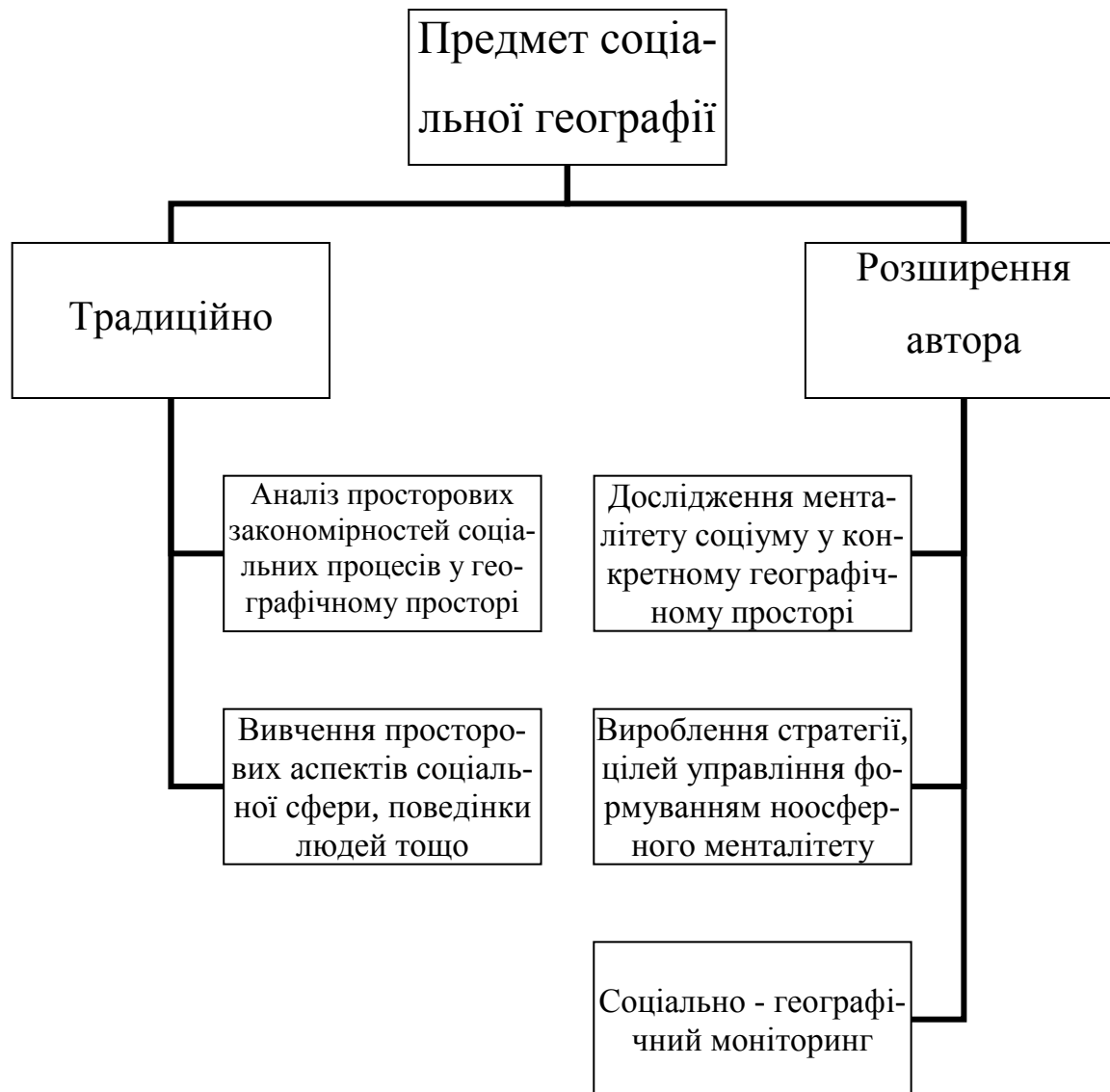

Рис. 4. Структура предмету соціальної географії

Загалом в глобальному світі відбуваються стрімкі зміни, звичні поняття втрачають свій попередній зміст і визначення, як для пересічного громадянина, так і для науковців. Це стосується, в першу чергу, розміщення світового господарства, формування засад міждержавних взаємовідношень, появи нових народногосподарських об'єднань, політичних та економічних блоків. Все більшого значення набувають

процеси глобалізації і дезінтеграції, потік товарів на світовому та регіональних ринках замінюється потоком капіталів, утворюються могутні фінансово-економічні та політичні угруповання, блоки тощо. Все це призводить до підвищення температури в глобальному та регіональних соціумах, появи соціальних негараздів в багатьох країнах світу, в тому числі, в пострадянських країнах, про що вже говорилося раніше.

Диференціація в географічній науці буде залишатися, бо як зазначено вище, дуже багато нових географічних явищ і процесів вимагають свого дослідження, застосування спеціальних методів і методик, але єдність має бути досягнута на основі загального об'єкту дослідження і цей об'єкт теж швидко диференціюється і ускладнюється. Предмет дослідження у різних гілок та напрямків географічної науки завжди буде свій.

Відзначимо ще раз, бо це дуже важливо, що соціально-географічні дослідження розвиваються в світі досить давно через появу і швидку зміну відповідного соціального замовлення, а тому мають значний досвід та різноманітні напрямки. Згадаємо, що антропогеографія Степана Рудницького теж була своєрідним відгуком на ці світові тенденції в географічній науці, бо його наукові погляди формувалися, зокрема, під впливом європейської та світової географічних шкіл, добре розвинутих в той історичний період.

Розвал могутньої радянської імперії, події на пострадянському просторі та їх соціальна зумовленість значно підсилили увагу науковців до дослідження цих проблем, особливостей регіонального розвитку, визначення місця і ролі України як незалежної держави в світі і на євразійському континенті.

Отже, сьогодні складається ситуація, коли суспільна географія в цілому і її соціальна складова, зокрема, може значно підсилити свій теоретико-методологічний та світоглядний потенціал через відповідні сприятливі для цього умови. Людський фактор стає визначальним, вимагаючи відповідних досліджень, в першу чергу, соціальної сфери та її складових саме в просторовому аспекті, що дасть змогу будувати регіональну соціальну політику не на застарілих уявленнях та поняттях, наприклад, "виробничі відношення", "розміщення виробничих сил", "ТВК" тощо, а з врахуванням сучасних змін в світовій економіці, у взаємовідносинах між державами, процесів глобалізації, стрімкого наростання соціально-геоекологічної кризи та ін.

Якісно змінилися і внутрішні реалії соціально-економічного розвитку в Украї-

ні, а тому дослідження, побудовані на засадах класової теорії, планової економіки, неможливості розвитку соціальних протиріч та ін. не відповідають вимогам та умовам сьогодення, мають бути терміново переглянуті.

Соціальна складова і надалі буде виділятися своєю складністю і вимагати дослідження нових даностей. Соціальна географія як складова суспільної географії буде нарощувати свій потенціал і сама буде диференціюватися на підгалузі: географія соціальних негараздів, поведінкова географія, географія культури, освіти тощо. Можна навести яскравий для України приклад – вибори на протязі останніх двох років як об'єкт дослідження, в тому числі і для суспільних географів через строкатість регіональної ситуації і важливість за наслідками для подальшого розвитку українського суспільства в цілому. Соціум – строкатий і диференційований, складний і політизований, незрозумілий до кінця і зовсім недосліджений з точки зору його ментальних особливостей і географічних закономірностей потребує досліджень, підтвердженням цього є похибки та розбіжності в даних досліджень і прогнозів соціологів, політологів, що в свою чергу негативно впливаю на стан соціальної рівноваги і соціального спокою, а вірніше – на його відсутність в суспільстві. Не оціненою до кінця є роль ЗМІ в аспекті величезного впливу на масову свідомість і корегування менталітету соціуму. Враховуючи заангажованість ЗМІ, роботу їх на замовлення певних політичних кіл і груп, партій і окремих роботодавців, що переслідують свої корисні, а не суспільнозначущі цілі, стає можливим перевертання реальної дійсності буквально з «ніг на голову», обгрунтування справедливості і вірності прийняття будь-яких, в тому числі і безпринципних, загрозливих для держави і суспільства рішень.

Отже, для дійсного об'єднання української нації на засадах загальнодержавної ідеї потрібні комплексні дослідження цього феномену – українського соціуму та його менталітету, особливостей його формування та регіональних проявів, пошуку шляхів зближення на засадах єдності укра-

їнської культури, ментальних загальноцивілізаційних цінностей та локальних особливостей.

Суспільство потребує реальних результатів суспільно-географічних досліджень щодо визначення реалій та прогнозу розвитку соціальної сфери (сфери охорони здоров'я, культури, науки і освіти, релігії, соціального захисту та ін.). Необхідні дослідження, спрямовані на аналіз стану зайнятості населення та безробіття, підвищення рівня злочинності, виникнення інших соціальних негараздів, визначення та прогнозування стану, рівня та якості життя різних соціальних груп населення в загальнодержавному та регіональному рівнях. Не розроблені основи проведення соціально-географічного районування, на базі чого й має здійснюватися соціальний і економічний розвиток окремих регіонів України. Соціальна географія може внести вагомий вклад в розробку наукових засад адміністративно-територіальної реформи. Україна опинилась в центрі стрімких світових дезінтеграційних та інтеграційних процесів, а тому важливе значення має дослідження її зовсім нового геополітичного, транспортно-географічного, економіко-географічного положень, комплексного дослідження стану та перспектив розвитку прикордонних територій, територій, що входять до різних євро регіонів тощо. Для соціальної географії постає важливе завдання – дослідити нові особливості локальних соціумів прикордонних та транскордонних територій, зміни, що в них відбуваються, вказати на шляхи вирішення соціальних проблем тощо.

Висновки. Сучасний світ стає все більш глобалізованим, але одночасно всередині нього нарастають і складні дезінтеграційні процеси, що загрожують порушити досить нестійку рівновагу, яку не можуть забезпечити навіть найбільш розвинені та забезпечені в технічному та фінансовому аспекті соціуми. Це стосується, зокрема, як країн «золотого мільярду» так і країн, так званого, третього світу. Тільки на перший погляд все виглядає в еволюційному плані сприятливо для першої групи. Насправді ж глобальний соціум є єдиним організмом з єдиними механізмами

регулювання рівноваги, досягнення спокою та благополуччя в цій гігантській за масштабами і нерівноважній, за законами еволюції соціогеосистемі. Внутрішні протиріччя через велику різноманітність і строкатість окремих соціумів (регіональних та локальних соціогеосистем) призводять до поступового, а іноді і стрімкого наростання ентропії, що й загрожує кризою відповідно глобального чи регіонального рівня, в результаті чого має бути відновлена рівновага глобального соціуму. Отже і найбільш розвиненим країнам загрожує соціально-економічна або більш ймовірно, системна криза розвитку. За такою ж приблизно схемою відбуваються процеси і в локальних та регіональних соціумах, до яких відноситься і Україна. Одним з головних об'єктів комплексних досліджень, в тому числі і соціальної географії, виступає український соціум. Українське суспільство знаходиться лише надорозі до постіндустріального або інформаційного суспільства. Іноді його вже називають сітьовим. Якщо ми дійсно будемо незалежну демократичну, європейську державу, то іншого шляху в нас немає, але ми маємо суттєво змінити соціальні основи нашого суспільства, щоб забезпечити його стрімкий економічний розвиток і формування культурно-інтелектуального потенціалу у відповідності до загальносвітових цінностей, норм та стандартів життя без чого неможливо навіть порушувати питання про достойну інтеграцію України до європейської та світової спільноти, їх інститутів та рівня життя. Термінових змін вимагають сфера освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, які розвиваються в Україні поки що на екстенсивних засадах, що й сприяє лише загостренню соціально-політичної, а в свою чергу економічної тощо, ситуації в загальнодержавному і регіональному аспектах. Не можна не відзначати зниження інтелектуального розвитку суспільства, через що перехід до інформаційної стадії практично неможливий. У зв'язку з зазначеним розширюються задачі соціальної географії, її предмет та об'єкт дослідження, вимагаючи зміни методологічних основ, зокрема, її усталених парадигм. Нагальною потребою

практичної сторони соціальної географії проблеми.
стають регіональні соціально-географічні

Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.
2. Багров Н.В. География в информационном мире. – К., 2005. – 182 с.
3. Джонстон Р.Дж. География и географы: Очерк разв. Англо-амер. соц. географии после 1945 г. /Под ред. Э.Б. Алаева. М., 1987. – 350 с.
4. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): монография. – Х., 2003. – 383 с.
5. Немец К.А. Інформаційна взаємодія природних і соціальних систем: Монографія. – Х., 2005. – 427 с.
6. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Онтологічний статус соціальної географії /Економічна та соціальна географія: Між. від. наук. зб. – К., 1999. – Вип. 48. – С. 30-39.
7. М. Пістун. Про нові напрямки розвитку суспільно-географічних досліджень в Україні у 90-х рр. ХХ - на початку ХХІ ст. / Історія української географії, вип.. 12, 2005.- с.12-16.
8. Розанов Л.Л. геотехпространство – концептуальное понятие общей географии/ Известия АН. Серия географическая. 2003, № 3. – с. 96-103.
9. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. Навчальний посібник. Одеса, Астропринт, 2001, 557 с.
10. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001. – 744 с.
11. Шевчук Л.Т. Виникнення соціальної географії як самостійної галузі знань. //Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. Вип. 1(7). Тернопіль, 2003.
12. Шувалов В.Е. Концептуальные проблемы развития отечественной районной школы социально-экономической географии /Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 5. География. 2005, № 1. – с. 13-24.

The Contribution of the Standardization and of the Certification to the Insurance of Consumers' Protection in a Global Market

Conf. univ. dr. Dinu Vasile
Academia de Studii Economice București
dinu_cbz@yahoo.com

The present tendency to internationalize all the domains, granted a global dimension to the consumers' policy since more and more goods cross the national borders and more and more services are supplied in other countries.

This has made necessary the intensification of the consumers' protection, covering all types of standards, especially the ones regarding security, with the purpose of contributing to the reduction and the avoidance of risks.

The fast appearance of new, sophisticated and complex products in the modern society raises varied problems for consumers, also involving danger for the consumer, a fact that is impossible to avoid, still, valuable

standards and the quality certification are very important to ensure a satisfying protection for the consumers in a market more and more global.

The post-acquisition control of the product, the education and information of the consumers are necessary characteristics of the modern world, in order to protect consumers' interests.

The international commerce with products and services has expanded and continues to expand so fast that the standards regarding the products/services and the certification have become more important than ever for consumers' interests.

The standardization - certification couple guarantees that the products are manufactured with a view to ensuring a high level of safety and quality for the consumers.

1. The Standardization – Certification Couple

The marketing of a quality product is a necessary condition, but not sufficient in order to prosper on a market. Also, you have to prove that quality in a way that can satisfy the need to be informed and to win the consumers' trust.

This proof of quality is accomplished by resorting to standardization and certification, which are the most important factors that ensure the competitiveness of the firms and the satisfaction of the consumers' necessities.

The concordance of products with standards is confirmed by their certification, and the certification of consumer goods offers confidence and helps consumers decide on buying some products.

The present strategy of the standardization and quality followed by all the developed countries is based on the symbiosis between standards and certification, notions that are considered indispensable one to another.

In any domain, the quality of the products is an essential condition for satisfying consumers' and society's demand, in general, but in order to correspond to the quality demands, to be apt for utilization, the products must be in accordance with technical specifications established by regulations. But this conformity offers just the presumption of quality not the certainty. But if the standardization is followed by the certification of quality, we ensure both the certainty and the objective guarantee that product is qualitative. The quality certification is the natural extension of the standardization, and the symbiosis between the standardization and the certification ensures a greater satisfaction and protection of the consumers.

Standardization and certification are complementary because the certification requires referring to standards, that's content, must allow verifying the concordance with the standards through tests, measurements and verifications.

The level of competition has grown a great deal because through the foreign trade, the products on different national markets align with quality standards accepted at a European and international level. Due to this, the competitive arguments, which have a great importance nowadays on the global market, take in consideration not only the product, but also the standards and certifications that offer confidence.

The standardization-certification couple is a healthy and profitable principle for the consumers.

2. The Impact of the Standardization and Certification on Consumers' Protection

When an ordinary consumer decides to buy a product, he doesn't know all its quality characteristics and performances that is why he can be misled by a deceiving add or by a merchant that doesn't respect the basic rules of commerce.

One of the possibilities to protect the consumers is the standardization and certification of products through the registration of their quality characteristics and the certification of their concordance. The fundamental feature of standardization and certification of the products is their direct involvement in people's everyday life, by the "translation" of the explicit and sometimes implicit requirements into measurable characteristics that, determined in the evaluation and concordance certification process, bring their part to the protection of people's lives and health, and of their interests also.

1.1. Standardization

According to the ISO definition, the standards is the result of an agreement that represents an acceptable balance between the consumers'/users' expectations, suppliers' technical possibilities and distributors' conditions, respectively between the economic limitations of some, on the one hand, and the general interest, on the other hand. Since any standard corresponds to the requests, it can be considered a kind of "common denominator", in a global economic space.

Standards insure consumers' protection because they reflect their main rights, namely

their right to health protection and security, their right to choice, information, representation and freedom of speech.

■ With a view to the right to health protection and security, standards answer to consumers' wish of protection against danger to their health and security, because they consider the conditions of security that a product must fulfill. Considering the continuous growth of the global markets in particular, Codex Alimentarius, uniform food standards at an international level guarantee an increased protection to the consumers because they insure that the food is secure and of good quality.

Standards play an important part, especially in the harmonized economic field of the Internal European Market, because the products that move in this space must have guaranteed performance and characteristics and they must respect the security standards.

Thus, in the context of the "New Approach", the harmonized European standards have a role in establishing the technical characteristics of the products, so that the essential requirements, which refer to health protection, consumer and environment protection, be satisfied.

■ Since the globalization of trade makes the globalization of standardization more and more necessary, the international harmonization of the products' specifications was imposed, which represents a huge advantage for the free choice of the consumers. They can compare certain fundamental characteristics of the products deciding to buy knowingly. Also, the global compatibility of technologies, possible by respecting the international standards by the products and services, offer consumers a wider range of choice, and at the same time they benefit from the rivalry effects between the suppliers (quality products at different products).

■ So that the markets function well and the consumers have a reasonable behavior, it is essential to respect the right to information concerning the quality and the security of the products. Through standards, consistent, coherent and intelligible information to the consumer is transmitted, and the international harmonization of the products' specification brings its part in the uniformization of infor-

mation, which is very necessary in a global market. The standards of products play an essential part in the information of the consumers also because the products certification marks, which lay on the standards, certify that the product concords with certain security and minimal performance conditions.

■ Standardization has as an essential objective the insurance of the fact that the products offered to consumers correspond to the level of quality, security and performance, but in order to accomplish this objective it is necessary to respect "consumers right to free speech and representation". In other words, they must participate at the elaboration of the standards with a view to promoting their interests.

Consumers can make themselves hurt through their representatives and the associations they are part of.

Emphasizing the ways through which consumers can benefit from standardization, with a view to the growth of their contribution in the process of elaborating standards is insured at an international level by the Committee for Consumers' Policy (COPOLCO) as part of ISO, at a European level by the European Association for the coordination of representation in standardization (ANEC), and at a national level by the Consumers' Committee (correspondent to the Committee for Consumers' Policy within the ISO). The contribution of the International Consumers' Organization is to be remarked too (Consumers International – CI) that participates at works of some technological standardization committees that interest the consumers in a special way.

The participation of consumers at standardization leads to their supplementary information, which will contribute to the using and the applying of standards, at the elaboration of which they were involved.

The standards are made out as technical documents, but their objectives are, eventually, addressed to consumers. They insure consumers' protection of rights and interests by:

- Safer, healthier and more ecological products and services;
- High quality products, that can be trusted;

- A better operative compatibility among products;
- A wide possibility of access and choice of goods and services that extremely different utilization values, from a more and more abundant offer;
- Lower prices, without affecting the quality-price rapport;
- Better information about the products and services.

Standards, in a more and more global economy, protect the consumers because they allow them to identify products (effect of information) and benefit from the effects of economic rationalization (effect of prices), as well as the attainment of quality, becoming a guarantee against non-quality (effect of quality).

1.2. Certification

In the context of the globalization of the market and the fast diversification and renewal of products and services offered on the market, the necessity of some credibility development practices on the market of those mentioned above appeared. The simple statement of a producer or a service granter about the alleged quality of the product or the service can't be sufficient today, as to induce trust to consumers and trigger their decision of buying.

Amongst the solutions practiced more and more frequently today, with the purpose of raising the credibility on the market stands the certification of the products' and services' conformity. The assessment of the concordance with the standards and the certification, in the context of economic globalization is becoming an important element of consumers' protection.

Consumers need to be sure of the certification, the inspection and the testing, but they can't personally verify the results of these activities. This attribute belongs to the accreditation organs.

The accreditation insures trust in certifications and reports by the introduction of the generally accepted criteria, established by the European Committee of Standardization (CEN) or by the International Standardization Organization (ISO). They inspire trust for the comparison of certifications and reports in case of crossing national frontiers.

The discrimination of national concordance marks brings its part to the birth of commercial boundaries, which are bad for consumers. So, the need for harmonizing the requests for granting a concordance mark became a reality, with international validity. Thus, ISO and the International Electronic Committee have elaborated the ISO/CEI 17030 standard referring to general requests of certification of the third part concordance, grouped in 4 categories:

- Requests referring to the owner and the emitter of the concordance mark, that concerns the utilization rules, monitoring and protection measures, as well as the granting of the utilization license.
- The design and the application of the concordance mark that must identify the issuer and the aspects covered by the mark.
- The system and scheme of assessing the concordance for granting the mark.
- Keeping the documents that stood at the base of granting the mark of concordance by the owner/issuer in order to supply information at request about the content of the certification.

The ISO/CEI 17030 standard consists of a common support for all types of concordance marks, with a view to assessing the products and services at an international level, that is based on the results of tests, inspections and controls and inspires trust to consumers, given the systematic intervention on behalf of a third competent organization, independent of the producer or the beneficiary.

In a more and more global market, like the International European Market, consumers become more dependent of the formal methods and procedures of assessing concordance and assessment, in order to ensure that the products and the services present characteristics that will satisfy their requests.

The implementation of the assessment procedures is done by independent organizations of inspection/tests and certification, which are **notified** (registered at the European Committee) as official organizations as part of the member states, also establishing the utilization of the **CE mark** (figure nr 1) that certifies the concordance with the essential requests that guarantee consumers the fact

that the products concord with the security requests.

In the unsettled International European Market harmonizing the assessment of the concordance consists of introducing some agreements of mutual recognition and some systems of common concordance marks like the **Keymark** (figure nr 2) that is recognized by 19 European countries.

Keymark is a voluntary European con-

cordance mark that offers consumers a guarantee of quality and a surveillance system of the European market, removing the low quality products and the non-competence clause among producers.

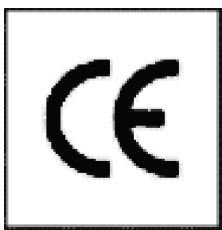

Figure nr 1
CE Mark

Figure nr. 2
Keymark

Properly used, the certification is a major argument in the service of consumers' protection because:

- It is a visible proof of products' quality, given by an organization that can be trusted, on the basis of an important document (a standard) correctly identified, therefore a support in making the decision of buying
- It helps consumers distinguish products, offering the necessary means of recognition (concordance certificate, concordance mark, label etc), thus directing them towards the products they want to buy
- It ensures the protection of life and health when it is executed in concordance with the imperative standards
- It contributes to the struggle against the plainness of products and the continuous improvement of their quality
- It facilitates the assessment of quality level of the products
- It protects consumers from low quality products and counterfeit products.

2. Conclusions

Presently, due to the market globalization tendency and its transformation into a means of integration and insurance of a mutual tide of products, for the consumers it has become very important to buy high quality

products that will not affect their lives, health and security independently of the source.

Any buyer is justified to expect that the product they bought is safe once used. And the need for safety gives birth to the need for insurance. But the security of only one person is subjective, hence the need for standards, directives and other recognized settlements to which the producer must relate in order to create the proof that the product is of a high quality and is safe for using. Moreover, the certification of concordance to these known rules, created by known organisms, which represent the third part, is an intelligent way of producing the evidence required by the legislation concerning the quality and consumers' protection.

The consumers, the market surveillance organisms, the registered organisms, the trial laboratories could not carry out their work in the lot of products currently existent on the market, considering that these goods can be produced anywhere in the world. And the standardization – certification couple is a factor of precision, order and understanding. The quality of acting the same everywhere, the precision and the acceptance of measurements are equally important, especially since these parameters influence the economic transactions, people's health and security.

It is more than obvious that, if a product is concordant with a European or international

standard, there is a presumption of identification and penetration of the known markets, and by placing the “reference to standards” principle at the base of the products’ concordance certification, the standardization- certification couple becomes a fundamental ele-

ment in promoting competence, commercial exchange, and consumers’ protection. Hence, we see the great success of the standardization and certification of products on a market with a free tide of products, capital and services that cross national boundaries.

Bibliography

1. Dinu Vasile – *Standardizarea și certificarea produselor* (Standardization and the Certification of the Products), Editura Economică, București, 1999
2. Dinu Vasile – *Protecția drepturilor și intereselor consumatorilor* (The Protection of the Consumers’ Rights and Interests), Editura Alpha, Buzău, 2001
3. Dinu Vasile – *Evaluarea și certificarea conformității produselor în contextul aderării României la Uniunea Europeană* (Conformity Assessment and Certification of the Products in the Context of the Romanian Integration in the European Union), la Simpozionul „Calitate și dezvoltare durabilă din perspectiva integrării în UE”, Editura ASE, București, 24 mai 2002
4. Enătescu Adrienne Maria, Enătescu Mihai Alexandru – *Calitate. Terminologie comentată* (Quality. Commented Terminology), Editura Tehnică, București, 2000
5. Mitsui Kiyoto – New role of „marks of conformity” in the global market, ISO Bulletin, octombrie 2002
6. Nils Ringstedt – *Impactul realizat de consumator asupra activității de standardizare în 25 de ani* (The Impact of the Consumer on the Standardization Activity), traducere de Maria Bratu din Revista ISO Buletin, august 2003 în revista „Standardizarea”, octombrie 2003
7. *** – ISO/CEI – Les normes et le consommateur, Deuxième edition, 1986
8. *** – Your social security rights when moving within the European Union, Practical guide, Office for official publications of the European Communities, Luxembourg, 1995

УДК 911.3

Костянтин Немець

СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ: ПРОБЛЕМИ І НОВІ ГОРИЗОНТИ

Розглядається проблема вдосконалення методології суспільно – географічних досліджень. Розкривається сутність інформаційної концепції взаємодії суспільства і природи. Показано, що в сучасній глобальній соціо-геосистемі діє параметр порядку, зумовлений господарською діяльністю суспільства. Аналізуються деякі протиріччя між соціальними та природними системами. Обґрунтовується необхідність впровадження в суспільній географії інформаційно – синергетичної парадигми і формування нового наукового напрямку – інформаційно – кібернетичної географії.

Немець Константин. *Общественная география: проблемы и новые горизонты.* Рассматривается проблема усовершенствования методологии общественно-географических исследований. Раскрывается сущность информационной концепции взаимодействия общества и природы. Показано, что в современной глобальной социогеосистеме действует параметр порядка, обусловленный хозяйственной деятельностью общества. Анализируются некоторые противоречия между социальными и природными системами. Обосновывается необходимость внедрения в общественной географии информационно-синергетической парадигмы и формирование нового направления – информационно-кибернетической географии.

Актуальність теми дослідження.

За останні півстоліття у навколишньому природному середовищі відбулися істотні зміни – природа демонструє свою вразливість і беззахисність перед наступом індустріального суспільства. Процеси глобалізації і розвиток глобальної соціально – екологічної кризи ще більше підкреслю-

ють негативні тенденції у розвитку біосфери. Ці зміни відбуваються з прискоренням і наука не встигає вчасно перебудуватися так, щоб адекватно реагувати на них. Змінився і соціальний запит – якщо раніше метою наукової думки було задоволення поточних потреб людини і суспільства, то сьогоднішнє завдання вражає своєю скла-

дністю і відповідальністю, бо мова йде про саме існування людини. Вперше в історії людства наука має дати відповідь на найважливіше питання – як вижити в умовах системної глобальної кризи. Адже треба вирішувати долю сучасного людства без права на помилку, яка може стати фатальною.

Географія, як наука про структуру, функціонування і організацію навколишнього середовища, про взаємодію суспільства і природи, не може стояти осторонь від розв'язання нагальних проблем людства. Але чи готова вона до виконання ролі, яку відвели їй нові виклики історії? Наскільки географія у комплексі з іншими науками здатна впоратися з цим завданням, залежить від її сучасного стану і розвитку методологічних засад. Чи можна вважати її науковий апарат відповідним масштабності і фундаментальності цих проблем? Адже нові завдання вимагають його адекватної трансформації і вдосконалення. В деяких публікаціях вчених – географів [7,8 та інші] стверджується, що сьогоднішня географія поступово втрачає свої позиції і не відповідає критеріям фундаментальної науки. Аргументація цієї тези дійсно викликає певні сумніви стосовно відповідності наукового апарату географії новим вимогам і сучасному соціальному запиту.

Слід зауважити, що подібні міркування відносно географії, як науки в цілому, не є повністю коректними, тому що вона продовжує динамічно розвиватися – виникають нові напрямки з відповідним науковим апаратом, розширюється об'єктно – предметна область, вирішуються нові наукові та прикладні питання тощо. Отже, можна говорити про нерівномірність розвитку різних гілок географії – деякі з них, отримавши імпульс у вигляді нового соціального запиту швидко перебудовуються, інші, втративши на деякий час актуальність, гальмуються. Свого часу різні напрями географії відігравали роль лідера і ставали "локомотивом" географічної науки. Але загальні тенденції розвитку науки вимагають від всіх її галузей постійної уваги до вдосконалення методологічних основ, особливо, в епохи становлення нових загальнонаукових парадигм. Саме такі

революційні зміни науки спостерігаються нині, вони зумовлені виникненням синергетичної парадигми, яка уособлює постнекласичний період розвитку науки. Відповідно до цього змінюються підходи і методологія наукових досліджень, що, врешті – решт, визначає дієздатність та актуальність окремих наукових напрямів. Тому дослідження питання про сучасний стан і перспективи розвитку методологічних підвалин географії є надзвичайно актуальним і важливим.

Традиційно географічний підхід завжди вигідно відрізнявся комплексністю і орієнтацією на просторово – часовий аналіз процесів і явищ у геосфері. Еволюція географічних парадигм свідчить про поступальний розвиток географії і намагання вчених своєчасно реагувати на зміни соціального запиту. Вся історія розвитку географії свідчить про те, що вона завжди була спроможною знайти відповідь на виклики історії і задовольнити запити суспільства. Але сучасна ситуація якісно відрізняється від попередніх тим, що вперше гостро стоїть питання про майбутнє людства і вже немає часу на роздуми і дії за принципом «спроб і помилок». Ця особливість нинішнього моменту вимагає прискореного розвитку і вдосконалення методологічних основ географії і, зокрема, термінового впровадження новітніх досягнень інших галузей науки.

На наш погляд, загальні тенденції розвитку науки в цілому потребують досить суттєвої перебудови наукового апарату географії. Синергетична парадигма встановлює міждисциплінарний імператив у дослідженнях, бо тільки досліджуючи явища і процеси навколишнього світу у їхньому розмаїтті і взаємозв'язку, а не «вирізаючи» з них вузькі сектори, можна побачити цілісну наукову картину світу. Слід відзначити, що географія, завдяки інтегративному характеру свого наукового апарату (здатності створювати синтетичні поняття, інтегруючи поняття інших наук), із всіх природничих наук, можливо, найбільш сприйнятлива до впровадження синергетичної парадигми. Але це зовсім не гарантує географам спокійного життя, уповаючи на апіорно міждисциплінарні

властивості географічного підходу. Скоріше навпаки, ця обставина визначає необхідність більш кропіткої роботи над розширенням об'єктно – предметної області і вдосконаленням методологічних засад географії, бо інтеграція наукових понять вимагає глибокого аналізу величезного обсягу інформації.

Метою даної роботи є спроба з нової точки зору поглянути на можливості географічної науки, зокрема, суспільної географії, у розв'язанні нагальних проблем людства.

Виклад основних результатів дослідження. Для вирішення поставленого завдання ми пропонуємо, як вихідні положення, три тези.

Перша з них полягає у тому, що дослідження речовинно – енергетичного обміну в окремих географічних об'єктах (системах чи явищах) необхідно доповнювати вивченням більш загальних і універсальних процесів інформаційного обміну між ними (бажано на широкому ансамблі об'єктів), що дозволить з'ясувати і формувати найбільш загальні закони розвитку світу. Як показано у наших дослідженнях [2,4,5], закономірності інформаційного обміну не залежать від фізичної суті процесів речовинно - енергетичної взаємодії і, зокрема, у природокористуванні зумовлюють еквівалентне перетворення інформації за схемою: **структурна – моніторингова – оперативна – управляюча – структурна**. Тому у дослідженні можна зосередити увагу на більш загальних (інваріантних) особливостях функціонування об'єктів і розглядати та досліджувати їх із більш загальних позицій. Основою такого підходу є, зокрема, теорія подібності та аналогії, яка широко застосовується у моделюванні.

Друга вихідна теза витікає із уявлень про предмет дослідження географії і наук про Землю взагалі. Багато вчених у минулому намагалися знайти межу між фізико – хімічними та географічними чи геологічними процесами. Найбільш послідовно та узагальнено це питання висвітлено у роботах основоположника радянської математичної геології А.Б. Вістеліуса (1980), який розділяє всі процеси, що здійснюються в

універсумі, на локальні та інтегральні. До локальних відносяться фізичні, хімічні і фізико – хімічні процеси, тобто, речовинно – енергетичний обмін та взаємодія на різних рівнях організації об'єкту досліджень (від елементарних частинок, атомів, молекул до Всесвіту). Головна особливість локальних процесів полягає в їхній інваріантності, тобто незмінності механізмів, які описуються фундаментальними фізико – хімічними законами розвитку матеріального світу, у будь – яких умовах. Проте результати локальних процесів (інтенсивність, направленість, взаємодія тощо) визначаються конкретними умовами у кожній точці просторово – часового континууму, тому в залежності від формування цих умов один і той же процес може призводити до різних наслідків. Отже, прояви особливостей локальних процесів у реальному середовищі пояснюються організацією (структурою і динамікою властивостей і параметрів) цього середовища, а процеси її формування і змін є інтегральними і представляють предмет дослідження наук про Землю. Розглядаючи організацію географічного (чи геологічного) середовища з позицій сучасних уявлень, можна констатувати, що вона відображається у структурній інформації об'єктів. Відповідно до цього, незалежно від мети дослідника вивчення інтегральних процесів, врешті – решт, зводиться до отримання та розшифровки структурної інформації об'єкта. На наш погляд, саме у з'ясуванні законів формування географічного або геологічного середовища (накопичення і перетворення структурної інформації) полягає фундаментальність наук про Землю.

Третя вихідна теза стосується особливостей накопичення інформації у процесі еволюції соціогеосистем. Багатьма дослідниками (наприклад, [6] та інші) встановлено, що еволюція систем полягає в їхньому безупинному ускладненні, збільшенні розмаїття, посиленні структурної організованості і тому супроводжується прогресуючим накопиченням інформації. Кожна система незалежно від її природи в процесі прогресивного розвитку завжди збільшує кількість інформації, що дозволяє їй більш ефективно адаптуватися до змін

навколишнього середовища і, в свою чергу, активно впливати на нього. Механізм цього феномену пояснюється негентропійним принципом взаємодії систем, сформульованим в середині ХХ століття Л. Бріллюеном, згідно з яким система забирає із навколишнього середовища негентропію (інформацію) і, пропорційно збільшуючи свою упорядкованість, одночасно зумовлює збільшення ентропії оточення. Звідси випливає, що в конкурентній боротьбі перевагу має така система, яка здатна отримати і засвоїти більше негентропії із навколишнього середовища. Так, зокрема, здійснюється природний відбір у розвитку біологічних видів, цей механізм визначає успішну діяльність соціумів, окремих особистостей тощо. Помітно це й у суспільних процесах - розвинені соціуми володіють найбільшими потоками інформації, що дає їм змогу впливати на перебіг всіх процесів на планеті, диктувати свої умови у конкурентній боротьбі тощо. Отже, природні і соціальні системи мають загальну тенденцію до прогресивного накопичення інформації у процесі еволюції, причому кожному рівню організації відповідає певна гранична кількість накопиченої структурної інформації. Цей фундаментальний принцип відіграє визначальну роль у розвитку матеріального світу.

Вихідні тези дали можливість сформулювати системну інформаційну концепцію взаємодії суспільства і природи [4], яка деякою мірою розкриває сутність нових завдань географії взагалі і суспільної географії, зокрема. Для того, щоб краще зрозуміти сутність сьогоденних проблем людства, необхідно розглянути загальну історію еволюції біосфери з точки зору інформаційного обміну.

Ми виділяємо в історії розвитку сучасної глобальної соціогеосистеми кілька етапів, які розділяються у часі своєрідними фазовими переходами – її якісними змінами і структурною перебудовою.

Перший етап – *літогенез* - характеризується розвитком мінеральної підсистеми – формуванням літосфери і геологічного кругообігу речовини. Його початок у часі точно не визначений і різними авторами датується по-різному, але тривалість

літогенезу складає не менше 4,5 млрд. років. Основний зміст цього етапу – формування мінеральної речовини Землі, геологічних систем з накопиченням структурної інформації і розвиток геологічного кругообігу речовини. З ускладненням структури неорганічних сполук зростала їх розмаїтість, тобто, збільшувалась кількість інформації, що міститься в них. При цьому відносно невелика інформаційна ємність неорганічних сполук на мікрорівні з часом стала перешкодою у подальшому зростанні їхнього розмаїття і накопиченні структурної інформації, що призвело до формування першого інформаційного порогу. При його досягненні еволюція речовини потребувала появи нового, більш ємного носія структурної інформації, що й зумовило перший фазовий перехід - із складних неорганічних сполук випадково синтезувалася органічна сполука, яка стала зародком майбутніх біологічних систем.

За різними даними другий етап розвитку глобальної геосистеми – *біогенез* - розпочався приблизно 3 - 4 млрд. років тому. Сутність цього етапу полягає у формуванні і розвитку біологічних систем, здатних накопичувати значно більше інформації порівняно з мінеральними системами. Перші з них були примітивними, але за законами еволюції їхня структура ускладнювалася, що супроводжувалось подальшим вдосконаленням механізмів і засобів накопичення структурної інформації. Біосфера, яка сформувалася на цьому етапі і просто-риво перетиналася з іншими геосферами, за законами взаємної адаптації активно впливала на їхні властивості. Зокрема, почався біологічний кругообіг речовини, до якого залучалася речовина літосфери, гідросфери і атмосфери, з'явилися гірські породи біогенного походження, під впливом органічної речовини постійно змінювався газовий склад атмосфери і хімічний склад води Світового океану, поверхневих і підземних вод тощо. Але найбільш інтенсивно змінювалася сама біосфера: швидко зростало біологічне розмаїття, еволюційно виникали нові біологічні види, більш складні і спроможні отримувати, засвоювати і зберігати більші обсяги інформації. Бурхливий розвиток біосфери призвів до наси-

чення її інформаційної ємності, що в свою чергу стало гальмувати її еволюцію, вимагаючи появи біологічного виду, здатного ще в більших обсягах отримувати, зберігати, передавати і переробляти інформацію. Просте природне накопичення і відтворення інформації мало змінитися принципово іншими механізмами її обробки, бо цього вимагала подальша еволюція біосфери. Таким чином сформувався другий поріг накопичення інформації, який зумовив другий фазовий перехід – появу мислячої істоти – людини, що стало початком наступного етапу еволюції глобальної геосистеми - *соціогенезу*.

Вважається, що первісна людина з'явилася на Землі приблизно 40 тис. років тому. З точки зору концепції еволюційного накопичення інформації ця подія в історії розвитку глобальної геосистеми мала виключно важливе значення. Справа у тому, що тільки мисляча істота здатна зробити процес накопичення інформації незалежним від властивостей та інформаційної ємності природних носіїв і сховищ інформації, як це було до її появи. Інформаційна сутність соціогенезу детально розглянута у роботі [2], тут лише відзначимо, що майже весь історичний час існування людства було затрачено на те, щоб підготувати суспільство до нової ролі в біосфері і зробити його реальною силою, здатною впливати на перебіг глобальних процесів. Про це свідчить потужність сучасного антропогенного кругообігу речовини і енергії, який охоплює велетенський простір технічної сфери. Він призводить до загострення проблеми взаємодії між суспільством та природою, викликаючи спочатку локальні кризи, а зараз, формуючи глобальну соціально – геоекологічну кризу, створює відчутний дисбаланс біосфери. Поява соціальної надбудови над біосферою, що надало біологічному виду *Homo sapiens* у біосфері нової якості і «подвійного громадянства» (статус біологічної і соціальної істоти), стало проривом у процесі накопичення інформації.

З початком техногенезу (з моменту створення штучних джерел енергії) суспільство почало швидко нарощувати технічну і технологічну потужність, отримувати

із природного середовища прогресивно зростаючі обсяги сировини, ресурсів, а також інформації і вдосконалювати її штучні носії і сховища. Апофеозом розвитку індустріального суспільства стала середина і друга половина XX століття, коли можливості отримання інформації із природного середовища незрівнянно зросли внаслідок науково – технічної революції. В цей час в суспільній свідомості визріли ідеї екологізації суспільства і його господарської діяльності, що в деякій мірі змінило характер природокористування. Наприкінці XX століття почався перехід до постіндустріального суспільства з прагненням до розробки економічно безпечних, ресурсо – енергозберігаючих технологій, а в цілому на планеті стали проявлятися процеси глобалізації. В структурі суспільного господарства світу зростає частка четвертинного сектору, найбільш розвинені країни почали здійснювати перехід до інформаційного суспільства.

Досягнення стану замкнутості глобальної соціогеосистеми (про це свідчить стрімкий розвиток глобалізаційних процесів) зумовило розвиток в ній принципово нових процесів і явищ. Це можна пояснити формуванням глобальних інформаційних структур внаслідок різкого зростання кількості інформації, що циркулює у глобальній соціогеосистемі. Вони прийшли на зміну попереднім локальним та регіональним інформаційним потокам, які поступово укрупнилися, і створили нові умови функціонування соціуму, господарства і взаємодії соціальних та природних систем. При цьому прогресивно зростає швидкість обробки і генерації інформації, що є головним чинником прискорення розвитку соціальних систем на сучасному етапі історії. Внаслідок цього, по – перше, змінилася структура світового господарства і традиційні уявлення про географічний розподіл праці поступово втрачають сенс. По – друге, ефекти стиснення простору і часу викликали значно більшу інтеграцію і взаємозалежність країн світу у всіх секторах взаємодії – від економічних і політичних до культурних, релігійних, етнічних тощо. Це, у свою чергу, спровокувало загострення і глобалізацію соціальних конфліктів у

світі. Як наслідок цього, у суспільстві з'явилися нові явища глобального масштабу, наприклад, міжнародний тероризм тощо. По – третє, інформація поступово перетворюється на головний чинник світового розвитку, бо країни, які відстають у використанні технічних і технологічних можливостей обробки і накопичення інформації, назавжди втрачають перспективу рівноправної участі у світових процесах.

Отже, сучасний етап розвитку глобальної соціогеосистеми характеризується значним зростанням обсягів соціальної інформації, людина вже не може впоратися з її потоками природним шляхом і вимушена застосовувати штучні засоби і технології її обробки, гібридні системи, розробляти штучний інтелект. Інформаційна ємність штучних носіїв та засобів зберігання інформації сьогодні практично не має обмежень, але виявляється, що цього замало. Потрібно нарощувати швидкість обробки інформації, бо багато технологічних процесів швидкоплинні і вимагають адекватних рішень. Відповідно до цього змінюються і фундаментальні поняття та парадигми суспільної географії. Так, одне з основоположних понять географії - «географічний простір», у якому первинно оперували одним блоком координат, що описували переважно властивості природних систем, з розвитком суспільної географії трансформувалося у поняття «суспільно – географічний простір», в якому вже використовуються три блоки координат – властивості природних систем, соціуму і господарства. Зараз визріла необхідність у подальшій його трансформації і визначенні та використанні поняття «інформаційно – суспільно – географічний простір», у якому додатково з'являється новий для географії блок інформаційних координат.

Все це у перспективі вимагає застосування значно ефективніших технологій обробки інформації, надшвидких комп'ютерів і систем штучного інтелекту, бо людина вже не встигає усвідомлювати і осмислювати величезні обсяги оперативної інформації. На основі цього повинне здійснюватися управління соціогеосистемами починаючи від природокористування і вирішення енвайронментальних проблем до

соціоприродних та, особливо, соціальних процесів для передбачення можливих локальних, регіональних та глобальних явищ та соціальних конфліктів. Це є новим узагальненим соціальним запитом для науки, яка завжди активно впливала на суспільну свідомість. Досить згадати, що зміна геополітичних доктрин провідних країн світу, оснований на застосуванні ядерної зброї, відбулася завдяки моделюванню можливих наслідків ядерного конфлікту в СРСР та США. Коли вчені довели політикам, що у ядерній світовій війні переможець не буде, почалася політика розрядки міжнародних відносин. Очевидно, що і сьогодні наука має прикласти зусилля для мирного розвитку світу, бо регіональні соціополітичні конфлікти вже загрожують соціальному спокою, стійкості соціоприродних систем на всій планеті.

Отже, можна стверджувати, що в глобальній соціогеосистемі знову формується інформаційний поріг, але вже пов'язаний з обмеженнями швидкості обробки інформації. Його наслідком стане третій фазовий перехід – масове створення і застосування систем штучного інтелекту, що зможе забезпечити всі сфери суспільної діяльності моніторинговою, оперативною та управлінською інформацією. Початком **ноогенезу** вважається розвиток індустріального суспільства і його наслідком у майбутньому стане реальне формування ноосфери. Людина, звільнена від необхідності рутинної обробки інформації, отримає всі можливості для фізичного і духовного вдосконалення і зможе зосередити зусилля на вирішенні стратегічних проблем взаємодії з природним середовищем. Отже, головна проблема полягає у трансформації свідомості самої людини. Технічних прогрес має відбуватися тільки на основі зростання ролі освіти, виховання і формування ноосферного менталітету, що має забезпечити високу духовність людини, усвідомлення її особливої відповідальності у розвитку біосфери. Створюючи технічно досконалу систему управління соціогеосистемами (на основі нових інформаційних технологій), людство повинне виходити із нових, ноосферних за змістом цілей при-

родокористування, які передбачають паритет інтересів суспільства і біосфери.

Розкриваючи останню тезу, необхідно підкреслити, що серйозні зміни в глобальній соціогеосистемі вимагають переосмислення ролі «людського фактору» у подальшій еволюції суспільства і біосфери у цілому. Технічні і технологічні можливості суспільства вже давно переступили поріг чутливості природних систем, багато з яких уже знаходяться в стані активного чи пасивного управління соціумом. Траєкторія розвитку таких систем усе більше відхиляється від природної, оптимальної з точки зору еволюції біосфери, що загрожує посиленням глобальної соціально-екологічної кризи. Це свідчить про те, що діяльність суспільства стає у глобальному масштабі параметром порядку (у розумінні Г. Хакена), тобто, поступово починає визначати стан мультисистеми «суспільство – біосфера», що є серйозною загрозою для еволюції біосфери. Головне завдання суспільства полягає в переорієнтації вектора антропогенного параметру порядку, щоб аттрактор траєкторії розвитку біосфери був прийнятний і для біосфери і для людства. Ідея ноосфери в цих термінах може бути сформульована наступним чином: **суспільство формує параметр порядку, який скеровує траєкторію розвитку мультисистеми «суспільство - біосфера» до аттрактору, що відповідає гармонічному сполученню інтересів людства і природи** [3]. Тоді управління мультисистемою «біосфера – суспільство» стає мотивованим несуперечливими інтересами природи і суспільства, вектори яких можна оптимізувати як системи цілей. У такій системній постановці проблеми взаємодії суспільства і природи вбачається аналогія з ідеєю коеволюції суспільства та природи, обґрунтованою М. Мойсеєвим у 80-х роках минулого століття.

Необхідною умовою ноосферної переорієнтації вектора антропогенного параметру порядку є зміна ментальних настанов людства і повна відмова від моралі «приборкувача природи». У вирішенні проблем розвитку суспільства застосування принципу антропоцентризму, як прагнення діяти для задоволення нагальних по-

треб людей, дотримуючись прав людини, соціальної справедливості і рівності, не приносячи шкоди нікому, є необхідним. Очевидно, що соціальна стратегія суспільства повинна базуватися на цьому принципі. Однак, коли антропоцентризмом керуються у взаємодії суспільства і природи, виникає багато протиріч [3].

По - перше, задоволення будь-якої соціальної потреби так чи інакше відбувається в природному середовищі, бо людство приречене на природокористування. Питання в тому, як задовольняється ця потреба. Керуючись принципом антропоцентризму, можна видобувати природні ресурси, не думаючи про майбутнє, як це було до середини ХХ століття. Можна знищувати окремі біологічні види, що заважають людині господарювати в природі, адже це робиться в інтересах людини. Можна робити в природі багато чого іншого, що завдає їй величезної шкоди, але виправдовується необхідністю задоволення швидкоплинних і сумнівних потреб людини. Але, порушуючи природну рівновагу в природних системах, соціум виводить їх із стану гомеостазу і тим самим створює собі низку проблем, тому що людина, як і інші біологічні види, не може жити поза природою і раніше чи пізніше зміни стану природного середовища торкнуться і її. Іншими словами, розраховуватися за наші сьогоднішні нерозумні дії будуть наші нащадки.

По - друге, у біосфері людина займає свою власну екологічну нішу та співіснує з іншими біологічними видами, об'єктивно не маючи ніяких переваг. Всі біологічні види в природі конкурують, але їх поява, вимирання, просторово – часовий розподіл спрямовані на загальну еволюцію біосфери і здійснюються за законами розвитку складних динамічних систем з оптимальним співвідношенням випадкових і детермінованих процесів, завдяки чому природні системи нарощують складність, накопичують інформацію і прогресують. Людина, маючи потужні засоби впливу на природне середовище, втручається в дію цих законів, порушує природну рівновагу і змінює напрямок та динаміку еволюції біосфери. Господарська діяльність людства всупереч

природним законам є потужним дестабілізуючим чинником, на дію якого біосфера вимушена реагувати протидією аж до знищення джерела збудження - людини, як біологічного виду. Можливо, глобальна соціально – екологічна криза є одним з етапів цього процесу. Тому природокористування має здійснюватися не всупереч, а за законами розвитку природи, тобто, суспільство повинне визнати паритет інтересів всіх біологічних видів, у тому числі і людини, і враховувати це в своїй діяльності.

По - третє, в проблемі гармонізації відношень суспільства і природи є дуже глибокий моральний аспект. Людина привласнила собі право розпоряджатися долею інших біологічних видів, внаслідок чого з її вини зникло багато тисяч видів флори і фауни. Виходячи з об'єктивної вимоги паритету всіх біологічних видів, це є аморальним по відношенню до природи. Аналогічні ситуації виникають і в діяльності соціуму, про що свідчить наявність різних течій, угруповань та сект, сповідуючих реакційні ідеології (расизм, нацизм, шовінізм і т.д.), що спричиняють криваві соціальні конфлікти. Суспільна мораль засуджує такі дії і вважає їх злочином проти людства. Так чому ж, засуджуючи ці ідеології в суспільстві, ми вчиняємо відповідно до них у природі? Політика подвійних стандартів по відношенню до суспільних і природних об'єктів свідчить про незрілість моральних підвалин суспільства, про необхідність їх вдосконалення і розвитку до рівня, гідного розумної істоти. Іншими словами, стає очевидною потреба у зміні ментальних настанов суспільства, людських якостей.

У взаємодії з природними об'єктами людина починає розуміти згубність ідеології «приборкувача природи» і необхідність її трансформації в ідеологію коеволюції з природними системами. Сьогодні, коли глобальна соціально - екологічна криза стала реальністю, прогресивне людство вже розуміє неминучість головного вибору для людства: чи ми докорінно змінюємо своє відношення до природи, чи загинемо. Очевидно, що в природокористуванні повинен прийти зважений приро-

доцентричний підхід, що стверджує паритет інтересів усіх біологічних видів біосфери. Головне протиріччя біосфери - між біологічною і соціальною суттю людини - під впливом розумної людської діяльності, повинне стати не антагоністичним, а діалектичним – таким, що стимулює прогрес глобальної соціогеосистеми. Для цього потрібно кардинально змінити людські якості, менталітет глобального соціуму, потрібно виховати почуття відповідальності на особистісному та глобальному рівнях за все, що робиться в природі. Цей шлях неймовірно важкий, але єдиний і його потрібно пройти, якщо ми хочемо зберегти Землю для нащадків і нащадків для Землі.

Виходячи з аналізу інформаційних процесів, експериментальних досліджень інформаційного обміну і концептуальних моделей, ми формуємо такі інформаційні принципи взаємодії суспільних та природних систем [4]:

1. Принцип відповідності рівня розвитку соціальних систем і обсягу їхнього інформаційного ресурсу.

2. Принцип взаємного прискорення розвитку соціогеосистем і накопичення інформації.

3. Принцип оптимальної відповідності рівня задоволення соціальної потреби і кількості накопиченої і засвоєної суспільством інформації, отриманої з природного середовища.

4. Принцип еквівалентного перетворення інформації в природокористуванні за схемою: *структурна – моніторингова – оперативна – управляюча – структурна*.

5. Принцип послідовного зростання частки цінної інформації.

6. Принцип послідовного зростання ефективності виконавчих систем і зменшення збурення природних систем на основі прогресуючого накопичення інформації - появи новітніх наукових розробок і технологій, розвитку технічних можливостей суспільства тощо.

7. Принцип послідовної дискретної трансформації виконавчих систем.

8. Принцип циклічності задоволення соціальної потреби, зумовленої транс-

формацією виконавчих систем і змінами соціального запиту.

9. Принцип послідовної зміни стратегій природокористування на основі формування і поступального розвитку глобального менталітету соціуму відповідно до загальноцивілізаційних цінностей, вимог і стандартів.

10. Принцип пріоритетного розвитку інформаційного забезпечення природокористування на основі синергетичного загальнонаукового підходу.

11. Принцип інформаційної інтерференції в мультисистемі природокористування.

12. Принцип залежності розвитку культурологічного процесу в суспільстві від його інформаційного ресурсу.

Узагальнюючи викладене вище, слід відзначити, що вивчення інформаційних процесів в соціогеосистемах є новим перспективним напрямком суспільно – географічних досліджень. Усвідомлення визначальної ролі інформаційного обміну в мультисистемах природокористування і орієнтація цих досліджень на з'ясування його закономірностей свідчить про те, що суттєво розширюється предметно – об'єктна область суспільної географії і починається відповідне доповнення і вдосконалення її наукового апарату. Згідно з вимогами загальнонаукової синергетичної парадигми щодо розробки нових методів досліджень на міждисциплінарній основі посилюється застосування новітніх інформаційних технологій та методів обробки інформації. Все це свідчить про становлення **інформаційно – синергетичної парадигми**, яка має стати основою подальшого вдосконалення методології суспільної географії в цілому і окремих її нових напрямків, зокрема, соціальної географії. На основі цієї парадигми можливе остаточне формування нової гілки географічної науки – **інформаційно – кібернетичної географії**, яка б мала головним об'єктом інформаційні процеси в соціогеосистемах і логічно завершила б формування блоку суспільно - географічних наук для комплексного дослідження проблем взаємодії суспільства і природи. На основі інформаційно - синергетичної парадигми мають розвиватися і прикладні сус-

пільно - географічні дослідження, завданням яких є аналіз змін глобального зовнішнього середовища і вплив його на зміну соціально - економічної ситуації в регіональному та локальному масштабах (в межах окремих країн, регіонів тощо), через що перестають діяти усталені закони і закономірності, встановлені в суспільній географії протягом тривалого часу.

Висновки.

1. Виходячи з наведеного вище, можна констатувати, що інформаційна взаємодія і єдність суспільства та природи є основою їх загального спряженого розвитку і розвитку біосфери в цілому. В сучасних соціогеосистемах неможливо повністю розділити процеси, що протікають у суспільстві і природі – вони взаємопов'язані, взаємообумовлені, тісно переплітаються, маючи спільні чинники та наслідки, посилюючи чи послаблюючи одне одного тощо. Механізми зв'язків між цими процесами представлені обміном речовиною та енергією відповідно до фундаментальних законів розвитку матеріальних систем. Найбільш загальним механізмом взаємозв'язку є інформаційний обмін, який об'єднує в єдиному загальному соціогеопроцесі всі без виключення локальні процеси, що здійснюються в мультисистемі природокористування.

2. Еволюція глобальної геосистеми (соціогеосистеми) супроводжувалась прогресивним накопиченням інформації. Послідовну зміну етапів її розвитку – літогенезу, біогенезу і соціогенезу – можна розглядати як своєрідні її фазові переходи в якісно новий стан, зумовлені послідовним формуванням інформаційних порогів, що виникали внаслідок вичерпання інформаційної ємності природних носіїв і сховищ інформації.

3. В сучасній глобальній соціогеосистемі ймовірне формування нового інформаційного порогу, пов'язаного з обмеженими можливостями людини у збільшенні швидкості обробки інформації, тому наступний фазовий перехід повинен призвести до широкого застосування систем штучного інтелекту, які мають забезпечити необхідними видами інформації всі сфери

суспільної діяльності і звільнити людину від рутинної роботи з обробки інформації.

4. В мультисистемі природокористування, яку можна розглядати як систему управління, інформаційний обмін і перетворення інформації здійснюються між суб'єктом (суспільством) і об'єктом (природні системи) управління через канали зв'язку (виконавчі системи) у відповідності до інформаційних принципів взаємодії суспільства і природи. Ефективність природокористування, окрім цілеспрямованості під впливом ментальних настанов суспільства, визначається також рівнем досконалості інформаційних і матеріальних зв'язків між вказаними елементами мультисистеми.

5. Теоретичні питання взаємодії суспільства й природи вимагають подальшого розгляду з позицій теорії інформації і синергетики. Важливість врахування інформаційного обміну в мультисистемах природокористування для вирішення існуючих проблем взаємодії та її оптимізації вимагає застосування інформаційно – системного підходу і розробки на його основі інформаційно – синергетичної парадигми суспільної географії. Вона має об'єднати у єдиному об'єкті суспільно – географічного дослідження всі аспекти діяльності суспільства

у природному середовищі для визначення і опрацювання перспективних стратегій природокористування, здатних гармонізувати розвиток соціогеосистем всіх рівнів.

6. Для вирішення теоретичних і прикладних питань інформаційної взаємодії суспільства і природи та гармонізації їхніх відносин в суспільній географії формується новий напрямок досліджень – інформаційно - кібернетична географія, яка логічно завершує формування блоку суспільно - географічних наук для комплексного дослідження проблем взаємодії суспільства і природи.

7. Суспільна географія у контексті сучасного соціального запиту має всі можливості для якісної перебудови і вдосконалення наукового апарату і створення сучасної методології суспільно – географічних досліджень на основі загальнонаукової синергетичної парадигми і новітніх досягнень теорії інформації з метою побудови загальної інформаційної теорії взаємодії суспільства і природи, здатної радикально вирішити проблему існування суспільства у біосфері. Це призведе до посилення ролі географічної науки у суспільному процесі і дасть гідну відповідь на питання про її закріпленість та науковий статус.

Література

1. Вистелиус А.Б. Основы математической геологии (определение предмета, изложение аппарата), Л.: Наука, 1980.
2. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монографія. – Х.: Східно – регіональний центр гуманітарно - освітніх ініціатив, 2005.
3. Немец К. Трансформація суспільної свідомості на основі соціальної інформації (суспільно – географічні аспекти) // Історія української географії, 2005, вип. 12.
4. Немец К.А. До становлення інформаційної концепції взаємодії суспільства і природи // Вісник Харківського університету. Геологія. Географія. Екологія. № 704. – Х.: РВВ ХНУ, 2005.
5. Немец К.А. Суспільно – географічні основи інформаційного розвитку соціогеосистем. Автореф. дис. на здобут. наук. ст. доктора географічних наук, Київ, 2006.
6. Седов Е.А. Взаимосвязь энергии, информации и энтропии в процессах управления и самоорганизации. / «Информация и управление. Философско - методологические аспекты». - М., 1985.
7. Трофимов А.М., Шарыгин М.Д., Мальганова И.Г. Ренессанс географической мысли или кризис в географии (изменение общественной ситуации и задачи географов) // Географический вестник, 2005, № 1 – 2, Пермь, ГОУ ВПО «Пермский государственный университет».
8. Черваньов І.Г. Стрімкими сходами – донизу // Український географічний журнал, 1995, № 3.

УДК 911.3

Ганна Баркова

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ МЕДИЧНОЇ СИСТЕМИ РЕГІОНАЛЬНОГО РІВНЯ

Обґрунтовано визначення медичної системи як складової соціогеосистеми. Введено поняття особливої медико – географічної території. Показано, що медичні системи є об'єктами дослідження соціальної географії, визначено відповідну предметну область. Розглянуто методологічні питання дослідження територіальної організації медичних систем.

Баркова Анна. *Некоторые теоретико-методологические вопросы усовершенствования медицинской системы регионального уровня. Обосновано определение медицинской системы как составляющей социогео-системы. Введено понятие особой медико-географической территории. Показано, что медицинские системы являются объектами исследования социальной географии, определено соответствующую предметную область. Рассмотрено методологические вопросы исследования территориальной организации медицинских систем.*

Актуальність проблеми. Суспільно - географічні дослідження регіонального рівня набувають все більшого значення в наш складний час, бо на регіональні соціо-геосистеми зростаючий вплив здійснюють процеси глобалізації, міжнародної інтеграції, а також інтеграційні та дезінтеграційні внутрішні причини. Формування сфери послуг, до якої відноситься і галузь охорони здоров'я, відчуває на собі всю складність процесів, що відбуваються в цілому в світі і в Україні, зокрема. Можна говорити про реальне формування специфічного соціо - геоінформаційно - технологічного простору, в якому протікає життєдіяльність соціуму і який суттєво впливає на стан здоров'я населення, а тому й вимагає дослідження зазначених специфічних особливостей і реалій. Українська економіка як і суспільство і цілому знаходиться сьогодні в дуже нерівноважному стані, переживаючи цілий ряд соціально - економічних криз, що, безумовно, відбивається, в першу чергу, на стані здоров'я населення і на функціонуванні такої важливої суспільної галузі, як охорона здоров'я. Розбалансування народного господарства призводить до погіршення функціонування сфери послуг в цілому і медичної системи як її складової, зокрема, порушуючи усталені зв'язки та змінюючи її територіальну організацію. Таке становище негативно впливає на соціально - демографічні процеси в регіонах України, підсилюючи соціальну напругу, ускладнюючи процеси депопуля-

ції населення тощо, а тому вимагають проведення комплексних досліджень, серед яких важливе місце займають суспільно - географічні.

Аналіз попередніх досліджень. В дослідженні сфери охорони здоров'я як складової сфери послуг важливе значення мають методологічні аспекти розвитку суспільно - географічних процесів і соціально - географічних систем, їх оптимізації та прогнозування подальшого розвитку. Різні аспекти зазначених проблем досліджували вітчизняні вчені, серед яких слід відзначити М. Пістуна, О. Шаблія, О. Топчієва, С. Мохначука, Я. Олійника, Л. Немець, К. Немця, І Дудника, О. Заставецьку та ін. [6, 7, 8, 10, 11]. Важливою складовою в таких дослідженнях виступає концепція регіонального розвитку на основі ряду теорій, розроблених економістами, соціологами, екологами тощо. Але, як вдало відмічає К. Мезенцев, «...жодна з них не розглядає регіон як цілісність, ...і фактично не враховують вплив одного з визначальних факторів регіонального розвитку – території (геоторії), просторової організації людської діяльності. Тому комплексне узагальнення наукових засад регіонального розвитку має здійснюватись у рамках суспільно-географічного підходу як найбільш інтегруючого...» [5, с. 77]. Цей же автор виділяє і основні сучасні суспільно - географічні концепції регіонального розвитку, серед яких, на нашу думку, найбільшої уваги щодо предмету даного дослідження, має

концепція стійкого (сталого) регіонального розвитку, бо він має бути спрямований на всебічне економічне зростання всіх регіонів України, а також на задоволення матеріальних та духовних потреб населення, створення безпечних соціальних і природно - екологічних умов життя населення, що, в свою чергу, має забезпечити покращення стану здоров'я людей, виправлення кризової демографічної ситуації, зокрема, призупинення депопуляції населення та збереження генофонду української нації.

Питання функціонування та оптимального розвитку системи охорони здоров'я регіонального рівня з точки зору суспільно - географічного підходу українськими географами як і географами пострадянського простору розглянуто недостатньо. В теоретико - методологічному аспекті з цього приводу слід назвати лише роботи В. Шевченка, Л. Шевчук, О. Романів, І. Мартусенко та деякі інші загальні публікації.

Отже, питання функціонування медичних систем регіонального рівня має важливе народно - господарське і соціальне значення, що й забезпечує актуальність подібних досліджень.

Метою даного дослідження є методологічне обґрунтування шляхів вдосконалення медичної системи Харківської області з урахуванням особливостей її просторової організації.

Основні результати дослідження. В суспільній географії застосовується традиційно для відображення просторово - функціональної структури суспільно - географічних об'єктів (господарства, природно - географічних умов, демографічних процесів тощо) поняття комплексу. За Е.Б. Алаєвим (1983), комплекс - це система, що відзначається високим рівнем сполучення між складовими елементами за потоками енергії, речовини та інформації і внаслідок цього має високу енергетичну економічність і підвищену стійкість по відношенню до зовнішнього середовища. Поняття комплексу, таким чином, передбачає територіальну єдність географічних (суспільно - географічних) об'єктів, бо посилене сполучення між ними (що є головною умовою визначення комплексу) можливе тільки в межах контактної території. Інакше у від-

повідності до закону контактної взаємодії (зв'язок або сполучення між об'єктами різко зменшується при їх віддаленні одне від одного) головна ознака комплексу зникає.

У зв'язку з цим виникають деякі труднощі у коректній інтерпретації цього поняття стосовно сфери медичних послуг. Приймаючи за контактну територію адміністративну територіальну одиницю (район, область, регіон тощо), слід уточнити зміст головної властивості комплексу - високого рівня сполучення елементів в суспільних системах. Якщо в природних системах взаємодія окремих об'єктів (елементів ПТК) пояснюється дією фундаментальних законів розвитку матеріального світу і зміст контактної взаємодії є однозначним, то в соціальних і суспільних системах окрім названих діють ще й соціальні закони взаємодії. А вони з розвитком глобалізаційних процесів стають менш залежними від територіальних атрибутів. На наш погляд, у цьому випадку істотно зростає значення інформаційних зв'язків, які починають відігравати визначальну роль. З цієї точки зору поняття комплексу відносно таких соціальних об'єктів, як сфера послуг, до якої, безумовно відноситься і сфера охорони здоров'я, повинне мати особливо коректне визначення. Так, у деяких роботах, наприклад, [4, 9 та інші], під МГК або медичним комплексом (МК) розуміють систему «...лікувальних, лікувально - профілактичних, санітарно - протиепідемічних та багатьох інших медичних, медико - обслуговуючих, медико - промислових установ, що забезпечують усі можливі шляхи оздоровлення та відпочинку населення, залежно від соціальних закономірностей здоров'я людей, і яка обґрунтовує шляхи його поліпшення через раціональну організацію охорони здоров'я...» [4, с. 14].

Слід відзначити, що в суспільній географії все частіше використовується комплексний підхід, який передбачає дослідження суспільно - географічних об'єктів з найбільшим узагальненням для охопту якомога більшої кількості їхніх ознак, особливостей та взаємозв'язків із зовнішнім середовищем. Можна сказати, що застосування такого підходу є кроком до впровадження в суспільно - географічні дослі-

дження загальнонаукової синергетичної парадигми [8]. Методологічною основою переходу до цього підходу є найбільш фундаментальні поняття суспільної географії – суспільно – географічна система та суспільно – географічний процес [10, 11 та інші]. Їх похідними є поняття соціально – географічної системи та соціально – географічного процесу, які в більшій мірі акцентують увагу на соціальних об'єктах і процесах та їх територіально – просторових закономірностях [7 та інші]. Отже, виходячи із цих міркувань, представляється більш доцільним у дослідженні сфери медичних послуг використовувати, як родову, поняття соціогеосистеми.

Системний підхід до дослідження сфери медичних послуг в регіональній соціогеосистемі, прийнятий у даному дослідженні, вимагає суворого ставлення до визначення її територіальної організації. Ми вважаємо, що її можна визначити як **відкрити, динамічну, складну медичну підсистему регіональної соціогеосистеми – сукупність закладів, технологій і ресурсів підтримання нормального рівня здоров'я населення, пов'язаних потоками речовини та енергії, прямими та зворотними інформаційними зв'язками**. Головна особливість такого визначення, на відміну від наведеного вище визначення медично – географічного комплексу, полягає у тому, що системний підхід дозволяє створити замкнену відносно соціогеосистеми і незалежно від її територіального визначення послідовність елементів, або об'єктів та понять, їхніх речовинних, енергетичних та інформаційних зв'язків і відношень. Крім цього, поняття системи на відміну від поняття комплексу більш однозначно відображає основні властивості системи – цілісність, взаємозв'язки між елементами, структуру (просторову і функціональну), а також емерджентність, зумовлену сумісною дією всіх її елементів, що, безумовно, має місце в складних соціальних системах. Це дає можливість більш однозначно і цілеспрямовано виконувати аналіз об'єкту дослідження.

Отже, медична підсистема соціогеосистеми, яку для зручності краще називати **медичною системою (МС)**, можна вважа-

ти синонімом системи охорони здоров'я у звичному розумінні, яка є сукупністю «...організацій, інститутів і ресурсів, призначених для дій в інтересах здоров'я. ...Дії в інтересах здоров'я – будь-який вид допомоги: індивідуальна допомога або послуги в сфері громадської охорони здоров'я, або послуги, що надаються на основі міжсекторальних ініціатив, головним завданням яких є поліпшення здоров'я...» [2, с.17].

Оскільки МС є специфічною складовою галузі послуг, вона повинна досліджуватись і з врахуванням цього аспекту, бо багато її особливостей тісно пов'язані із соціально – економічним станом того адміністративного елементу, до якого вона належить. Теорія і практика географії послуг розвивається в роботах В.М.Юрківського, М.Ф. Тимчука, М.М. Дьоміна, О.О. Любіцевої, О.Г. Топчієва, І.М.Дудника, В.І.Куценко та інших українських вчених. Стосовно сфери медичних послуг ці питання розглядалися В.А. Барановським, Л.Т. Шевчук, В.О. Шевченком та іншими дослідниками. Так, в багатьох наукових працях медична галузь подається як основне джерело і засіб фізичного відтворення населення. Основним її завданням є безперервний процес охорони і зміцнення здоров'я населення, що є невід'ємною складовою невинного економічного і соціального розвитку. Для реалізації цього процесу створюються різноманітні медичні заклади, які мають різне цільове призначення і форми компонентно – функціональних та територіальних зв'язків.

Складовими функціонування МС всіх ієрархічних рівнів (від національного до районного) є медична промисловість та матеріально – технічне постачання [4]. До її структури в цілому входить АМН України, система спеціальної освіти різних рівнів (медучилища, медінститути та університети, курси перепідготовки кадрів та ін.), академічні та галузеві наукові інститути і організації, система управління, контролю, розподілу ресурсів тощо. Розвиткові МС сприяє діяльність зв'язку, транспорту, інших видів комунікацій та медичних това-

риств ("Червоний хрест", „Хоспіс" та ін.) [4].

Як відзначає І. Мартусенко [4], під територіальною організацією МС слід розуміти закономірності розміщення медичних підприємств і установ, формування і функціонування їх просторових асоціацій та системних утворень у тісній взаємодії з територіальними системами розселення і виробництва під впливом соціально - економічних чинників та географічних і просторово - часових координат.

На рівні адміністративного району, який є актуальним у межах даної роботи, районна медична система (РМС) є конкретною формою просторової організації процесу охорони здоров'я, а її структурними елементами вищого (більш конкретного) ієрархічного рівня (відповідно до загальноприйнятої класифікації територіальних систем обслуговування [4]) є:

а) медичний пункт;

б) медичний центр (центр медичного обслуговування);

в) вузол медичного обслуговування;

г) район медичного обслуговування.

Медичний пункт (МП) представляє собою первинний або найпростіший структурний елемент МС, по суті він є населеним пунктом, у якому знаходиться фельдшерсько - акушерський пункт (ФАП).

Медичний центр (МЦ) – це вже об'єднання декількох МП разом з або функціями, що вони виконують на певній території, чи в межах відповідного населеного пункту, а в залежності від статусу останнього та рівня надання медичних послуг формує зони впливу і мають різне значення (від місцевого до національного чи міжнародного) [2].. Наприклад, в обласному центрі знаходяться обласні медичні заклади, які можуть надавати медичні послуги високого рівня будь – якому мешканцю області, тому цей МЦ має обласне значення.

Вузол медичного обслуговування (ВМО) – це поєднання МЦ будь – якого значення та нижчих за рангом МЦ на основі їх територіальної близькості та функціональної спільності.

Район медичного обслуговування (РМО) представляє територію, якій власти-

ві спільні риси процесу охорони здоров'я, єдність медико - географічного положення та близькі передумови сталого економічного розвитку [4].

На наш погляд, є необхідним визначити ще один елемент територіальної організації МС – **особливу медико – географічну територію** (ОМГТ) – під якою будемо розуміти частину МР, в межах якої спостерігаються прояви аномального впливу адміністративних, природно – географічних або соціально – економічних чинників. Необхідність визначення цього елемента визначається винятково великим різноманіттям у сполученні різних чинників та факторів функціонування МС різних рівнів.

Всі перераховані елементи МС утворюють внутрішньо-районні, міжрайонні, обласні, міжобласні або регіональні територіальні (просторові) системи медичних закладів.

Процеси глобалізації, ускладнення соціально - геоекологічної ситуації в цілому в світі і в Україні, зокрема, негативно впливають на розвиток соціальних процесів, життєдіяльність населення окремих регіонів світу, до яких належать і пострадянські країни, яким ще лише належить трансформувати господарство, перевести розвиток економіки на ринкові механізми, щоб достойно і рівноправно увійти в світову та європейську спільноту. Найбільш складними проблемами в Україні виступають демографічна ситуація, стійка тенденція до погіршення стану здоров'я населення, скорочення терміну життя населення, що в цілому призводить до розвитку соціальних негараздів в окремих регіонах і в цілому в державі. Проблеми сьогодення носять комплексний, інтегративний характер, а тому потребують міждисциплінарних досліджень, в центрі яких має бути не лише суспільство загалом, а й конкретна людина, як особистість та біологічна істота, що знаходиться в органічній єдності з іншими соціальними та природними елементами навколишнього світу.

Наукові основи стану здоров'я населення більш широко розглядаються в медичних дослідженнях, але вони стосуються в основному медико- та психофізіологіч-

них особливостей, виникнення, розвитку та методики лікування окремих хвороб, організації санітарно-гігієнічної та медичної допомоги населенню. Вплив факторів навколишнього соціального та природного середовища на стан здоров'я окремих груп населення розглядався в рамках медичної географії В.О. Шевченком, Л.Т. Шевчук, О.Я. Романів та іншими науковцями. При цьому об'єктами дослідження виступають як індивідуальне здоров'я, так і здоров'я окремих суспільних груп (вікових, територіальних тощо). Однак важливим також є розгляд питання про територіальні особливості і відмінності регіональних та районних медичних систем як комплексної проблеми взагалі. Мова йде про організацію охорони здоров'я суспільства в цілому, маючи на увазі, що суспільне здоров'я розглядається як стан певного соціуму або населення всієї держави. Здоров'я при такому підході виступає похідною від особливостей життєдіяльності всього комплексу умов функціонування суспільства і несе на собі інформацію про ці особливості [9].

Медична система належить до класу складних, відкритих, динамічних соціогеосистем, для яких характерною ознакою є геопросторова організація, а саме – їх взаєморозташування у двовимірному просторі, наявність просторових зв'язків, існування територіальних суспільних утворень та функціонування їх у часі [11]. Територіальні особливості медичної системи зумовлені специфікою територіальної організації господарчої діяльності певного регіону, системи розселення, а також географічного положення та історичного розвитку території. Тому, з одного боку, медична система має розглядатися як складний соціоприродний організм, який прагне до стійкої рівноваги і гармонійного та оптимального функціонування, обмінюючись інформаційно - речовинними зв'язками з навколишнім природним та соціальним середовищем. З іншого боку, вона може бути представлена як складна соціально - економічна система, що розвивається у складних взаємовідносинах з навколишнім середовищем під впливом регіональних та глобальних аспектів.

В такому розумінні медична система є складовою сфери обслуговування і має бути предметом дослідження *соціальної географії*, яка «...вивчає просторові процеси і форми організації життя людей і суспільного виробництва передусім з точки зору людини – умов її праці, побуту, відпочинку, розвитку особистості, відтворення життя. Просторові аспекти поведінки людей (у першу чергу через процес розселення), пояснення і прогнозування цієї поведінки складають головний предмет дослідження соціальної географії» [1, с. 34].

Уявлення про особливості, ефективність та оптимальність територіальної організації медичної системи змінюються протягом історичного розвитку соціуму. Особливості нинішнього етапу розвитку глобального соціуму і окремих держав світу пов'язані з переходом до постіндустріального та інформаційного суспільства, з розвитком та прискоренням одночасних процесів глобалізації та регіоналізації. В цих умовах при експансії інформаційних технологій, відбувається зміна регіональних систем сфери обслуговування, в тому числі і медичної системи, яка безпосередньо впливає на демографічні процеси і формування людського капіталу, як важливої складової суспільства.

Отже, актуальними сьогодні є дослідження не лише регіональних аспектів функціонування і розвитку, перспективних змін системи охорони здоров'я, але й змін в методології вивчення цієї проблеми в єдності взаємозв'язків регіонального та глобального розвитку. Важливо розглядати і вивчати не лише вплив медичної системи на регіональний розвиток, а й аналізувати зворотній зв'язок, тобто вплив регіональної ситуації на розвиток регіональних медичних систем.

Особливе значення в розгляді зазначеної проблеми мають комплексні соціально - географічні дослідження, здатні інтегрувати дані дослідження інших природничих та суспільних наук щодо часткових проблем або окремих сторін територіальної організації системи охорони здоров'я, поєднуючи таким чином локальні дослідження в єдине ціле. Дослідження територіальної організації суспільства взагалі та

окремих видів його діяльності являється одним з основних завдань суспільної географії.

За О.І. Шаблієм, предметом суспільної географії виступає «...геопросторова (територіальна) організація суспільства чи його окремих частин – населення, виробничої, соціальної, духовної чи природно-ресурсної сфер» [11, с. 25]. У відповідності з цим виділяється чотири основні аспекти геопросторової (територіальної) організації: взаєморозташування (взаєморозміщення) об'єктів у двовимірному просторі земної поверхні; наявність просторових зв'язків між розташованими у межах земної поверхні об'єктами; існування територіальних суспільних утворень (формувань, поєднань, систем, структур); функціонування територіальних утворень в часі, що полягає у регульованій зміні їх станів внаслідок взаємодії з навколишнім природним та соціальним середовищем для досягнення попередньо поставлених цілей.

Територіальна організація суспільства включає в широкому розумінні питання територіального розподілу праці та розміщення продуктивних сил, їх регіональних відмінностей, особливостей розселення людей, розвитку взаємовідносин суспільства та навколишнього природного середовища, особливостей регіональної соціальної та економічної політики держави тощо. Територіальна організація суспільства може включати також і адміністративно - територіальну організацію держави, особливості формування територіальних організаційно - господарських утворень, соціально - економічне районування тощо. В найбільш широкому розумінні зазначена категорія розглядає не лише розміщення виробництва та соціальної інфраструктури, а й просторові та часові взаємозв'язки соціально - економічної системи суспільства всередині неї та з навколишнім соціоприродним оточенням, а також питання управління ними.

Поняття територіальної організації медичної системи виступає складовою вчення про територіальну організацію суспільства, має міждисциплінарний характер і може розглядатися на основі наукових аспектів різних наук: соціально - економі-

чної та суспільної географії, демографії, економіки, соціології, економіки тощо. На формування та еволюцію зазначеного поняття суттєвий вплив здійснили роботи в галузі загальної теорії розміщення продуктивних сил, теорії поляризованого розвитку, життєвих циклів, опорного каркасу території тощо, ряду вчених, зокрема, С. Іщука, О. Алексєєва, О. Ткаченко, В. Шевченка, О. Шаблія, О. Топчієва та ін.

Важливим моментом в розвитку дослідження територіальної організації суспільства є поява на початку 50-х років XX століття теорії людського капіталу американського вченого - економіста Т. Шульца. Людський капітал в його тлумаченні виступає в якості самостійного фактору економічного розвитку. Ідеї Шульца знайшли своє продовження в роботах Г. Беккера, що значно вплинуло на погляди вчених стосовно інвестиційної привабливості регіонів, бо раніше основна увага приділялась лише природно - ресурсному потенціалу. Зазначимо, що людський капітал розглядався лише з боку інтелектуальної цінності, а його дослідження медико - географічного чи соціально - географічного плану нам не відомі. З 60-х-70-х років XX століття починається соціологізація географії, а її дослідження все більше спрямовуються на соціальний розвиток. Розвивається методологічний підхід, оснований на необхідності взаємопов'язаного вивчення не лише науки і організації вищої школи, а й господарства та населення [3].

Поняття територіальної організації тісно пов'язане з іншим, близьким до нього за змістом поняттям територіальної структури, що представляє собою за Е.Б. Алаєвим [1], - динамічний стан розміщення продуктивних сил в межах економічних районів, пов'язаних єдиною економічною системою. На думку Е.Б. Алаєва, розробка раціональної територіальної структури є одним з важливих напрямків регіональних досліджень.

Медична система є складовою соціальної інфраструктури в блоці галузей сфери обслуговування, а тому на неї розповсюджуються всі закономірності розвитку та розміщення продуктивних сил на основі вчення про територіальну організацію та

територіальну структуру. В узагальненому вигляді соціальну інфраструктуру можна розглядати, як комплекс галузей народного господарства, пов'язаних з відтворенням населення і трудових ресурсів і тих, що забезпечують необхідну якість та рівень життя населення. Галузі соціальної інфраструктури мають забезпечувати оптимальні умови для життєдіяльності і відтворення населення.

Інфраструктура включає сполучення діючих споруд, будівель, мереж та систем, які є необхідними для самого процесу виробництва (виробнича інфраструктура) і для забезпечення життєдіяльності населення, хоча безпосередньо не відносяться до виробництва матеріальних благ. До соціальної інфраструктури належать підприємства охорони здоров'я, культури та освіти, побутового та фінансового обслуговування населення тощо.

Розглядаючи соціальну сферу як відкрити динамічну систему, що може функціонувати завдяки прямим та зворотнім зв'язкам, важлива увага має бути приділена зовнішнім умовам, які впливають на взаємозв'язки соціальної сфери і процеси, що в ній протікають. Сьогодні стрімко змінюються саме ці «зовнішні» умови функціонування. В глобальному аспекті – це процеси інтеграції, дії глобалізаційного впливу тощо, внаслідок чого світ, стає все більш зімкненим, що значно сильніше впливає на регіональні і навіть локальні соціогеосистеми. Поява нових хвороб в будь-якому куточку світу стає небезпекою для соціуму різного ієрархічного рівня і масштабу, а рівень медичного обслуговування, структура медичної системи та її досконалість мають обмежені можливості для достойної відповіді на «нові» соціальні виклики, що залишається великою проблемою для більшості країн світу, в тому числі і пострадянських. Прикладом є розповсюдження пташиного грипу, яке набуває характеру небезпечної епідемії через неспроможність медицини адекватно на нього реагувати. Якщо рік назад це погрожувало в основному жителям східної та південної Азії, то сьогодні вона вже викликає паніку в країнах західної Азії і Європи, загрожуючи перерости в справжню

пандемію, здійснюючи руйнуючі впливи на цілі сфери господарської діяльності, зокрема, туристичну, птахівництво тощо. Отже, країни світу, які досить безпечно відносилися до появи небезпечних та рідкісних хвороб в певних регіонах світу, з іншими природно - кліматичними та соціальними умовами можуть поплатитися за це, бо в умовах глобалізації фактор відстані, ізоляваності, іншого соціального статусу вже не відіграє суттєвої ролі в зберіганні спокою, здоров'я та життя населення "благополучних" в цьому відношенні раніше, в тому числі і розвинених країн світу.

Повертаючись до важливості і особливостей суспільно - географічних досліджень соціальної сфери взагалі і медичної системи, зокрема, відзначимо необхідність нових теоретико - методологічних підходів. Важливу роль відіграє інформаційна складова і можливості швидкого перетворення інформації, застосування в дослідженнях інформаційних технологій, розгляду медичної системи з позицій синергетичного підходу, що є новим для сучасних суспільно-географічних досліджень [6, 8] тощо.

Досліджуючи сферу охорони здоров'я необхідно виділити окремо вплив глобальних процесів, що кардинально змінюють усталені економіко-географічні закономірності, в тому числі і територіальний поділ праці, стаючи факторами розвитку територіальних соціо - економічних систем, до яких відноситься і медична система. Під впливом зазначеного відбуваються і внутрішні територіальні зміни відповідних систем. Для України такими внутрішніми факторами є: відхід від жорсткої адміністративно - командної системи управління всіма сферами діяльності суспільства; структурні зміни; зміни в організації суспільства, в тому числі і в політичній системі; зміни в функціонуванні суто економічних механізмів, поява ринкових засад проти планової економіки на попередньому етапі розвитку, зміни в інвестиційній політиці та багато ін.

Вдосконалення територіальної структури сфери обслуговування (і медичної системи у тому числі) в Україні є дуже ва-

жливим завданням науковців, бо сучасний період розвитку держави характеризується зростаючою соціально - економічною нерівністю її регіонів. В межах складних проблем територіальної організації суспільства особливого значення набувають питання самодостатнього та оптимального регіонального розвитку. Медична система є складовою більш загальної соціогеосистеми і в ній активно відбуваються трансформаційні процеси, що потребують термінових суспільно-географічних досліджень. Науковці мають відповісти на питання про зниження інтенсивності зв'язків між окремими елементами системи через загострення кризових явищ в політико-економічній системі, зміну структури і територіальної організації медичної системи, негативний вплив на неї демографічних процесів та інших процесів тощо. Розробка та вдосконалення теоретико-методологічних та методичних засад суспільно-географічних досліджень мають сприяти стабілізації і оптимальному функціонуванню соціальної сфери в цілому і сфери охорони здоров'я, зокрема, запобіганню їхньої деградації. До зазначених засад слід віднести розробку нових аспектів аналізу просторових особливостей та процесів трансформації медичної системи, проведення моніторингових досліджень з метою недопущення її подальшої деградації та розвалу, забезпечення оптимальної

територіальної структури та територіальної організації у відповідності з особливостями регіонального розвитку та зміною демографічної ситуації.

Висновки:

1. Дослідження і вдосконалення сфери охорони здоров'я повинні базуватися на засадах системного підходу, синергетичної парадигми і врахування регіональних особливостей енергетичного, речовинного і інформаційного обміну [8].

2. Медична система є складовою сфери послуг і тому на неї розповсюджуються всі соціально – економічні закономірності розвитку індустрії послуг в нових умовах функціонування українського суспільства – прояви глобалізації, становлення і розбудова державності, структурні зміни політичної, економічної та духовної сфер, встановлення ринкових відносин, загострення соціальних проблем, наростання протиріч між регіонами, зміни демографічних процесів тощо.

3. Методологічні засади вдосконалення медичної системи повинні забезпечити її адекватність сучасним змінам регіонального та глобального характеру, спроможність повністю задовольнити зростаючий попит на медичні послуги населення, підвищити якість медичного обслуговування населення, значно покращити умови охорони здоров'я і продовження і відтворення життя людей.

Література

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350с.
2. Доклад о состоянии здравоохранения в Европе, 2002 /Региональные публикации ВОЗ, Европейская серия, № 97. – Копенгаген, 2003: 156 с.
3. Катровский А.П. Территориальная организация высшей школы России: Монография. – Смоленск, 2003. – 200 с.
4. Мартусенко І.В. Територіальна організація медичного комплексу Вінницької області. Дис.... к. геогр. наук. – К., 2005.
5. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К., 2005. – 253 с.
6. Немець Л.М., Олійник Я.Б., Немець К.А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: Монографія. – Х., 2003. – 160 с.
7. Немець Л.М. Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти (на прикладі України): Монографія. – Х., 2003. – 383 с. (рос. мовою).
8. Немець К.А. Інформаційна взаємодія природних і соціальних систем: Монографія. – Х., 2005. – 428 с. (рос. мовою).
9. Романів О.Я. Медико-географічні основи здоров'я дитячого населення (на матеріалах Хмельницької області). Дис.... к. геогр. наук. – Л., 2002.

10. *Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник. – Одеса, 2005. – 632 с.*
11. *Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001. – 744 с.*

Наукові повідомлення

УДК 911:711.4

Анатолій Доценко

ВІДРОДИМО СЛОБОДИ У СЛОБІДСЬКОМУ КРАЇ

Розглянуто історико-географічні аспекти заселення Слобідської України. Проаналізовано сучасні демографічні процеси, що впливають на формування сільської поселенської мережі в регіоні. Відродження слобід розглядається як один із шляхів зупинення процесів депопуляції сільського населення та деградації сільської поселенської мережі. Запропонована нова схема адміністративно-територіального устрою України, за якою доцільно провести поділ України на краї.

Доценко Анатолий. Возродим слободы в Слободском крае. Рассмотрены историко-географические аспекты заселения Слободской Украины. Проанализированы современные демографические процессы, которые влияют на формирование сельской поселенческой сети в регионе. Возрождение слобод рассматривается как один из путей остановки процессов депопуляции сельского населения и деградации сельской поселенческой сети. Предложена новая схема административно-территориального устройства Украины, по которой целесообразно произвести деление Украины на края.

Одним із стратегічних напрямів розвитку регіонального розселення в Україні ми вважаємо відродження національних форм територіальної організації розселення, притаманних українській історичній традиції (містечка, слободи, хутора).

В процесі трансформації сучасного українського суспільства у напрямку духовного відродження важливе суспільно-політичне значення набуває відродження українських традицій, звичаїв, культури та мови. У цьому відношенні харків'яни подали гарний приклад, назвавши обласну газету „Слобідський край”, літературно-художній журнал і проєкт єврорегіону „Слобожанщина”, симфонічний оркестр „Слобожанський”, жіночий хоровий ансамбль „Слобожаночка”. Всі ці назви походять від слова „слобода”, яким у XVII-XIX ст. називали поширену у цьому краї форму територіальної організації сільського розселення. Тому, відновлюючи зазначені назви, перш за все необхідно відродити їх основу – слободи, які у середині 20-х років XX ст. радянською владою були ліквідовані як самостійна форма розселення і переведені у села. Причини цього були не економічні, а політичні, тому що слободи були національною формою розселення вільних українських селян та козаків, в яких був глибоко закорінений український

козацький дух, почуття землероба, господаря на власній землі.

До слобід у давнину відносили великі села, які тимчасово були звільнені від феодалних повинностей і податків (на 15-30 років) з метою заселення та господарського освоєння Лівобережної України селянами, які тікали з Правобережжя від кріпацтва та польсько-шляхетського гніту. Слободами називали також приміські великі села, або частину міст, в яких жили люди однієї професії чи національності (Гончарна слобода, Німецька слобода тощо). В Україні були поширені також слобідки – це менші за людністю поселення виселившись з слобід людей, в яких проживали вільні від кріпацтва селяни („слобідні”).

В середині XVII ст. для захисту південних окраїн Московської держави від нападів кримських татар на території Гетьманщини і Слобожанщини введено військовий адміністративно-територіальний устрій: утворено 13 полків, що поділилися на сотні. Центрами полків були міста, а сотень – містечка та слободи. Більшість слобід розвивалося як багатофункціональні центри, виконуючи оборонні, сільсько-господарські, ремісничі та торговельні функції. Слободи, як правило, мали велику людність, до них тяжіла значна кількість сіл, деревень та хуторів. Найбільше слобід

було зосереджено по берегах р. Сіверський Донець та його лівобічних притоків.

У 2-й пол. XVIII ст. відбулися значні геополітичні зміни. Росія, перемігши Туреччину, здобула вихід до Чорного моря, ліквідувала Кримське ханство і приєднала Кримський півострів. У зв'язку з цим відпала потреба в існуванні козацьких полків. У 1765 р. слобідське козацтво було ліквідоване, а на його території утворена Слобідсько-Українська губернія, яка у 1836 р. перейменована на Харківську губернію. В кінці XVIII ст. на Слобожанщині було 280 слобід, що становило 24 % всіх сільських поселень.

Незважаючи на значне поширення слобід у Слобідській Україні, вони не були притаманними лише цьому регіонові. У 1859 р., за даними ЦСК Росії, в Лівобережній Україні існувало 324 слободи та 19 слобідок, що становило 48 % їх загальної кількості в Україні, з них 30 слобід було у Чернігівській, 28 – Полтавській та 285 – Харківській губернії (без Острогозького повіту, що відійшов пізніше до Воронежської губернії)[1]. За нашими підрахунками, близько 200 слобід було розташовано на території сучасної Харківщини, 38 – Сумщини та 47 – Старобільщини. Отже, Харківщина була класичним регіоном найбільшого слобідського розселення. Протягом XIX ст. спостерігався подальший розвиток слобідського розселення. У 1864 р. в Харківській губернії була 321 слобода та 2 слобідки [2]. Слободи являли собою важливий елемент сільського суспільного життя. У слободах формувалася своєрідна громада із селян – хліборобів та козаків, вільна, міцна та заможна. Слобожани користувалися великим авторитетом серед сільської спільноти. Окрім того слід відзначити, що у слободах існував потужний пласт українського духовного життя з його неповторною аурою. Слободи мали важливе економічне значення, виконуючи господарські, транспортні та торговельні функції, а також районоформуюче – в системі зв'язків між містами та містечками, з одного боку, селами та хуторами, з іншого.

Ліквідація слобід була однією з причин занепаду українських сіл, зокрема у Північно-Східній Україні. Ми неодноразо-

во виступали за відродження слобід у цьому регіоні, де вони були найбільш поширеними [3, 4]. Аргументуючи цю пропозицію, ми виходили з кризового стану, в якому перебуває зараз сільська людність та поселення, відсутності дієвої державної регіональної демографічної та розселенської політики у сільській місцевості. У пошуках шляхів призупинення деградації сіл суттєву роль зможуть відіграти слободи як місцеві господарські та духовні центри українства.

За даними Держкомстату України, темпи зменшення чисельності сільського населення Північно-Східного регіону були більшими середньоукраїнських (протягом 1976-1990 рр. на 20 та 15 %, у 1991-2004 рр. – відповідно на 15 та 10 %). За останні 15 років демографічний потенціал сільських поселень регіону зменшився майже на 300 тис. осіб, що зумовлено розвитком урбанізації, промисловості та транспорту, міграцією із сільської місцевості, зниженням рівня життя сільського населення, низькою народжуваністю та високою смертністю населення. Все це зумовило здригнення та скорочення сільської поселенської мережі. Протягом 1991-2005 рр. з обліку в регіоні знято 84 безлюдних поселення.

Північно-Східна Україна є класичним дрібноселенним регіоном України. Середня людність поселення на 1 січня 2005 р. тут становила 332 особи, що на 38 % менше середньоукраїнського показника (534 особи), а в Сумській області – найменша (287 осіб). В структурі сільського розселення в регіоні переважну більшість становлять малі села людністю до 200 осіб (за переписом населення – 55 %, в Сумській області – 62 %, а в середньому в Україні – 37 %). Як бачимо, в регіоні відбуваються вкрай негативні процеси депопуляції сільського населення та деградації сільської поселенської мережі. Одним із шляхів зупинення цих процесів ми пропонуємо відродження слобід.

Зрозуміло, що справа полягає не у заміні слів „село” на „слобода”, це нічого не дасть, а у глибокій структуризації поселенської мережі. Слобідській громаді, порівняно з існуючими сільськими радами, необхідно надати більшу свободу у вирі-

шенні місцевих соціально-економічних проблем, зменшити податковий тиск та розширити номенклатуру місцевих зборів. Передача частини повноважень від районних до слобідських рад сприятиме активізації процесу збереження та розвитку малих сіл та хуторів, розташованих у зонах впливу слобід.

Слободи мають розвиватися як економічні, соціальні та адміністративні центри низових систем розселення, в яких ефективно створювати підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Окрім економічних важливо відродити духовні функції слобід.

Активізація суспільного руху за відновлення козацтва в Україні має поширитися й на колишні козацькі слободи, де повинен відродитися козацький дух. Саме завдяки цьому „лакмусовому папірцю” у слободах має відродитися козацька дисципліна, порядок, чесність та організація виробництва, що сприятиме зростанню виробництва сільськогосподарської продукції та підвищенню продуктивності праці.

З метою правового забезпечення відродження слобід необхідно статтю 133 Конституції України доповнити містечками, слободами та хуторами як елементами системи адміністративно-територіального устрою України.

Наприкінці хочемо привернути вашу увагу до назви досліджуваного регіону Слобідський край. Нами запропонована нова схема адміністративно-територіального устрою України, за якою замість кримської автономії та областей ввести поділ України на 12 країв. Ми пропонуємо об'єднувати не області, а адміністративні райони. Слобідський край з центром у м. Харкові (площею 52,8 тис. км², населення – 3,8 млн. осіб) доцільно формувати із 7 повітів (Харківський, Куп'янський, Лозівський, Красноградський, Сумський, Сватівський та Старобільський). Як бачимо, до цього краю мають бути віднесені Харківська, південна частина Сумської та північна Луганської області. Опорним каркасом розселення у цьому краї стануть міста, містечка, селища та відновлені слободи.

Література

1. Списки населенных мест Российской империи. – СПб.,–1862, – том 33. Полтавская губерния, том 46. Харьковская губерния.
2. Список населенных мест по сведениям 1864 года. – СПб.,–1866, – том 46. Харьковская губерния.
3. Доценко А.І. Слободи в Україні: погляд з минулого у майбутнє // *Географія і сучасність*, – К.: НПУ ім. Драгоманова, – 2002, – с. 35-44.
4. Доценко А.І. Розвиток слобідського розселення в Лівобережній Україні у XVII-XIX ст. // *Література та культура Полісся*. Вип. 18. – Особливості розвитку історії та культури на Поліссі та в Лівобережній Україні, - Ніжин: НПУ, - 2002, - с. 44-46.
5. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2005 року. – К.: Держкомстат України, - 2005, - с. 11, 34-37.

УДК 911.3:32

Віктор Шишацький

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОЛЯРИЗАЦІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ЯК ЗАГРОЗА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано електоральні симпатії населення в регіонах України під час парламентських та президентських виборів за період з 1998 до 2006 року. Проведено розрахунки та аналіз показника електоральної поляризації в регіонах України. Наголошено на загрозі територіальній цілісності країни через високі і небезпечні електоральні розбіжності, що вимагає від держави пошуку таких компромісів, які задовольняли б усі регіони.

Шишацький Віктор. Электоральная поляризация регионов Украины как угроза территориальной целостности государства. Проанализированы электоральные симпатии населения в регионах Украины во время парламентских и президентских выборов за период с 1998 до 2006 года. Проведены расчеты и анализ показателя электоральной поляризации в регионах Украины. Подчеркивается угроза территориальной целостности страны из-за высоких и опасных электоральных расхождений, что требует от государства поиска таких компромиссов, которые удовлетворили бы все регионы.

Вибори, які проводяться на демократичних засадах у більшості країн, як правило, характеризуються досить помітними регіональними відмінностями у волевиявленні населення. Це може пояснюватись відмінностями у соціально-економічному розвитку окремих територій, історією, традиціями, етнічним та конфесійним складом населення тощо.

За умови, якщо розбіжність в електоральних результатах окремих учасників виборчих процесів по регіонах сягає лише декількох разів, такі відмінності можна вважати припустимими. Водночас, якщо такі розбіжності сягають по окремих регіонах значних величин, це свідчить про істотні відмінності у політичній орієнтації мешканців окремих регіонів і вказує на проблеми щодо територіальної цілісності такої держави.

В Україні, від самого початку проголошення Незалежності, склалася така ситуація, що різні регіони держави вкрай по-різному голосували за різні політичні партії/блоки чи кандидатів у президенти. Відмінність у результатах голосування за де-

які політичні партії може складати декілька десятків разів, коливаючись від абсолютної переваги в одному регіоні до повного неприйняття в іншому. Розглянемо цю ситуацію більш докладно.

Починаючи з 1998 року, коли вибори в Україні почали проводитись за змішаною системою, з'явилася реальна можливість простежувати результати електоральних симпатій населення за результатами голосування за ті чи інші політичні партії/блоки. Найкраще, на нашу думку, простежити величину електоральних відмінностей між регіонами дозволяє показник електоральної поляризації. Для його розрахунку спочатку розраховується середня величина відхилень електоральних результатів кожного регіону від середнього по країні, а потім сума отриманих відхилень додається і ділиться на кількість спостережень.

Провівши розрахунки електоральної поляризації для України в цілому за період з 1998 до 2006 рр. ми отримали наступні результати:

роки	1998	1999 – I тур	2002	2004 – I тур	2006	середній
Україна	4,3	7,2	7,6	12,6	8,3	8,0

При цьому, за основу для розрахунків бралися лише ті партії/блоки чи кандидати, які набирали достатньо значну кількість голосів (більше 3-4%), не бралися до уваги результати II-го туру президентських виборів, оскільки можливість електо-

рального вибору там є обмеженою.

Аналізуючи показник поляризації, бачимо, що її величина з року в рік в Україні зростала, досягнувши свого максимуму на президентських виборах 2004 року, після чого дещо знизилася. Це пов'язано з

дуже складними і багатограними партійно-політичними, соціально-економічними, демогеографічними та іншими процесами, які відбуваються в нашій країні і пов'язані зі становленням державності.

Порівняно невисокі показники поляризації в 1998 році пов'язані, насамперед, із тим, що партії правоцентристського і правого спрямування на той час перебували у глибокій і системній кризі і користувалися стабільною популярністю лише в областях Галичини, для яких і характерні максимальні відхилення; в інших же областях показники партій усіх ідеологічних спрямувань не мали дуже істотних відхилень.

Починаючи з 2002 року в Україні формуються дві потужних, але антагоністичних групи політичних партій: правоцентристські „Наша Україна” і „Батьківщина”, які мали ядро свого впливу в Галичині і поширювали свій вплив на решту Західної і Центральну Україну, а також центристська „За Єдину Україну” (в основі якої була Партія Регіонів), що мали ядро свого впливу у Донбасі і поширювали свій вплив на всю Східну і Південну Україну.

В основі розбіжностей між цими двома партійно-політичними угрупованнями лежать не стільки економічні розбіжності (всі вони в тій чи іншій мірі сповідують соціально орієнтовану ринкову економіку), скільки питання зовнішньої і внутрішньої політики (ЄЕП чи ЄС, унітарність чи федералізм, одна чи дві державних мови тощо).

Особливо яскраво ці розбіжності проявилися на президентських виборах 2004 року, коли обидва кандидати набрали

практично однакову кількість голосів, але, при цьому, майже не було таких територій, де б ці кандидати набирали приблизно однакову кількість голосів: зі значною перевагою перемагав або один, або інший кандидат.

На парламентських виборах 2006 року ситуація лише дещо згладилася, але загальна картина поляризації практично не змінилася: показники Партії Регіонів по регіонах дуже близькі до показників В.Януковича у I турі, а спільні показники Блоку „Наша Україна” і Блоку Юлії Тимошенко дуже близькі до показників В.Ющенка.

Таким чином, можемо констатувати, що в Україні на регіональному рівні зберігаються вкрай високі і небезпечні електоральні розбіжності, які мають тенденцію до поступового збільшення і стабілізації. При цьому основний зміст цих розбіжностей лежить не в соціально-економічній площині, а в мовно-культурній і зовнішньополітичній.

Фактично, на сьогодні в державі сформувались два чітко виражених ядра поляризації: Галичина, що безкомпромісно орієнтована на розвиток української мови і культури, розвиток стосунків із Західною Європою та Донбас, так само безкомпромісно орієнтований на збереження російської мови і культури, розвиток стосунків із Росією та іншими державами пострадянського простору.

Така ситуація загрожує територіальній цілісності країни і вимагає від держави пошуку таких компромісів, що задовольняли б усі регіони.

УДК 911.3

Іван Дудник, Сергій Лавриненко

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА ПОПИТУ НА ПОЛТАВСЬКОМУ РЕГІОНАЛЬНОМУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОМУ РИНКУ

Проаналізовано доходи населення та рівень цін на продукцію сільського господарства на агропродовольчому ринку Полтавської області. Досліджено купівельну спроможність населення та попит на продовольчі товари в Полтавській області в розрізі адміністративних районів.

Дудник Іван, Лавриненко Сергій. *Общественно-географическая оценка спроса на Полтавском региональном агропродовольческом рынке. Проанализированы доходы населения и уровень цен на продукцию сельского хозяйства на агропродовольческом рынке Полтавской области. Проведено исследование покупательской способности населения и спрос на продовольственные товары в Полтавской области в разрезе административных районов.*

Регіональний агропродовольчий ринок – це економіко-географічний простір, в межах якого відбуваються товарно-грошові відносини у процесі купівлі-продажу сільськогосподарської сировини і продовольства. Агропродовольчий ринок регіону включає такі функціональні структурні складові: пропозицію, платоспроможний попит населення, ринкову інфраструктуру.

Попит на агропродовольчому ринку регіону – це кількість сільськогосподарської сировини та продовольства на ринку, яку платоспроможні споживачі готові купити за певною ціною протягом певного періоду часу. Детермінантами попиту виступають: купівельна спроможність населення, інтенсивність реклами, суб'єктивні мотивації (особисті смаки, інформованість, імідж тощо). Важливим фактором попиту є ціна.

Основною статтею доходів жителів Полтавської області є оплата праці. В цілому в області середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників складала у 2004 році 560 грн. Це лише 94,9% до середнього показника в Україні. Однак, в межах Полтавської області спостерігається суттєва диференціація адміністративних районів щодо середньомісячної оплати праці найманих працівників: від 851 грн. у Комсомольську (151,9% середньомісячної оплати праці в області) до 256 грн. у Чорнухинському районі (45,7%). Причинами такої значної диференціації є відміни в галузевому складі господарства адміністративних районів, наявності фінансових ресурсів для реструктуризації і

відродження виробництва, підприємницьких здібностей і можливостей працівників, наявності мінеральної сировини тощо.

Найвищий середньомісячний рівень оплати праці у працівників міст Комсомольська, Кременчука та Полтави. Вище середньо обласного значення оплата праці найманих працівників у Гребінківському і Машівському районах. Найнижчий рівень оплати праці в Чорнухинському, Зінківському та Семенівському районах, де він не перевищує половини середньообласного показника.

Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників підприємств сільського господарства в Полтавській області надзвичайно низька і складала у 2004 році 292 грн., тобто 52,1% від середньомісячного показника оплати праці працівників різних галузей господарства області. Традиційно, найвищий рівень оплати праці в сільському господарстві у працівників міста Полтави, Новосанжарського, Кременчуцького, Полтавського, Машівського, Диканьського, Котелевського та Шишацького районів. В цих районах спостерігається тенденція постійного щорічного підвищення заробітної плати сільськогосподарських працівників і утримування її на рівні максимальних для області значень. Найнижчі доходи мають працівники сільськогосподарських підприємств Лохвицького, Гребінківського, Зінківського, Козельщинського, Пирятинського та Чорнухинського районів. Звісно, населення цих районів має дуже низьку купівельну спроможність, що у свою чергу зумовлює

низький споживчий потенціал їх агропродовольчих ринків.

В цілому доходи населення Полтавської області складали 9139 млн. грн., у тому числі заробітна плата – 41,2%, соціальні допомоги – 35,4%. За регіональним зосередженням доходів на першому місці місто Полтава, де концентрується понад 35% сумарних доходів населення, на другому – Кременчук (25% доходів). 3-поміж адміністративних районів підвищеною часткою доходів населення виділяються Лубенський, Миргородський та Полтавський райони. Найнижчі частки доходів населення характерні для Чорнухинського, Семенівського, Котелевського, Козельщинського, Чутівського, Решетилівського, Великобагачанського та Оржицького районів. Зрозуміло, що їх товарні агропродовольчі ринки мають незначну ємність, а потенціал розвитку пов'язаний із необхідністю випуску кон'юнктурної конкурентноздатної продукції для її реалізації в ядрі та основних центрах Полтавського регіонального агропродовольчого ринку. Насамперед, в містах Полтава, Кременчук та Комсомольськ, територіально близько з якими вони розміщені (за виключенням Чорнухинського району, який має найнижчий в області виробничий, трудоворесурсний та фінансовий потенціал розвитку).

Про купівельну спроможність населення свідчить показник роздрібного товарообороту. В регіональному розрізі найвищу частку у роздрібному товарообороті мають міста Полтава (47,0%) та Кременчук (19,0%), Лубенський і Миргородський райони, а найнижчу – Чорнухинський, Гребінківський, Диканський, Котелевський та Шишацький райони (по 0,3 – 0,4% кожний).

На формування регіонального агропродовольчого ринку суттєво впливає цінова політика. В Полтавській області ціни на продовольчі товари зростають вищими темпами, ніж реальні доходи окремих верств населення. Тобто в області продовжується процес „збідніння” частини населення. Існує поняття продуктивної купальної спроможності середньої заробітної плати. В 1990 році за середньомісячну заробітну плату в Полтавській області можна

було купити майже 1 тону хліба, 840 кг картоплі, 2,4 тис. штук яєць, 90 кг м'яса. У 2004 році ці рівні є набагато нижчими. Так, за середньомісячну оплату праці у 2004 році можна було придбати 213 кг житнього хліба, 445 кг картоплі, 1,1 тис. штук яєць, 30,5 кг свинини. Тобто зростання цін на продовольство, яке випереджає зростання доходів населення, призводить до зниження цінової доступності продовольства. Це змушує населення підвищувати частку продовольчих витрат у сімейному бюджеті.

Аналіз цін реалізації продукції сільського господарства підприємств Полтавської області дає можливість зробити такі висновки:

- стабільно в Полтавській області підвищувалися ціни на продукцію тваринництва (м'ясо різних видів худоби, молоко, яйця);

- серед продукції рослинного походження стабільно збільшувалися ціни на фрукти, ягоди, баштанні, насіння соняшника;

- на овочі та зернові ціни зростали повільно, а на окремі їх види, навіть, знижувалися;

- в динаміці цін на сільськогосподарську продукцію рослинного походження проявлявся вплив її урожайності залежно від природних та організаційно-управлінських чинників кожного року.

В реалізаційних цінах на продовольство в Полтавській області відображаються форс-мажорні обставини сільськогосподарського виробництва, як то значне збільшення цін у 2003 році на борошно, крупи та кондитерські вироби, у 2004 – на окремі фрукти тощо. Вони не визначають загальні тенденції щодо ціноутворення на різні види продовольства, а проявляються у тому чи іншому році і зумовлюються або об'єктивними причинами (кліматичними негараздами), або суб'єктивними факторами (підприємницькою некомпетентністю, організаційно-правовими непорозуміннями тощо). Такі коливання цін на окремі стратегічно важливі види продовольства зумовлені не регіональними, а загальнодержавними деформаціями і проявляються в усіх регіонах України.

Отже, зменшення купівельної спроможності населення Полтавської області відбилося такими наслідками на продовольчому споживанні:

- населення Полтавської області було змушене вдвічі збільшити частку продовольчих витрат у сімейному бюджеті (з 32,8% у 1990 році до 65,9% середньомісячних сукупних витрат одного домогосподарства у 2004 році);

- відбулася значна натуралізація продовольчого споживання, Так, у 2004 році за гроші придбано 75% спожитого продовольства, в тому числі у селах – 50% (для порівняння: в США виробництво продуктів харчування для власних потреб складає 1% продовольчого споживання);

- погіршилася структура і рівень продовольчого споживання на душу населення.

Розраховані індекси відносного потенціалу агропродовольчих ринків адміністративних районів Полтавської області за їх часткою у доходах населення, роздрібному товарообороті та чисельності населення області. Найвищу вартісну ємність мають агропродовольчі ринки Полтавського та Кременчуцького районів, а найнижчу – Чорнухинського, Козельщинського, Котелевського, Семенівського, Великобагачанського, Диканьського, Машівського, Чутівського та Шишацького районів.

УДК 504.03(470.325)

Андрей Корнилов

О ПЕРЕЧНЕ ИНДИКАТОРОВ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ БЕЛГОРОДСКОЙ ОБЛАСТИ

Рассмотрены подходы к созданию системы индикаторов устойчивого развития. Показано использование системы индикаторов устойчивого развития применительно к региону, на примере Белгородской области.

Корнілов Андрій. Про перелік індикаторів стійкого розвитку Белгородської області. Розглянуто підходи щодо створення системи індикаторів стійкого розвитку. Показано використання системи індикаторів стійкого розвитку стосовно до регіону, на прикладі Белгородської області.

Работа выполнена в составе НИР, проводимых при поддержке ФЦНТП «Исследования и разработки по приоритетным направлениям развития науки и техники» на 2002-2006 годы, проект 2006-РИ-19.0/001/464.

В соответствии с решениями конференции ООН в Рио-де-Жанейро (1992) для оценки устойчивости развития страны-участницы должны совершенствовать национальную статистику и учитывать помимо экономических также социальные и экологические факторы. Широко развернувшиеся работы по созданию системы индикаторов устойчивого развития (их подробный обзор приведен в [1]) предлагают два подхода.

Первый подход предполагает построение интегрального индикатора, на основе которого можно судить о степени устойчивости социально-экономического развития, он в свою очередь предположительно агрегируется из эколого-экономических, эколого-социально-экономических и собственно экологических групп показателей. В качестве эффективного интегрального индикатора предлагается показатель «истинных сбережений», кроме этого агрегированный индекс «живой планеты» и др.

Второй подход предполагает построение системы индикаторов, каждый из которых отражает отдельные аспекты устойчивого развития, здесь в рамках системы выделяются подсистемы экономических, экологических, социальных и институциональных показателей.

В целом специалисты в этой области констатируют, что в мире еще нет общепризнанного и хорошо обоснованного интегрального показателя, поэтому акцент делается на построение системы индикаторов. Примеры разработки соответствующих систем, иногда включающих обширное количество индикаторов показали необходимость ограничительного подхода по количеству используемых параметров для того, чтобы увеличить их шансы быть адаптированными в систему управления экономическим развитием и охраной окружающей среды. В частности один из более или менее расхожих вариантов предлагает систему из семи приоритетных базовых эколого-экономических индикаторов и их модификаций, построенных по структуре «проблемы-индикаторы». Это энергоемкость (кг у.т./руб. ВВП), обновление основных фондов (коэффициент, %), выбросы, сбросы загрязняющих веществ на единицу ВВП, количество не использованных и не обезвреженных токсичных отходов, площади особо охраняемых природных территорий (млн. га), ненарушенная хозяйственной деятельностью территория (%), выбросы парниковых газов (млн. т).

Если пытаться использовать указанную систему индикаторов применительно к конкретному региону, например, такому староосвоенному региону как Белгородская область с высокой плотностью населения, уровнем преобразования окружающей природной среды, яркой конфликтностью природопользования, необходимо отметить серьезные ограничения и оговорки к возможностям их применения.

1. Общепризнанно, что энергоемкость Российской Федерации негативно выделяется на фоне мирового хозяйства и, несмотря на некоторые объективные обстоятельства, резервы рационализации использования энергетических ресурсов еще далеко не исчерпаны, что обусловлено достаточно отсталым технологическим уровнем бывшей советской гражданской производственной сферы. Белгородская область мало чем отличается от среднероссийского уровня, поэтому динамика показателя энергоемкости и для данного региона, несомненно, будет служить одним из индикато-

ров устойчивого развития. Абсолютные показатели энергоемкости для региона будут менее информативны в качестве индикатора, так как в связи с хозяйственной специализацией каждого региона и наличием в них разнообразного набора отраслей, а также территориальной и населенческой разномасштабностью субъектов федерации сравнение показателя между регионами не будет говорить о сравнительно большей или меньшей эффективности. Здесь целесообразно внутриотраслевое сравнение по группам предприятий с аналогичными предприятиями в стране и за рубежом.

2. Обновление основных фондов в первую очередь характеризует экономическую устойчивость, вместе с тем, очевидно, что современные технологические схемы не только более экономичны, но и гораздо более экологичны, следовательно, этот показатель косвенно характеризует и экологическую устойчивость.

3-4. Следующие показатели: выбросы, сбросы загрязняющих веществ, количество не использованных и не обезвреженных токсичных отходов как в абсолютном выражении, так и в виде удельных значений на единицу ВВП, как и в случае с показателями энергоэффективности, необходимо адаптировать к схемам их возможного применения в связи со значительной физико-географической и экономико-географической дифференциацией регионов. Сравнительно безотносительным показателем здесь могла бы стать динамика абсолютных и удельных значений выбросов. Вместе с тем, любой регион имеет определенные значения допустимого ассимиляционного потенциала, поэтому динамика абсолютных показателей имеет положительное значение только в случае превышения данного потенциала. Относительные значения, как уже отмечалось выше, показательны только в сравнении внутри отраслей. Например, можно определять относительную экологическую нагрузку по данным параметрам в разрезе отраслей, вычислять коэффициент превышений над среднеотраслевыми показателями и затем, интегрировать эти коэффициенты среднеотраслевых превышений в

совокупный территориальный (региональный) индикатор.

5. Площади особо охраняемых природных территорий, как и территориальные ассимиляционные лимиты должны иметь определенные геоэкологические оценки оптимальности и индикатором устойчивости может быть не столько площадь, сколько коэффициент представленности, вычисляемый как отношение значений фактических площадей к оптимальным значениям.

6. Показатель «нечтупенной хозяйственной деятельностью территории (%)» требует смысловой определенности. Видимо, в связи с тем, что особо охраняемые территории выделяются в качестве самостоятельного индикатора, в данном случае имеется в виду территория, более или менее интенсивно используемая в хозяйственной деятельности и не потерявшая своего средообразующего (средостабилизирующего) потенциала, что определяется с использованием дополнительных параметров (биоразнообразие, биопродуктивность и т.д.). Так как постоянное отслеживание этих дополнительных параметров – трудоемкая и сложная работа, предпочтительно формальное отнесение к таким территориям тех категорий земель, которые имеют общепризнанное экологостабилизирующее значение (например, земли лесного фонда, сенокосные участки, парки, организованные водоохранные зоны, пастбищные угодья с невысокими степенями дигрессии, земли водного фонда, сельскохозяйствен-

ные угодья сельхозпредприятий, сертифицированных на предмет организации экологически безопасного производства и т.п.).

7. Выбросы парниковых газов на территории Белгородской области в первую очередь связаны с процессами сжигания органического топлива и, соответственно, их объемы и удельные показатели на единицу ВВП в качестве индикаторов устойчивого развития области будут дублировать показатели энергоемкости и энергоэффективности. Выбросы загрязняющих веществ в атмосферу в первую очередь связаны с этими же процессами, что также приводит к определенному дублированию. Соответственно, выбросы парниковых газов в качестве региональных показателей устойчивого развития имеют несколько избыточный характер и их отслеживание целесообразно только в рамках реализации международных договоров России.

Таким образом, рассмотренный нами перечень индикаторов отображает некоторые проблемы, связанные с экологически устойчивым развитием в международном и всероссийском масштабе. В то же время их состав для регионального уровня должен конкретизироваться исходя из основных конфликтов природопользования и вытекающих экологических проблем. Крупномасштабное рассмотрение (в географическом смысле термина) требует учета индивидуальных особенностей территории и некоторой конкретизации.

Литература

1. Бобылев С.Н., Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования: Учебник. – Москва, 2003. – 567 с.

School culture and environmental education: contradictions and challenges

Oksana Bartosh, University of British Columbia, Canada

Abstract

Although environmental education has been around for years, it is still marginalized in the school curriculum. One of the reasons for this marginalization is the contradiction between goals, values and methods of environmental education and the culture of traditional schools. This paper analyzes these tensions.

Несмотря на многолетние попытки сделать энвароменальное образование неотъемлемой частью школьной программы, ситуация оставляет желать лучшего. Данная статья анализирует причины “непопулярности” энвароменального образования.

Introduction

Environmental education (EE) is not new. It has its roots in nature study and outdoor education which have been developed in the end of the 19th century (Robottom, 1987; Stevenson, 1987). However, although many educators believe that we need to teach students about the environment and to educate active environmentally literate citizens, environmental education is still marginalized or absent in school curricula. While the research names such reasons as limited time and resources, curriculum pressure and lack of support among the reasons for not doing EE in the classrooms, I believe that the real tension lies deeper. It has its roots in the contradictions between the culture of traditional schools and the goals, methods and values of environmental education. The aim of the present paper is to analyze these tensions.

Environmental education and its components

According to Stapp *et al.* (1969, p. 30), environmental education is a process aimed to produce “a citizenry that is knowledgeable concerning the biophysical environment and its associated problems, aware of how to help solve these problems, and motivated to work toward their solution.” The Tbilisi Declaration (UNESCO, 1978) describes EE as a life-long process that is interdisciplinary and ho-

listic in nature and application. It concerns about the interrelationship between human and natural systems and encourages the development of environmental ethic, awareness, understanding of environmental problems, and development of critical thinking and problem-solving skills.

Lucas (1979), Palmer (1998), Sterling and Cooper (1992), Uzzel (1999) and others define three components of EE: education *About* the environment (which aims to develop knowledge about environmental systems and understanding of environmental problems), education *For* the environment (which focuses on the development of environmental ethics, benign attitude toward the environment and motivations for action), and education *Through /In /From* the environment (which aims to develop research, investigation and communication skills using the environment as a context for learning). In the schools that attempt to implement environmental education, the programs vary from single units to integrated programs. However, as stated by Robottom (1987), many educational reforms in this area promote non-critical aspect of environmental education: education *about* the environment (which does not require any action or outdoor experiences), and leave out two other critical components of EE. The educators prefer to develop activities and units which focus on the delivering of knowledge about the environment and do not require changes in teaching or learning styles. Evans (1996) calls this type of change a first-order change, emphasizing that such innovations do not necessarily change the existing school practices and views.

Change and school culture

In order to understand why many teachers prefer to preserve the status quo and do not attempt (or fail) to implement all three components of environmental education (especially critical ones), it is necessary to un-

derstand teachers, their beliefs and values as well as the environment in which they work. On one hand, according to Gustavson (1955, p. 72), "people are afraid of drastic innovations, partly because [they] prefer the familiar, and partly because the vested interests of most people are normally bound up with the existing set up." Change can challenge teachers' competence and beliefs, and threaten the existing division of power, interests and status (Evans, 1996; Hargreaves, 1993; Gustavson, 1955). On the other hand, as noted by Fullan and Hargreaves (1991), Hargreaves (1993), Sarason (1981), Stoll and Fink (1996), teachers are members of complex organizations which have their own culture: their histories, norms, values and beliefs, patterns of interactions and communications, and their own social and physical environment. As such, school culture can be seen as driving force or as a barrier for reform implementation.

In the literature, there are many definitions of school culture. According to Deal and Kenedy (1983), it is "the way how we do things around here." Alkire (1995) sees school culture as a combination of shared values, norms, rituals, stories, social and physical environment, climate, rules and traditions. On the other hand, Schein (1985, p.6) suggests that it is "the deeper level of basic assumptions and beliefs that are shared by members of an organization, that operate unconsciously, and that define in basic "taken-for-granted" fashion an organization's view of itself and its environment."

Several authors look at school culture as a combination of *structures* (space and time divisions, people and student distribution, division of authority and power, organization of subject matter, etc.), *norms* (values, world-views, beliefs and relations) and *pedagogical strategies* (Hargreaves, 1993; Sarason, 1990). According to the authors, these three components are closely interconnected, and a serious change in one of them would lead to changes in the others. Sarason (1990, p. 16) refers to it as a rippling effect, by saying that "what you seek to change is so embedded in a system of interacting parts that if it is changed, then changes elsewhere are likely to occur." In my analysis I am going to use this last view of school culture.

"Good schools as if this were 1965." Or 1900s?

There are several tensions between environmental education and traditional schooling culture which make it difficult for teachers to implement EE innovations. Critical environmental education (which not only provides students with knowledge about the environment but also gives them skills, attitudes and opportunity to *construct and apply* their knowledge to real life projects) requires changes in time and space allocations, teachers' priorities and values, their planning and working styles, curriculum and assessment. So, fully implemented environmental education would challenge structures, norms and pedagogy of traditional schooling. Table 1 presents the summary of comparison of environmental education and traditional schooling which I developed using the descriptions and analysis given in Miller and Seller (1990), Robottom and Hart (1993), Robottom (1987), and Stevenson (1987). In this paper I am focusing on traditional individualistic or balkanized school culture. I acknowledge that other types of cultures (such as collaborative one) would have a different attitude to and perspectives on environmental education.

As an institutions for mass education schools appeared in the end of the 18th - beginning of the 19th century (Stoll & Fink, 1996). And we have to admit that many elements of their culture have not changed drastically since that time. Although the understanding of the functions of education varied from the transfer of subject knowledge and cultural values to development vocational skills, in most cases, schools were not intended to produce citizens who would seek active participation in transformation of the society (Bobbitt, 1924; Miller & Seller, 1990). As mentioned by Stevenson (1987, p. 72), "schools, and hence classrooms, were structured to present basic information, to enable the practice of routine skills, and to maintain existing social conditions and relations."

Table 1. Comparison of the traditional schooling and environmental education

	Traditional Schooling	Environmental education
Aims	• Non-critical mastery of school subjects and social norms • Education “about”	• Self-actualization, and critical social involvement and participation • Education “about”, “for” and “in” the environment
Learning experiences	• Learning subject facts and concepts mastering certain key skills • Passive • Problems with given solutions • Textbook as a source of information	• Interdisciplinary activities and projects of a social nature • Active • Open-ended problems • Real life experiences relevant to students’ lives
Role of the teacher	• Authority-in-knowledge • Didactic instruction	• Collaborative participants
View of a student	• Student as a receptor of knowledge	• Student as a creators of knowledge
View of knowledge	• Content. • Public	• Process • Individual, filtered through personal perception
View of learning	• Atomistic • Individual	• Holistic • Social and individual
Motivation	• Extrinsic	• Intrinsic
Control	• Teacher control of both learning and behavioural standards	• Students have as much control as possible over their learning

Modern educational system is based on the individualistic industrial worldview, which disintegrates individuals from their environment and fosters and supports social stability (Smith, 1992). On the contrary, environmental education and environmental thinking presents a great challenge to this individualism and to its “lone ranger” mentality (Freyfogle, 1996; Morris, 2002), as it aims to provide students with knowledge and skills necessary for efficient public participation, solving environmental problems, and fighting environmental and social injustice and degradation (Palmer, 1989; Stapp *et al.*, 1969; UNESCO, 1978, etc.). Obviously, the perspectives of the individualism which underline traditional school culture and the goals of EE contradict with each other, creating tensions for teachers. As a result, some teachers believe that they would not be allowed to cover certain controversial issues or implement projects which require student active

involvement in the issues outside the school (Grace & Sharp, 2000).

Majority of teachers prefer to work alone behind the closed door (Fullan & Hargreaves, 1991; Hargreaves, 1993). There are many reasons for this isolation. Some teachers prefer to work individually because of administrative barriers. Others choose it in order to preserve scarce resources and time, or because they feel that working collaboratively would not help them to accomplish their own classroom and curriculum goals. There are teachers who work individually because of fear of criticism, or fear to lose control over the class. In any case, although isolation gives teachers some measure of privacy, it also prevents them from receiving help, advice, praise and feedback from their colleagues (Fullan, 1991; Fullan & Hargreaves, 1991; Hargreaves, 1993). Teachers are often subjects to curriculum and administrative pressures. They have to cover the required material and to

comply with existing standards. Their effectiveness and professionalism are often judged by the students' scores on the standardized tests and grades (Stevenson, 1987). As a result, the issues of discipline, order and control in the classroom become of highest priority. This can explain a heavy reliance on "teacher talks" strategy, because it makes easier for a teacher to control the students. In addition, because of the curriculum expectations and school accountability, some teachers are reluctant to try new strategies or methods, especially the ones that could affect the existing "working" routine.

On the other hand, environmental education projects take students beyond the classroom walls. The pupils have an opportunity to work outdoors (individually or cooperatively) and to participate in the projects important for their communities. Because environmental issues are complex and controversial, students and teachers have to deal with open-ended problems without a given solution using diverse, and often contradictory information. The projects themselves in most cases require more than 40 minutes to complete and are intellectually challenging and demanding. In such situations, it is much more difficult for a teacher to maintain usual control and order.

In addition, environmental education programs could require the involvement of parents, community members or other teachers of the school (WDFD, 1999). Teachers have to work together with other colleagues, planning lessons and delivering them to students. Because critical EE programs involve activities and projects in the community, teachers may need to work closely with representatives of different groups and community members. Parents and community members could participate in the classroom activities, giving presentations and talks, and helping with outdoor components of the program. Although the collaboration with other teachers and community members can enrich the school program, it also can be seen as a threat to teacher's authority, control and responsibility. In such situation a teacher would need to share the authority, responsibility and control with others, which contradicts with many teachers' beliefs. Overall, taking into account these challenges and the requirements teach-

ers face, it is not surprising that teachers do not implement environmental education programs which require active student participation.

And finally, there is a number of pedagogical and curriculum contractions which exist between traditional schooling and environmental education. Environmental education is interdisciplinary in nature and suggests engaging students into hands-on real life projects relative to students' interests and experiences (Robottom, 1987; Robottom & Hart, 1993; Palmer, 1998). The scope of the projects can vary from local issues to global problems. Students deal with uncertain and problematic issues and actively generate their own knowledge (Robottom & Hart, 1993). They are expected not only to develop knowledge about the environment but also to apply their knowledge and skills. This kind of environmental education aims to provide students with opportunities for action "for the environment".

On the contrary, the goal of the traditional schooling is to provide students with knowledge and skills that would be necessary in their adult life and professional work. As argued by Bobbitt (1924, p. 8), "education is primarily for adult life, not for child life. Its fundamental responsibility is to prepare for the fifty years of adulthood, not for the twenty years of childhood and youth." The traditional curriculum is subject-based with very little connections between disciplines. In many cases the problems presented are abstract, "well-structured" and familiar, with a single determined solution.

Besides, teaching environmental education course could be a challenge for many "subject" teachers, who see themselves as members of a particular subject group and whose practices, views of teaching and learning, and views of knowledge, are shaped by his/her membership in a particular department. According to the teacher surveys (e.g. Arrasmith, 1995), many teachers do not feel competent in teaching environmental issues, most of which are interdisciplinary in nature and require knowledge of concepts from different subject areas.

Conclusion

Overall, critical environmental education challenge teachers' values, beliefs, practices and experiences as well as classroom organization. For schools which assume passive acquisition and reproduction of knowledge, and learning through the textbooks and

individual tasks, critical and action oriented contemporary environmental education with its integrated programs, open ended problems, outdoor and community oriented projects, and inquiry, was and still is a challenging innovation to deal with.

References:

- Alkire, G. (1995). Sharing your school's culture. *Thrust for Educational Leadership*, 24(7), 22-27.
- Arrasmith, D. G. (1995). *Implementation of environmental education in Washington public schools*. Portland, Oregon: Northwest Regional Educational Laboratory.
- Bobbitt, F. (1924). *How to make curriculum*. Boston: Houghton Mifflin. In D. Flinders & S. J. Thornton (Eds.). *The curriculum reader*. (pp. 31-40) Routledge.
- Deal, T. & Kenedy, A. (1983). Culture and school performance, *Educational Leadership*, 40(5), 140-141
- Evans, R. (1996). *The human side of school change*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Freyfogle, E. T. (1996). Ethics, community, and private land. *Ecology Law Quarterly*, 23(4), 631-661.
- Fullan, G., & Hargreaves, A. (1991). *What's worth fighting for? Working together for your school*. Ontario Public School Teachers' Federation
- Fullan, M. (1991). *The new meaning of educational change* (2nd ed). New York: Teachers College Press.
- Grace, M. & Sharp, J. (2000). Exploring the actual and potential rhetoric-reality gaps in environmental education and their implications for pre-service teacher training. 6(4), 331-345.
- Gustavson, C. C. (1955). *A preface to history*. Toronto: McGraw-Hill.
- Hargreaves, A. (1993). *Changing teachers, changing times: teachers' work and culture in the post-modern age*. Toronto, ON: OISE Press.
- Miller, J. P. & Seller, W. (1990). *Curriculum perspectives and practice*. Toronto: Copp Clark Pitman Ltd, A Longman Company.
- Morris, M. (2002). Ecological consciousness and curriculum. *Journal of Curriculum Studies*, 34(5), 571-587.
- Palmer, J. A. (1998). *Environmental education in the 21st century. Theory, practice, progress and promise*. London: Routledge.
- Robottom, I. (1987). Towards inquiry-based professional development in environmental education. In I. Robottom (ed). (1987). *Environmental education: practice and possibilities*, Deakin University.
- Robottom, I. & Hart, P. (1993). *Research in environmental education: engaging the debate*. Deakin University.
- Sarason, S. B. (1981). *The culture of the school and the problems of change*, 2nd edition. Boston, London, Sydney, Toronto: Allyn and Bacon, Inc.
- _____. (1990). *The predictable failure of educational reform*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Schein, E. H. (1985). *Organizational culture and leadership*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Smith, G. (1992). *Education and the environment*. Albany: SUNW
- Stapp, W, et al. 1969. The Concept of environmental education. *Journal of Environmental Education*, 1(3), 30-31
- Sterling, S. & Cooper, G. (1992). *In touch: environmental education for Europe*. Surrey, UK: WWF, Panda House.
- Stevenson, R. (1987). Schooling and environmental education: contradictions in purpose and practice. In I. Robottom (ed). (1987). *Environmental education: practice and possibilities*, Deakin University.
- Stoll, L., & Fink, D. (1996). *Changing our schools: linking school effectiveness and school improvement*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- UNESCO. 1978. *Tbilisi Declaration* (Final report of the Intergovernmental conference of EE: Tbilisi (USSR), 11-26 October 1977). Paris: UNESCO
- Uzzel, D. (1999). Education for environmental action in the community: new roles and relationships. *Cambridge Journal of Education* 29 (3), 397 – 414.

Washington Department of Fish and Wildlife (WDFW) and Puget Sound Water Quality Action Team (PSWQAT). (June 1999). Model Links environmental education and school improvements. 1995-98 progress report. What's changing in Model Links Schools?

Дубровіна Н.А., Заболотський О.С.

МОДЕЛІ ОЦІНКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В РЕГІОНАХ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ

Розглянуто особливості визначення показників розвитку туризму за допомогою експертних оцінок. Показано застосування методів для оцінки загальної туристичної привабливості районів Поморського воєводства Польщі та районів Закарпатської області.

Дубровіна Н.А., Заболотський О.С. Модели оценки развития туризма в регионах Польши и Украины. Рассмотрены особенности определения показателей развития туризма с помощью экспертных оценок. Показано применение методов для оценки общей туристической привлекательности районов Поморского воеводства Польши и районов Закарпатской области.

Розвиток багатьох туристичних та рекреаційних регіонів Польщі та України залежить від ступеня привабливості місцевості з точки зору різних аспектів: природних умов та переваг використання для того чи іншого виду туризму або активного відпочинку, рівня розвитку інфраструктури та послуг (транспортних, торговельних, комунальних, фінансових та інших), можливостей залучення інвестицій для розбудови туристичної сфери, наявності достатньої інформації про умови та якість туристичних послуг, задоволення споживачів щодо отриманих послуг.

Для оцінки розвитку туризму доцільно використовувати різні методи, які дозволяють знайти інтегральний показник, враховуючий значення різних часткових показників. Підходи до знаходження інтегральних показників можуть бути різними: таксономія, використання методу аналізу ієрархій, експертні оцінки, нечіткі множини [1, 2, 4, 8]. Досить часто при визначенні інтегрального показника застосовують не один, а декілька методів.

Розглянемо особливості визначення вагових коефіцієнтів для окремих показників за допомогою експертних оцінок. Експертні оцінки можуть бути представлені як якісними, так і кількісними характеристиками. Оскільки в багатьох задачах експертних оцінок якісні характеристики необхідно упорядкувати в міру важливості або ступеня впливу характеристик на до-

сліджуваний об'єкт, то виникає проблеми упорядкування, тобто ранжирування.

Ранжируванням називається розташування показників (факторів, явищ, об'єктів) у порядку зростання (убування) деякої загальної ознаки. Ранжирування здійснюється в такий спосіб. Кожен експерт приписує об'єктам ранжирування номери натурального ряду 1,2,3,...,n,... (ранги) у порядку зростання (убування) заданої кількості (ознаки, критерію і т.п.). Міра цієї якості в кожному об'єкті визначається при цьому експертом чисто суб'єктивно, з погляду його досвіду, знань, припущень і т.д. Після ранжирування, проведеного експертами, приводиться стандартизація рангів. Вона необхідна в тому випадку, якщо деяким S об'єктам привласнений той самий номер, наприклад, об'єкти поділили $n_1 - n_s$ - місця. Тоді їм привласнюється стандартизований ранг, рівний середньому арифметичному місць, що вони поділили:

$$n_s = \frac{n_1 + n_2 + \dots + n_s}{S};$$

Формула отримана, виходячи з припущення про те, що загальне число рангів дорівнює числу об'єктів, що ранжують, n. Тоді завжди буде виконуватися умова:

$$\sum_{i=1}^n x_i = \sum_{i=1}^n i = \frac{1}{2}n(n+1),$$

где x_i – ранг i-го об'єкта.

Якщо ранжирування здійснюється декількома експертами, то процедурою ранжирування об'єктів передбачається спочатку розрахунок суми стандартизованих рангів, зазначених групою експертів для кожного з досліджуваних об'єктів, за формулою:

$$S_i = \sum_{j=1}^m X_{ij},$$

де m – кількість експертів;

X_{ij} – стандартизований ранг i -го об'єкта, призначений j -м експертом.

Після цього ранг 1 привласнюють об'єктові, що одержав найменший сумарний ранг і т.д.; об'єктові, що одержав ранг n , дорівнює числу об'єктів. Найбільш надійна ця процедура при $n < 10$.

Отримана від експертів інформація може бути використана для визначення коефіцієнтів вагомості різних показників, що характеризують деякий об'єкт, процес або явище, наприклад, коефіцієнтів вагомості показників.

$$k_i = \frac{\sum_{j=1}^m X_{ij}}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m X_{ij}},$$

де n – кількість показників;

k_i – коефіцієнт вагомості i -го показника.

Коефіцієнт вагомості задовольняє очевидній умові

$$\sum_{i=1}^n k_i = 1.$$

Розглянемо методи оцінки туристичної привабливості регіону за методикою, що була запропонована у роботі польських вчених Т. Л'євського, Б. Микуловського, Є. Виржуковського "Географія польського туризму". [7].

Туристична привабливість, насамперед, визначається трьома складовими: можливим туристичним потенціалом в регіоні; станом і охороною навколишнього середовища; ступенем розвитку транспортних комунікацій.

З погляду інвесторів туристична привабливість залежить від наступних чотирьох факторів: стану обслуговуючої інфраструктури; стану технічної інфраструктури; трудовим потенціалом регіону; фінансами регіону.

Експертами були визначені значення вагових коефіцієнтів в кожній групі і розроблена бальна шкала для оцінки кожного окремого признака, назви яких приведені у табл.1.1.

Таблиця 1.1

Найменування признаков та значення вагових коефіцієнтів для визначення туристичної привабливості

№	Назва	Ваговий коефіцієнт	Ваговий коефіцієнт	Ваговий коефіцієнт
1.	Туристична привабливість	-	-	0,5
1.1	Туристичні можливості		0,5	
1.1.1	Частка лісів	0,18		
1.1.2	Частка луків та пасовищ	0,04		
1.1.3	Частка заповідних територій	0,10		
1.1.4	Частка рік, придатних до відпочинку	0,08		
1.1.5	Частка озер та водоймищ, придатних до відпочинку	0,12		
1.1.6	Доступ до моря	0,20		
1.1.7	Пам'ятники історії	0,12		
1.1.8	Музеї	0,08		
1.1.9	Туристичні маршрути	0,08		
1.2	Стан та охорона навколишнього сре-		0,35	

		довища			
	1.2.1	Кількість викидів пилю та газу в тис. т на кв.км	0,20		
	1.2.2	Неочищені стоки в куб.дм на кв.км	0,16		
	1.2.3	Відходи сміття в тис. т на кв.км	0,12		
	1.2.4	Частка ґрунтів, які потребують рекультивациі	0,16		
	1.2.5	Рівень насиченісти очистними комунальними системами, в %	0,12		
	1.2.6	Стоки очищені / Стоки неочищені	0,08		
	1.2.7	Відходи перероблені / Відходи які підлягають переробці	0,08		
	1.2.8	Ґрунти рекультивовані / Ґрунти, які потребують рекультивациі	0,08		
	1.3	Доступність транспортних комунікацій		0,15	
	1.3.1	Дороги в км на кв.км	0,45		
	1.3.2	Частота затримки поїздів	0,20		
	1.3.3	Підприємства приватного транспорту для перевізки пасажирів на тис. жителів	0,25		
	1.3.4	Стоянки машин на кв.км	0,10		
2.	Інвестиційна привабливість				0,5
	2.1	Обслуговуюча інфраструктура		0,32	
	2.1.1	Кількість абонентів телефонів на тис. жителів	0,25		
	2.1.2	Кількість магазинів на тис. жителів	0,15		
	2.1.3	Кількість бензозаправочних станцій на кв.км	0,18		
	2.1.4	Станції обслуговування на кв.км	0,05		
	2.1.5	Банки і пункти обміна валют на тис. жителів	0,12		
	2.1.6	Пункти поштово-телеграфні на тис. жителів	0,15		
	2.1.7	Аптеки на тис. жителів	0,10		
	2.1.8	Медичні пункти та лікарні на тис. жителів	0,05		
	2.1.9	Стоматологічні кабінети на тис. жителів	0,05		
	2.2.	Інфраструктура технічна		0,25	
	2.2.1	Довжина мережі водопостачання в км на тис. жителів	0,22		
	2.2.2	Довжина мережі водопостачання в км на кв.км	0,22		
	2.2.3	Довжина мережі каналізації в км на тис. жителів	0,22		
	2.2.4	Довжина мережі каналізації, км на кв.км	0,22		
	2.2.5	Довжина міської газової мережі в км на тис. жителів	0,12		
	2.3.	Трудовий потенціал		0,23	
	2.3.1	Частка зайнятих у промисловості	0,10		

	2.3.2	Частка зайнятих у с/г	0,10		
	2.3.3	Частка зайнятих в сфері послуг	0,15		
	2.3.4	Рівень безробітних серед працездатного населення	0,30		
	2.3.5	Щільність населення	0,35		
	2.4.	Фінансові ресурси		0,20	
	2.4.1	Сукупні доходи на тис. жителів	0,50		
	2.4.2	Частка інвестицій в витратах	0,35		
	2.4.3	Частка дотацій та субвенцій в сувокупних доходах	0,15		

На рис.1.1 приведена структурна схема сукупності показників та їх вагових коефіцієнтів, які необхідні для розрахунку синтетичного показника загальної туристичної привабливості. З цією схеми видно ієрархічний принцип побудови оцінки показника загальної туристичної привабливості регіона.

Розглянемо алгоритм оцінки туристичної привабливості регіону.

1. Визначення туристичної привабливості (Z_1).

1.1. Оцінка туристичних можливостей (Y_1)

$$Y_1 = \sum w_i^1 \cdot x_i^1, \text{ де}$$

w_i^1 – вагові коефіцієнти для значень окремих показників туристичних можливостей;

x_i^1 – значення показників туристичних можливостей для відповідного регіона.

1.2. Оцінка стану і охорони навколишнього середовища (Y_2)

$$Y_2 = \sum w_i^2 \cdot x_i^2, \text{ де}$$

w_i^2 – вагові коефіцієнти для значень окремих показників стану і охорони навколишнього середовища;

x_i^2 – значення показників стану і охорони навколишнього середовища.

1.3. Оцінка досяжності транспортних комунікацій (Y_3)

$$Y_3 = \sum w_i^3 \cdot x_i^3$$

Таким чином оцінка туристичної привабливості визначається як:

$$Z_1 = 0.5Y_1 + 0.35Y_2 + 0.15Y_3$$

2. Визначення інвестиційної привабливості (Z_2).

2.1. Оцінка інфраструктури обслуговування (Y_4)

$$Y_4 = \sum w_i^4 \cdot x_i^4$$

2.2. Оцінка технічної інфраструктури (Y_5)

$$Y_5 = \sum w_i^5 \cdot x_i^5$$

2.3. Оцінка трудового потенціалу (Y_6)

$$Y_6 = \sum w_i^6 \cdot x_i^6$$

2.4. Оцінка фінансових ресурсів (Y_7)

$$Y_7 = \sum w_i^7 \cdot x_i^7$$

Таким чином оцінка інвестиційної привабливості визначається як:

$$Z_2 = 0.32Y_4 + 0.25Y_5 + 0.23Y_6 + 0.2Y_7$$

Загальна привабливість регіону (Z) визначається як:

$$Z = 0.5Z_1 + 0.5Z_2$$

На основі цього методу була проведена оцінка туристичної, інвестиційної і загальної привабливості районів Поморського воєводства (табл.1.2).

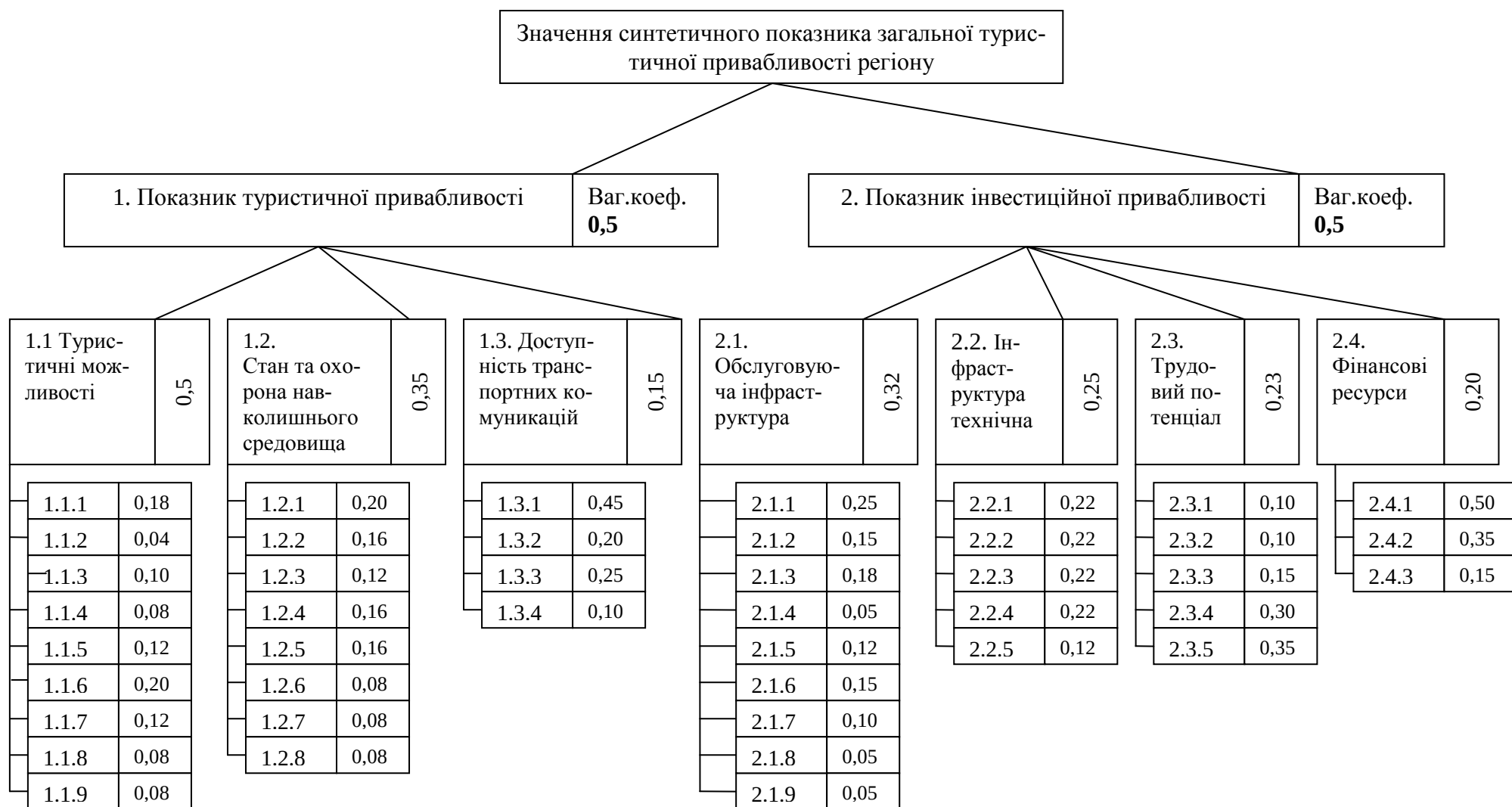

Рис. 1.1. Сукупність показників та їх вагові коефіцієнти, які необхідні для розрахунку синтетичного показника туристичної привабливості

Таблиця 1.2.

Оцінка загальної туристичної привабливості районів Поморського воєводства

Район	Воєводство Поморське					
	Туристична привабливість		Інвестиційна привабливість		Загальна привабливість	
Бобово	0,2556	(121)	0,2922	(66)	0,2739	(115)
Божитухом	0,3607	(53)	0,3109	(42)	0,3358	(51)
Бруси	0,4277	(23)	0,2802	(84)	0,3539	(34)
Битув	0,4185	(27)	0,3012	(53)	0,3599	(29)
Цедри Велькі	0,3133	(89)	0,2554	(110)	0,2844	(106)
Цевисе	0,3375	(70)	0,2746	(93)	0,3060	(76)
Хмельно	0,3988	(33)	0,2852	(76)	0,3420	(45)
Хожево	0,4475	(17)	0,2974	(58)	0,3725	(23)
Хойнице	0,4648	(12)	0,3267	(26)	0,3957	(10)
Хойнице г.	0,3730	(44)	0,3417	(16)	0,3573	(31)
Чарна Дембровська	0,4197	(26)	0,3253	(28)	0,3725	(24)
Чарна Вода	0,3761	(42)	0,2639	(103)	0,3200	(62)
Чарне	0,3533	(59)	0,3023	(50)	0,3278	(55)
Черск	0,4315	(19)	0,2556	(109)	0,3436	(43)
Члухув	0,3179	(84)	0,2915	(68)	0,3047	(78)
Члухув г.	0,3602	(54)	0,3886	(6)	0,3744	(22)
Дамниця	0,3422	(66)	0,2826	(79)	0,3124	(67)
Дебно	0,3109	(94)	0,3190	(34)	0,3149	(64)
Дембниця Кашубська	0,3878	(36)	0,3000	(55)	0,3439	(42)
Дземяни	0,3488	(61)	0,2407	(118)	0,2947	(95)
Дзержонь	0,2894	(105)	0,2892	(70)	0,2893	(104)
Гардейя	0,3311	(74)	0,3099	(43)	0,3205	(60)
Гданськ	0,5527	(2)	0,3402	(17)	0,4465	(5)
Гдиня	0,5576	(1)	0,3061	(46)	0,4319	(8)
Глувице	0,2830	(109)	0,3062	(45)	0,2946	(96)
Гніїв	0,3435	(65)	0,2641	(102)	0,3038	(84)
Гнівино	0,3445	(63)	0,2503	(114)	0,2974	(93)
Хель	0,5134	(7)	0,2635	(105)	0,3884	(14)
Ястарня	0,5464	(3)	0,4693	(2)	0,5079	(1)
Калиска	0,3796	(41)	0,2846	(77)	0,3321	(52)
Каршин	0,3178	(85)	0,2946	(61)	0,3062	(75)
Картуши	0,5063	(8)	0,2747	(92)	0,3905	(13)
Кемпице	0,3672	(51)	0,3114	(41)	0,3393	(48)
Кобилниця	0,3495	(60)	0,2722	(95)	0,3108	(71)
Кошала	0,3918	(34)	0,3025	(49)	0,3471	(40)
Колбуди Горне	0,3218	(83)	0,2862	(75)	0,3040	(80)
Колжиглови	0,3696	(48)	0,3231	(30)	0,3464	(41)
Конаржини	0,3673	(50)	0,3546	(13)	0,3610	(28)
Косаково	0,3259	(81)	0,2725	(94)	0,2992	(90)
Косчержина	0,4520	(16)	0,2439	(116)	0,3479	(39)
Косчержина г.	0,3908	(35)	0,3488	(14)	0,3698	(25)
Крокова	0,4804	(11)	0,2706	(97)	0,3755	(21)
Криниця Морська	0,4559	(14)	0,5058	(1)	0,4809	(3)
Квиджин	0,3243	(82)	0,2793	(85)	0,3018	(88)
Квиджин г.	0,3118	(91)	0,3177	(37)	0,3148	(65)
Лемборк	0,3299	(76)	0,3563	(11)	0,3431	(44)

Продовження табл. 2.1.

Лихнови	0,2416	(123)	0,3022	(51)	0,2719	(117)
Линия	0,2773	(110)	0,3022	(52)	0,2897	(102)
Линиево	0,3094	(96)	0,2981	(56)	0,3038	(85)
Лирница	0,3816	(39)	0,3178	(36)	0,3497	(37)
Липуш	0,3357	(72)	0,2698	(98)	0,3027	(87)
Любихово	0,3070	(98)	0,2960	(60)	0,3015	(89)
Лузино	0,2845	(107)	0,2495	(115)	0,2670	(121)
Леба	0,5304	(6)	0,4405	(3)	0,4854	(2)
Лежице	0,3105	(95)	0,2623	(106)	0,2864	(105)
Малборк	0,3021	(100)	0,2843	(78)	0,2932	(98)
Малборк г.	0,4184	(28)	0,3560	(12)	0,3872	(15)
Мястко	0,4232	(24)	0,2871	(73)	0,3551	(33)
Миколайки Поморске	0,2595	(119)	0,2871	(74)	0,2733	(116)
Милорадж	0,2837	(108)	0,3242	(29)	0,3040	(81)
Морщecin	0,3110	(93)	0,2770	(90)	0,2940	(97)
Нова Карчма	0,2886	(106)	0,2935	(65)	0,2911	(100)
Нова Весь Леборска	0,3264	(80)	0,2378	(121)	0,2821	(109)
Новый Двор Гданьски	0,3348	(73)	0,3189	(35)	0,3269	(57)
Новый Став	0,2970	(103)	0,2942	(62)	0,2956	(94)
Осечня	0,3148	(88)	0,2677	(99)	0,2912	(99)
Осек	0,3360	(71)	0,2717	(96)	0,3038	(82)
Осташево	0,2517	(122)	0,2874	(72)	0,2696	(119)
Пархово	0,3044	(99)	0,3166	(39)	0,3105	(73)
Пелплин	0,3579	(55)	0,2637	(104)	0,3108	(72)
Потенгово	0,3174	(86)	0,2936	(64)	0,3055	(77)
Прабути	0,3711	(47)	0,2777	(88)	0,3244	(59)
Пруц Гданьски	0,3127	(90)	0,2432	(117)	0,2779	(112)
Пруц Гданьски г.	0,3576	(56)	0,3938	(5)	0,3757	(20)
Пршехлово	0,4220	(25)	0,3360	(21)	0,3790	(18)
Продково	0,3162	(87)	0,2914	(69)	0,3038	(83)
Привидж	0,3376	(69)	0,2777	(87)	0,3076	(74)
Пршолки	0,3278	(79)	0,2386	(120)	0,2832	(107)
Пуцк	0,4294	(21)	0,2315	(122)	0,3304	(53)
Пуцк г.	0,5043	(9)	0,3696	(8)	0,4370	(6)
Реда	0,3648	(52)	0,2757	(91)	0,3202	(61)
Румия	0,3835	(38)	0,2970	(59)	0,3402	(46)
Руйево	0,2711	(114)	0,2777	(86)	0,2744	(114)
Жеценица	0,3873	(37)	0,3194	(33)	0,3533	(35)
Садлики	0,2736	(113)	0,3052	(47)	0,2894	(103)
Сераковице	0,3403	(68)	0,2817	(80)	0,3110	(69)
Скаржевы	0,3293	(77)	0,2511	(113)	0,2902	(101)
Скорч	0,2678	(115)	0,2603	(107)	0,2640	(122)
Скорч	0,3111	(92)	0,3679	(9)	0,3395	(47)
Слупск	0,3437	(64)	0,2527	(111)	0,2982	(92)
Слупск г.	0,3753	(43)	0,3802	(7)	0,3777	(19)
Сментово Граничне	0,2669	(116)	0,2916	(67)	0,2793	(110)
Смолдино	0,4587	(13)	0,3291	(23)	0,3939	(12)
Сомонино	0,3989	(32)	0,3036	(48)	0,3512	(36)
Сопот	0,5369	(4)	0,3985	(4)	0,4677	(4)
Стара Кишева	0,3288	(78)	0,2772	(89)	0,3030	(86)

Закінчення табл. 2.1.

Старе Поле	0,3076	(97)	0,3207	(31)	0,3141	(66)
Старогард Гданьски	0,3565	(57)	0,2521	(112)	0,3043	(79)
Старогард Гданьски г.	0,3674	(49)	0,3300	(22)	0,3487	(38)
Стари Дзержонь	0,2768	(112)	0,2816	(82)	0,2792	(111)
Стари Тарг	0,2610	(117)	0,2886	(71)	0,2748	(113)
Стегна	0,4536	(15)	0,3363	(20)	0,3950	(11)
Стежица	0,4034	(31)	0,3268	(25)	0,3651	(26)
Студеница	0,3562	(58)	0,2981	(57)	0,3272	(56)
Субкови	0,2586	(120)	0,3069	(44)	0,2828	(108)
Суши Демб	0,2601	(118)	0,2656	(101)	0,2629	(123)
Сулежино	0,3016	(101)	0,3205	(32)	0,3111	(68)
Шемуд	0,3310	(75)	0,2671	(100)	0,2990	(91)
Штум	0,3804	(40)	0,2941	(63)	0,3372	(49)
Шутово	0,4094	(29)	0,3612	(10)	0,3853	(17)
Тжев	0,3482	(62)	0,3254	(27)	0,3368	(50)
Тжев г.	0,3728	(45)	0,3389	(19)	0,3559	(32)
Тренбки Велки	0,2772	(111)	0,2575	(108)	0,2673	(120)
Требелино	0,4059	(30)	0,3128	(40)	0,3593	(30)
Тухоме	0,2920	(104)	0,3446	(15)	0,3183	(63)
Устка	0,4426	(18)	0,3284	(24)	0,3855	(16)
Устка г.	0,5334	(5)	0,3392	(18)	0,4363	(7)
Вейхерово	0,4307	(20)	0,2260	(123)	0,3284	(54)
Вейхерово г.	0,4284	(22)	0,3005	(54)	0,3645	(27)
Вицко	0,3013	(102)	0,2405	(119)	0,2709	(118)
Владиславово	0,5024	(10)	0,3168	(38)	0,4096	(9)
Зблево	0,3403	(67)	0,2817	(81)	0,3110	(70)
Жуково	0,3724	(46)	0,2810	(83)	0,3267	(58)

Подібна методика була використана для оцінки туристичної атракційності районів Закарпатської області [6], результати якої були представлені колективом авторів з Інституту Туризму (м. Варшава), Львівського національного університету ім. І. Франка та Київського університету туризму, економіки та права на регіональному семінарі у м. Ужгород у 2003 р., підготовленому у рамках проекту „Туристичний потенціал Західної України” за підтримки програми „Польсько-Американська ініціатива про співпрацю” (ПАУСІ). В цій методиці було розширене коло показників, які використовувалися, та виділені три складові загальної туристичної атракційності: безпосередньо туристична атракційність, інвестиційна атракційність та рецепційна атракційність. Туристична атракційність була оцінена на підставі слідуєчих груп показників: комуніційна доступність (довжина автомобільних шляхів загального ко-

ристування з твердим покриттям, державні дороги, залізничні шляхи, прикордонні піші переходи, легкові автомобілі); культурне багатство (пам'ятники історії та культури, музеї, культурні місця, вистави, конгреси, конференції, культурні, спортивні події); природне багатство (ліси і заліснені території, пасовища та луки, довжина річкової мережі, наявність гірської місцевості, наявність парків, заповідників, наявність туристичних стежок); стан середовища (викиди шкідливих речовин, очищені промислові і комунальні стоки, площі рекультивованих, відпрацьованих та порушених ґрунтів). Інвестиційна атракційність була оцінена на підставі таких груп показників, як: інфраструктура послуг (магазини, аптеки, заправки, санітарні та медичні заклади, станції технічного обслуговування, поштові відділення та телефонічний зв'язок); комунальна інфраструктура (протяжність мережі водопостачання, каналі-

заційна мережа, кількість комунальних і промислових очисних споруд, їхнє використання, кількість газифікованих квартир); населення (густота, зайнятість у промисловості, зайнятість у сфері послуг, рівень безробіття); місцеві фінанси (доходи місцевих бюджетів, доля власних доходів місцевих бюджетів, видатки місцевих бюджетів, частка витрат на інвестиції в основний капітал). Рецепційна атракційність була оцінена на підставі наступних груп показників: нічліжна база (частка місць в готелях, мотелях, пансіонатах в загальній кількості нічліжних місць, частка нічліжних місць у кемпінгах до загальної кілько-

сті нічліжних місць, частка місць у відпочинкових осередках та будинках відпочинку до загальної кількості нічліжних місць, кількість ліжок приватного сектора, рівень використання нічліжних об'єктів, частка ліжок в готелях вищої і середньої категорії); гастрономічна база (ресторани, кафе, бари, гастрономічні заклади); спортивно-рекреаційне обладнання (лижні траси, витяги, верхова їзда, басейни, стави, тенісні корти).

Дані щодо оцінок загальної туристичної атракційності та її складових приведені у табл.1.3.

Таблиця 1.3

Оцінка туристичної атракційності районів Закарпатської області

Назва району	Туристична атракційність	Інвестиційна атракційність	Рецепційна атракційність	Загальний показник
Берегівський	0,427	0,435	0,218	0,367
Велико-Березнянський	0,386	0,275	0,323	0,334
Виноградівський	0,460	0,405	0,114	0,340
Воловецький	0,410	0,263	0,131	0,282
Іршавський	0,289	0,261	0,143	0,237
Міжгірський	0,336	0,169	0,172	0,237
Мукачівський	0,246	0,269	0,041	0,191
Перечинський	0,346	0,312	0,292	0,320
Рахівський	0,398	0,240	0,129	0,270
Свалявський	0,348	0,234	0,19	0,266
Тячівський	0,293	0,376	0,097	0,259
Ужгородський	0,408	0,435	0,146	0,338
Хустський	0,332	0,344	0,122	0,273
м.Ужгород	0,339	0,528	0,325	0,392
м.Мукачево	0,350	0,350	0,141	0,287

Приведені дані щодо оцінки рівня розвитку туризму на прикладі регіонів Польщі та Закарпаття можуть бути використані для визначення найбільш привабливих для розвитку туризму районів та розробки моделей інвестиційних проектів.

Оцінка розвитку туризму в регіоні також пов'язана з діяльністю закладів санаторно-курортної сфери. Використання методики розрахунку інтегральних показників у туристичній сфері дозволяє також оцінити якість функціонування окремих регіональних об'єктів санаторно-курортної галузі (будинків відпочинку, туристичних центрів, пансіонатів, кемпінгів і т.д.). У

статті [3] наводиться приклад аналізу якості функціонування санаторно-курортної сфери м. Судака за 1996 – 2000 рр. Для розрахунку інтегрального показника були використані дані для санаторно-курортних закладів згідно форми 149-Р. На підставі процедури експертного опитування відомих фахівців та діячів місцевого самоврядування, які відповідали за питання розвитку санаторно-курортної галузі в місті, були вибрані 10 показників з урахуванням їх питомої ваги у системі регіональних показників діяльності цієї галузі. У склад базових показників, що визначали якість діяльності закладів санаторно-курортної сфери

увійшли: кількість додаткових ліжок, що можуть бути оперативно використані для задоволення попиту, максимальна кількість ліжок, чисельність працівників закладу, кількість відпочиваючих, кількість проведених ліжко-днів, площа закладу, основний дохід, додатковий дохід, витрати на пропозицію послуг для відпочиваючих, фінансовий результат діяльності закладу, відрахування до бюджету та пенсійного фонду. Розрахунки інтегрального показника для основних закладів санаторно-курортної сфери м. Судака дозволили побудувати рейтинг баз відпочинку та туристичних центрів, що було корисним для

аналізу не тільки привабливості цих закладів серед туристів та відпочиваючих, але й для оцінки найбільш успішних осередків відпочинку, які можуть бути лідерами у розвитку туристичних та рекреаційних послуг в регіоні.

Таким чином, використання різних методик розрахунків рейтингів та показників якості функціонування закладів санаторно-курортної сфери, є необхідним етапом маркетингових досліджень, які дозволять краще оцінити якість наданих туристичних послуг та будуть сприяти обґрунтуванню стратегії розвитку туристичної сфери у регіоні.

Література

1. Богатов О.И., Лысенко Ю.Г., Петренко В.Л., Скобелев В.Г. Рейтинговое управление системами. – Донецк: Юго-Восток, 1999.
2. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: Теория, методология и практика. – М.: Финпресс, 2003.
3. Заболотский А.С., Дубровина Н.А. Анализ качества функционирования санаторно-курортной отрасли г. Судака. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Економічна серія. № 535. 2001. С. 105.-110.
4. Литвак Б.Г. Экспертные технологии в управлении. – М.: Дело, 2004.
5. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг. Київ: Альтерпрес, 2003.
6. Напрямки і можливості інвестицій у туристичну галузь Закарпатської області. //Матеріали регіонального семінару. – Ужгород, 2003.
7. Lijewski T., Mikulowski B., Wyrzykowski J. Geografia turystyki Polski. – Warszawa: Polskie wydawnictwo economiczne, 2002.
8. Mlodak A. Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej. - Warszawa: Centrum Doradztwa i informacji Difin, 2006.

УДК 911.9:504.062.2

Олександр Третьяков

ПОТЕНЦІАЛ ВИРОБНИЦТВА БІОГАЗУ НА ЗВАЛИЩАХ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

В роботі наведений опис сучасної ситуації в галузі оцінки потенціалу виробітку біогазу на звалищах ТПВ на державному та регіональному рівнях. Проаналізований світовий досвід моделювання виробітку біогазу на звалищах ТПВ. Визначена часова динаміка загального та технічного потенціалів біогазу звалищ ТПВ Харківської області на основі методики Агенції з охорони навколишнього середовища США (US EPA). Шляхом інформаційного аналізу й моделювання визначені об'єми теплової та електричної енергії, яку можливо виробити в разі використання отриманого біогазу.

Третьяков Александр. Потенциал производства биогаза на свалках Харьковской области и его социально-экономическое значение. В работе приведено описание современной ситуации в сфере оценки потенциала производства биогаза на свалках ТБО на государственном и региональном уровнях. Проанализирована временная динамика общего и технического потенциалов биогаза свалок ТБО Харьковской области на основе методики Агентства по охране окружающей среды США (US EPA). Путем информационного анализа и моделирования определены объемы тепловой и электрической энергии, которую возможно выработать в случае использования полученного биогаза.

Вступ. Проблема накоплення твердих побутових відходів (ТПВ) є однією з найбільш актуальних природоохоронних проблем світового суспільства. Пріоритетним напрямком стратегії управління ТПВ є, безумовно, запобігання їх утворенню. Це питання набуває все більшої актуальності, зокрема, в країнах Західної Європи. Але, поряд з цим, дуже актуальною сьогодні є проблема захоронення ТПВ, особливо питання попередження негативного впливу звалищ на навколишнє середовище. Одним з видів забруднення, що виникає на звалищах, є біогаз – метанвмісний газ, що утворюється в анаеробних умовах в тілі звалища. Небезпечність цього забруднювача полягає, в першу чергу в його «парникових» властивостях, що обумовлені значним вмістом метану (найчастіше – біля 50%), парникові властивості якого в 21 раз більші порівняно з двоокисом вуглецю [16]. В той же час, значний вміст метану дозволяє розглядати біогаз в якості енергетичного ресурсу. Таким чином, біогаз (як і більша частина енергетичних ресурсів біомаси), в разі його використання, поряд з певними економічними вигодами, усуває екологічну небезпеку, пов'язану, зокрема, з його парниковими властивостями, що в літературі визначається терміном *активно чисте джерело енергії* [7].

Використання біогазу як додаткового енергоносія в Україні дозволить розвинути децентралізоване виробництво енергії та збільшити енергетичну незалежність нашої країни. Таким чином, виникає необхідність оцінки енергетичного потенціалу біогазу звалищ ТПВ як на загальнодержавному рівні, так і на рівні регіонів.

Метою даної роботи є визначення потенціалу біогазу звалищ Харківської області.

В процесі дослідження нами вирішувались наступні завдання:

1. Аналіз існуючих моделей оцінки виходу біогазу звалищ ТПВ;
2. Визначення біогазового потенціалу звалищ Харківської області;
3. Визначення енергетичного потенціалу біогазу, що може бути отриманий..

Аналіз останніх досліджень з питань оцінки потенціалу виробітку біогазу дозволяє зробити висновок, що дана галузь біоенергетики в нашій державі знаходиться лише на стадії становлення, проте має певні тенденції розвитку. На рівні країни оцінка біогазового потенціалу вже проводилась [12]. В рамках цього дослідження було зазначено, що в Україні функціонує 700 звалищ, з яких придатні для розробки 140. Найбільша увага приділялася звалищам найкрупніших міст України, про що свідчать інші роботи цих авторів з оцінки

потенціалу звалищ таких міст, як Полтава, Хмельницький, Одеса, Київ та Біла Церква [10, 18]. Для цих міст наведені графіки динаміки виходу біогазу у часі в залежності від параметрів полігону. Результати робіт з обчислення біогазового потенціалу, проведені для Луганського полігону ТПВ, створили там умови для реалізації проекту з виробітку біогазу [1]. До досліджень цього напрямку слід також віднести аналіз виробітку біогазу за добу для звалищ найкрупніших міст Західної України, зроблений [14].

Існує в Україні також і досвід регіональних оцінок біогазового потенціалу звалищ ТПВ. Наприклад, в роботі [22] обчислені потенційні запаси біогазу на звалищах Львівської області, узагальнені для обласного центру та міст обласного підпорядкування. Отримані дані, а також результати оцінки динаміки виробітку біогазу по роках [5], створили базу для започаткування проекту видобутку біогазу на Львівському полігоні [26], який в 2005 році перейшов до комерційної стадії.

Зазначені вище роботи представляють собою, за [32], оцінку потенціалу «від ринку», тобто в рамках проблематики оцінки енергетичного потенціалу відходів, коли до уваги приймаються лише найкрупніші звалища. Результатом подібних оцінок є започаткування найбільш рентабельних проектів на великих звалищах. Безумовно, впровадження таких проектів на сучасному, початковому етапі розвитку біоенергетики в Україні є необхідним для демонстрації ефективності впровадження технології отримання біогазу із сміттєзвалищ, а також для набуття власного досвіду у відношеннях видобутку та використання біогазу. Але, на наш погляд, подібні оцінки, і, як наслідок, відповідні проекти є лише першим кроком до нейтралізації впливу біогазу звалищ на довкілля. Наступним кроком є оцінка «від потенціалу» [32] за якої необхідно визначити загальний об'єм біогазу звалищ певного регіону та об'єм, що може бути вловлений. Лише в разі такої оцінки можна побачити повну картину просторової структури викидів біогазу звалищ ТПВ. В даному контексті аналіз можливості створення системи збирання

біогазу починається не з найкрупніших звалищ, а зі звалищ, об'єм відходів на яких є мінімальним для можливості її створення. Подібний підхід створює базу знань щодо максимальної частки метану, що може бути освоєним на певній території. Тому, внаслідок того, що дане дослідження поводилось в рамках комплексу робіт з регіонального менеджменту розвитку біоенергетики, метою якого є оптимізація використання біоенергетичних ресурсів з метою максимізації позитивного ефекту в природоохоронному, соціальному та економічному аспектах, нами використовувався підхід «від потенціалу».

Аналіз існуючих моделей. Визначення потенціалу біогазу звалищ ТПВ на певній території зумовлює необхідність оцінки емісії біогазу на кожному окремому звалищі.

Як свідчить, [17, с.433], **“закономірності метаногенезу в товщі складованих відходів на даний час вивчені недостатньо. Перша причина полягає в тому, що подібними дослідженнями займаються недавно та емпіричної інформації накопичено мало. Друга причина полягає у складності методів польових досліджень та їх високій вартості... Тому основним інструментом залишається математичне моделювання процесів розкладу в часі”**. Використання теоретичних моделей зумовлене, також, тим, що більшість проектів робиться “під ключ” та становить комерційну таємницю [21], що робить неможливим використання в роботі детальної інформації по проектам.

Слід зазначити, що більшість моделей призначена для обрахунку саме емісії метану, враховуючі що середній вміст метану в складі біогазу звалищ ТПВ складає 50%. Тому, при описі процесу та результатів моделювання зустрічаються терміни “метановий потенціал”, що висвітлює безпосередньо результати, отримані в процесі моделювання, та “біогазовий потенціал”, Останній відрізняється від метанового потенціалу вдвічі.

До найбільш загального підходу до обчислення об'ємів емісії метану звалищ слід віднести положення методики, що в [28], що названа методом “за умовчанням”.

Вихідним положенням, цього методу є те, що весь потенціал метану вивільнюється в той же рік, коли відходи розміщені на звалищі.

Оцінка викидів метану проводиться за формулами [28]:

$$V_{CH_4} = [(MSW_T * MSW_F * L_0) - R] * (1 - OX),$$

$$L_0 = MCF * DOC * DOC_F * F * 16/12,$$

$$DOC = 0,4 * A + 0,17 * B + 0,15 * C + 0,3 * D,$$

(1)

де MSW_T – загальна кількість комунальних твердих відходів, що утворилася, тис. тонн/рік; MSW_F – частка відходів, що розміщена на звалищі; L_0 – потенціал утворення метану, тис. тонн CH_4 / тис. тонн відходів; MCF – поправочний коефіцієнт метану (збільшується для контрольованих звалищ, бо там більш забезпечені анаеробні умови, тому метану утворюється більше); DOC – здатний до розкладу органічний вуглець, тис. тонн / тис. тонн відходів; DOC_F – частка вуглецю, що розклався; F – частка метану в газ звалищ (% об.); R – утилізований метан (тис. тонн/рік); OX – коефіцієнт окислення; A – вміст паперу та текстилю; B – вміст садово-паркових або інших нехарчових органічних матеріалів, що здатні до розкладу в анаеробних умовах; C – вміст харчових залишків у відходах; D – вміст деревини або соломи.

Зазначено, що цей метод дає репрезентативну оцінку річних викидів за умови якщо кількість та склад відходів є постійним на протязі кількох десятиріч. В разі більш частих змін метод не дає репрезентативних даних.

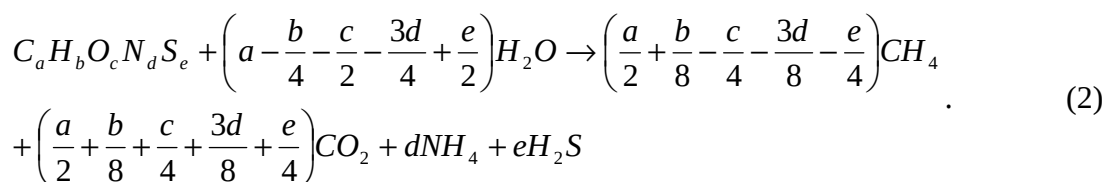
Відомий приклад застосування даної методики для ТПВ що утворюються в Киргизстані [29]. За основу розрахунків взяті статистичні дані кількості міського населення, коефіцієнти добового утворення ТПВ на одну людину та вміст здатного до розкладу вуглецю у відходах. Такі ж дані обчислювались також для території Російської Федерації. Сільські звалища не враховувались, бо, на думку авторів, відходи в сільській місцевості мають значну ступінь розсіяння. Отримані результати, повинні слугувати при створенні кадастру емісії

парникових газів республіки. На нашу думку, вони можуть бути в нагоді для вирішення поставленої задачі – загальнодержавної оцінки, бо, за [29], дані, що отримані за методикою [28], на 10-18% завищують об'єми реальних емісій. Це завищення може в деякій мірі компенсувати відсутність врахування емісії метану зі звалищ ТПВ в сільській місцевості. На практиці ж можливість виробітку метану сільськими звалищами залежить від організації системи управління ТПВ на локальному рівні – наприклад, в разі використання одного звалища для кількох сіл, що має довгий термін заповнення, отримання біогазу є цілком можливим, про що свідчать дані щодо систем видобутку біогазу в Данії [31]. Отже, використання статистичних даних щодо кількості населення на конкретній місцевості не відображає реальної ситуації з належним ступенем точності, що заперечує можливість їх застосування для оцінки енергетичного потенціалу біогазу звалищ ТПВ конкретної території.

До інших методів загального характеру слід віднести визначення об'ємів річної емісії біогазу за допомогою показника середнього значення емісії біогазу з однієї тонни ТПВ протягом терміну розкладу.

Використовуючи ці передумови, нами був побудований попередній, найбільш загальний варіант моделі оцінювання енергетичного потенціалу біогазу звалищ Харківської області [23]. В даній моделі використовувалось положення, наведене в [9], що вихід біогазу з однієї тонни можна оцінити в середньому в 5 м^3 на рік. Основним недоліком такої оцінки є відсутність диференціації у часі темпів анаеробної ферментації, притаманних звалищам.

Ще одним підходом до визначення об'ємів виділення метану на звалищах є стехіометричний, в якому виробіток метану обчислюється на основі частки основних хімічних елементів в складі ТПВ. Цей підхід відомий також під назвою рівняння Басвеля [5]:

Сьогодні використання цього способу щодо звалищ ТПВ є обмеженим внаслідок того, що він не враховує реальні умови розкладу на звалищах, що у реальності є різними. Так, за [9], теоретично можливий об'єм виходу біогазу з тіла звалища складає біля 400 м³/т, але реально отримується в середньому близько 100 м³/т. За даними американської агенції навколишнього середовища, стехіометричні розрахунки показують максимальний річний вихід біогазу від 200 до 500 м³/рік, натомість у реальних умовах він становить лише 7-80 м³/рік [17]. Проте, відомі приклади використання цього методу для визначення виходу біогазу по фракціях відходів (харчові, папір, синтетика) [4], з метою отримання даних, що використовуються потім в моделях, у котрих врахований фактор часу.

Відомі також дослідження, що проводилися за даною методикою і на українських звалищах [5]. Але автори наводять розрахунки лише для того, щоб показати, що **“реально визначити формулу сміття є дуже важко навіть експериментально через значну різноманітність і неоднорідність відходів”**. Отримані емпіричні дані порівнюються з результатами обчислення виходу метану на основі теоретичних припущень, що ТПВ на 50% складаються з органіки, котра в свою чергу складається на 50% з вуглеводнів, 5% протеїнів, та 1% жирів. На основі наявних даних щодо виходу метану в анаеробних умовах з цих груп відходів обчислений питомий виробіток метану (м³/кг). Порівняно зі значенням, що за умовчанням і використовується в моделі US EPA (див. нижче), він перевищує останній практично у 2 рази.

На сьогоднішній день, внаслідок накопичення великої кількості емпіричних даних щодо процесів розкладу органічної речовини, найбільшого розвитку отримали моделі, що ґрунтуються на дослідженні кінетики та динаміки анаеробних процесів

[17]. До подібних робіт можна, зокрема, віднести моделі, що розроблені в Пермському державному технічному університеті, та модель Агенції навколишнього середовища США (US EPA). Модель, запропонована Пермським державним технічним університетом [17], використовує підхід, що є альтернативним до використання показника питомої кількості біогазу, який полягає у визначенні динаміки розкладу ТПВ в залежності від наявності різних за ступенем інтенсивності процесів розкладу органічних фракцій. Модель використовує такі припущення:

- Процес розкладу відходів описується кінетичним рівнянням першого порядку;
- Метановий потенціал відходів визначається за кількістю твердої глюкози, що вміщується у відходах даного морфологічного складу.
- Загальний час розкладу відходів визначається часом розкладу фракцій, що мають середні та повільні темпи протікання цього процесу.

Застосування даної моделі є перспективним, але потребує додаткових вишукувань для визначення необхідних коефіцієнтів та показників. В літературі описане застосування цієї моделі для аналізу динаміки виробітку біогазу на полігоні “Сафрони” м. Перм [17].

В світовій практиці, в дослідженнях динаміки емісії метану звалищ найчастіше використовується модель US EPA. Це можна пояснити відносною простотою моделі та отриманням досить достовірних даних. Найбільш важливим є те, що ця модель дозволяє вирішувати практичні задачі при наявності мінімуму вихідних даних. Поширеність саме даної моделі можна також пояснити тим, що США є світовим лідером в галузі використання біогазу звалищ ТПВ. Так, згідно з базою даних програми поширення використання метану звалищ (LMOP), на сьогодні в даній країні

існує більше 500 проектів, що функціонують, або знаходяться на стадії конструювання [27], що зумовлює наявність значного досвіду та практичну обґрунтованість запропонованої моделі. За даною моделлю теоретичний об'єм емісії метану зі звалища ТПВ визначається за формулою:

$$Q = LR(e^{-kc} - e^{-kt}), \quad (3)$$

де Q – кількість метану, що утворюється протягом року, $\text{м}^3/\text{рік}$; L – потенціал утворення метану, $\text{м}^3/\text{т}$ ТПВ; R – середня кількість відходів, що вивозиться на звалище, $\text{т}/\text{рік}$; k – сталий показник утворення метану рік^{-1} ; c – час, що минув з моменту закриття полігону, років; t – час, що пройшов з моменту відкриття полігону, років.

Основним недоліком даної моделі є складність визначення питомого потенціалу утворення метану, та, відповідно, біогазу ТПВ, що вивезені на полігон, тому що цей показник залежить від великої кількості факторів, що зумовлює суттєву розбіжність у результатах (за [17], у різних авторів цей показник (для біогазу) становить від 35 до 150-200 $\text{м}^3/\text{т}$).

Відома практика застосування даної моделі для оцінки емісії метану як на території Росії (наприклад, для вищезазначеного полігону “Сафрони” м. Перм [17] та для полігону “27- кілометр”, поблизу міста Сургут [3]. В Україні за даною моделлю оцінювалась емісія біогазу на Луганському полігоні ТПВ (діючий проект) [3, 20], на Львівському полігоні, де в даний момент проводяться роботи з впровадження подібного проекту, [5]. Проведена оцінка біогазового потенціалу полігонів інших великих міст України [18].

Для визначення виробітку біогазу на звалищах Харківської області було вирішено використовувати саме останню модель (US EPA). Це рішення базується на факті наявності всієї необхідної інформації для проведення моделювання, а також внаслідок того, що використання моделі US EPA, є значно більш поширеним та мала вже застосування на українських звалищах ТПВ.

Оцінка потенціалу біогазу на звалищах Харківської області.

Основним джерелом інформації для проведення оцінки був звіт проекту “Розробка обласної програми поводження з твердими побутовими відходами. Обстеження, обґрунтування та розробка першочергових заходів щодо створення чи облаштування місць складування та захоронення твердих побутових відходів”, що виконаний установами Держбуду України на замовлення Державного управління екології та природних ресурсів в Харківській області в 2001 році [15]. Аналіз даних, отриманих за цим проектом, показав відсутність інформації для Дергачівського полігону ТПВ, характеристика якого була взята нами з [13], а потім була відкоригована на основі обстеження об'єкту. Дані щодо року його відкриття та річної кількості вивезених відходів були взяті із [18]. З [30] була отримана інформація про планування закриття полігону у 2005 році та закладання нового звалища поряд зі старим полігоном. За даним джерелом, його буде достатньо лише на найближчі 5 років. Враховуючі припущення, що новий полігон буде приймати ті ж самі обсяги ТПВ, що раніше вивозились на старий полігон, отримуємо прогностичну інформацію, необхідну для обчислення метанового потенціалу за моделлю US EPA. Спираючись на досвід проведеної оцінки на Луганському полігоні ТПВ [20], в розрахунках використовувались параметри, типові для США та інших західних країн: значення показнику потенціалу емісії метану 125 $\text{м}^3/\text{т}$, коефіцієнт $k = 0.04 \text{ рік}^{-1}$.

Основним недоліком інформації, отриманої з [15], була невизначеність об'ємів накопичених відходів для більшості звалищ. Враховуючі необхідність цієї інформації для моделювання емісії біогазу та значну вартість проведення польових досліджень, нами було зроблено припущення, щодо наявності залежності між площею звалища та його об'ємом. Подібну залежність можна простежити, зокрема, для полігонів ТПВ Данії за даними [19] (рис.1):

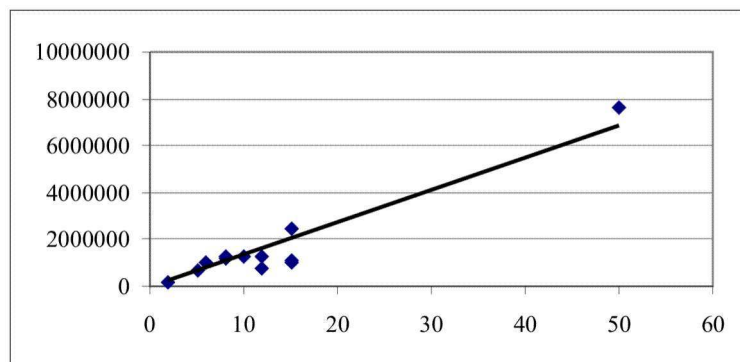

Рис.1. Залежність між площею та об'ємом для звалищ Данії. Вісь x – площа (га), вісь y – об'єм ТПВ (м³).

В попередньому варіанті оцінки біогазового потенціалу звалищ ТПВ Харківської області [23] нами вже аналізувалася ця залежність для всієї сукупності звалищ. Незважаючи на отримане підтвердження достовірності рівняння регресії та достовірність кореляції, для подальшого наближення значень, отриманих теоретичним шляхом, до практики, нами було запропоновано розділити генеральну сукупність даних на дві групи. Критерієм, за яким проводився розподіл, була наявність ерозійної активності на території звалища. Нами вважалося, що наявність ерозії є наслідком розташування звалища в локальних від'ємних формах рельєфу (яругах, балках і т.ін), а її відсутність спричинена розміщенням звалища на більш плоскому рельєфі. До групи з відсутністю ерозійних процесів (першої групи) були віднесені звалища, щодо яких було зазначено, що ерозійна активність “відсутня” - 21 звалище; до другої групи відносились звалища з будь-якими типами ерозійної активності (яружна, яружно-балочна, балочна, слабка яружно-балочна) - 23 звалища.

Для сукупності звалищ, які характеризуються відсутністю процесів ерозії, графік залежності об'єму звалища від площі показаний на рис.2,а. Як можна побачити, точки, що відповідають звалищам в селищах Бабаї та Комсомольське (позначені колами), дуже сильно відрізняються від решти елементів вибірки, що, на нашу

думку пояснюється перевагою специфічних факторів їх утворення. Внаслідок цього, вказані точки були визнані як артефакти та видалені з подальших розрахунків. Як показує графік на рис. 2, б, проведені операції дозволили збільшити значення величини достовірності апроксимації (від 0,46 до 0,82), що говорить про більш точне описання решти фактичних даних рівнянням регресії.

Кореляційний аналіз, проведений для обох вибірок, показав значно більший взаємозв'язок в кожній з них, порівняно з аналізом всієї сукупності даних разом (використовувався коефіцієнт кореляції за Спірменом). Коефіцієнти кореляції становлять: для вибірки з відсутністю процесів ерозії 0.74 (мінімальна достовірна кореляція для даної довжини статистичних ряду при рівні довірчої вірогідності $p=0,99$ становить 0,601 [24]); для вибірки з наявністю ерозійних процесів 0.75 (мінімальна достовірна кореляція дорівнює 0,508 [24]). Ці значення є значно більшими, ніж при аналізі всієї сукупності даних (0,68). Отримані рівняння регресії показані на графіках (рис.2, б, в).

Рівняння, що використовується в наведеній моделі ($y = 59050x + 4105,9$), не враховує того, що при нульовому значенні площі полігону кількість відходів не може мати ненульового значення.

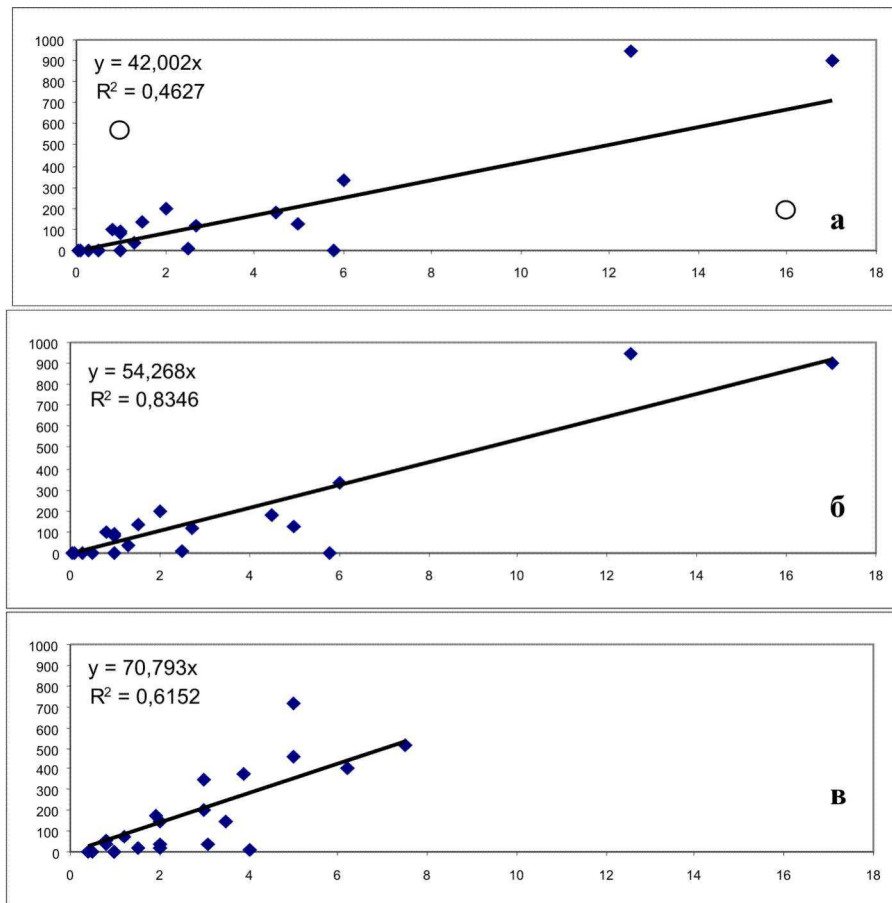

Рис. 2. Залежність між площею звалища (вісь x , га) та об'ємом накопичених на ньому відходів (вісь y , тис. м³). а – виявлення артефактів для вибірки з відсутністю процесів ерозії (позначені колами); б – рівняння регресії для відкоригованої вибірки з відсутністю процесів ерозії; в – рівняння регресії для вибірки з наявністю процесів ерозії.

Достовірність описання фактичних значень рівнянням регресії було підтверджено за допомогою критерію Колмогорова. Отримані значення 0,68 та 0,85 для вибірок з відсутністю та наявністю процесів ерозії відповідно, є значно нижчими, ніж мінімальні значення, що підтверджують відмінність у розподілах теоретичних та фактичних значень (1,244 при значенні довірчої вірогідності $p=0,9$).

За умови наявності даних щодо об'ємів ТПВ, були проведені обчислення наступних показників, необхідних для застосування в моделі US EPA:

- враховуючі представлені в [15] дані щодо проценту заповнення звалища на 2001 рік та щодо року початку експлуатації були обчислені річний об'єм (м³) та річний процент заповнення звалища;
- маючи дані щодо середньої щільності вивезених на звалище ТПВ, що дорів-

нює 800 кг/м³ [8], була обчислена середня щорічна кількість (т) ТПВ, що вивозяться на звалище;

- за наявності даних щодо щорічного проценту заповнення була обчислена тривалість використання полігону та, враховуючі дані щодо початку його експлуатації був обчислений рік його закриття.

При цьому враховувалось, що потреба у збільшенні площі звалища буде означати залучення додаткової ділянки поряд з існуючою. Нами також не враховується можливість штучного збільшення можливої потужності звалища у вертикальному напрямі за допомогою дамб, валів і т.ін, що означало б можливість накопичення більш ніж 100% обсягу відходів по відношенню до вимірів, проведених у 2001 році.

Слід також зазначити, що в дослідженнях не була врахована певна кількість звалищ внаслідок недостатньої для

моделювання інформації щодо них. Сюди відносяться закриті звалища: м. Південне, смт. Рогань – 1 та 2, м. Ізюм 1 та 2, частково закриті звалища в селах Федорці та Пономаренки, звалище в селі Іванівка (відсутні дані щодо року введення в експлуатацію), а також запроектовані звалища в м. Богодухів, с. Мурафа, с. Краснопавлівка-1, м. Вовчанськ (с. Цегельне), м. Куп'янськ. Для останніх відомі рішення щодо років введення їх в експлуатацію, можливе припущення щодо щорічних об'ємів вивезення відходів, що можуть дорівнювати об'єму, що вивозився на старе звалище для даного населеного пункту, але за відсутності даних щодо площі або щодо максимального об'єму звалища є неможливим обчислення року закриття звалищ, знання якого необхідне при прогнозуванні емісії метану звалищ.

Обчислення метанового потенціалу регіону проводилось для періоду з 1950 по 2030 роки. Рік початку часового інтервалу обумовлений введенням в експлуатацію найстарішого з досліджених звалищ (за отриманими даними) – звалище біля смт. Сахновщина. Обрання 2030 року за кінцевий термін пояснюється приведенням дослідження, що проводиться, до державних нормативних документів щодо розвитку альтернативної енергетики (зокрема, Програми розвитку нетрадиційних та поновлюваних джерел енергії в Україні до 2030р.[31]). Результати обчислень представлені на рис.3.

Наступним кроком моделювання була оцінка впливу на результати моделювання факторів технічного та локального характеру:

1. Мінімальний об'єм звалищ. На основі дослідженого фактичного матеріалу щодо використання біогазу в світі, мінімальною потужністю звалища ТПВ, на якому доцільне втілення проекту використання біогазу для вироблення енергії, є 30 тис. тонн [27]; відомий також проект в Данії, поблизу міста Выборг, в селищі Форул, де видобуток біогазу розпочатий на 4 старих звалищах, кожне з яких має потужність у 30 тис. тонн ТПВ [31]. Останній приклад

слід відмітити особливо, тому що, згідно з [6], за основу розробки концепції розвитку біоенергетики в Україні слід прийняти саме данську. Таким чином, при оцінці реальної можливості використання метану певного звалища, його потенціал буде врахований лише з року досягнення звалищем потужності 30000 тонн.

2. Можливість поверхневої та проміжної ізоляції звалища. За [8], **“територія полігону повинна бути рекультивована, тобто перекрита шаром ґрунту товщиною не менше, ніж 30-40 см”**. Врахування цього фактору є необхідним, тому що тільки за наявності перекриття можна організувати систему збирання біогазу. В разі його відсутності емісія біогазу буде проходити зі всієї поверхні звалища, без концентрації його в трубах. Аналіз даних щодо втілення практики проміжної ізоляції показав, що лише на чверті полігонів, що будуть використані в даному дослідженні, практикується відходами пошарова (проміжна) ізоляція ТПВ. Але, поряд з цим, практично для всіх звалищ в прилеглому до них районі існує можливість втілення цього методу складування сміття. Маючи на увазі це обмеження, в дослідженні враховувались лише звалища, на яких практикується або потенційно можлива проміжна ізоляція, завдяки якій в разі застосування відповідних систем збирання біогазу (наприклад, з закладенням горизонтальних труб в процесі заповнення полігону), може бути отримана можливість збирання біогазу паралельно з вивезенням ТПВ, а не після закриття полігону.

3. Як свідчить [5], слід також враховувати, що коефіцієнт охоплення масиву дегазації складає 0,65, тобто на організованому полігоні доступним є збирання лише 0,65 утвореного біогазу.

4. Незважаючи на отримані нами дані щодо року закриття полігону, як свідчать дані звіту [15], на нього можуть впливати і суб'єктивні фактори, врахування яких є необхідним. До таких факторів слід віднести рішення місцевих органів самоврядування щодо закриття звалища, висновки щодо непридатності подальшої експлуатації звалища, зроблений експертами [15].

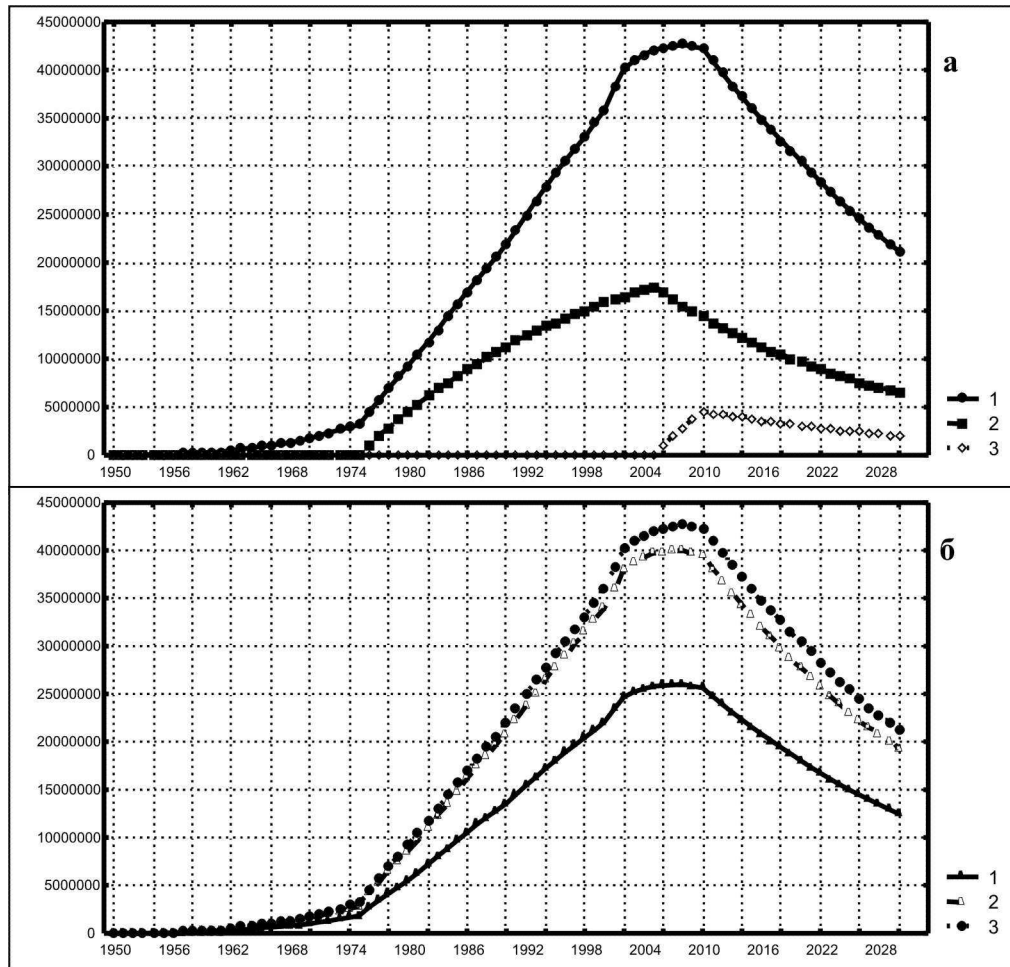

Рис. 3. Біогазовий потенціал звалищ ТПВ Харківської області. *а* – загальний біогазовий потенціал (1 – динаміка загального біогазового потенціалу звалищ ТПВ Харківської області; 2 – потенціал Дергачівського полігону ТПВ; 3 – потенціал нового Дергачівського полігону); *б* – порівняння технічного та загального біогазових потенціалів звалищ Харківської області (1 – динаміка технічного потенціалу звалищ; 2 – динаміка технічного потенціалу без урахування значень коефіцієнту дегазації; 3 – динаміка загального біогазового потенціалу Харківської області).

Врахування описаних вище обмежень призвело до зменшення генеральної сукупності більш, ніж вдвічі – від 86 до 38 звалищ. Видалення звалищ з вибірки проходило в порядку, зазначеному вище. Спочатку 18 звалищ були видалені внаслідок недостатньої для моделювання інформації, потім 23 мали кількість накопичених відходів менше 30 000 тонн ТПВ, 1 звалище – внаслідок відсутності в районі можливості для проведення робіт щодо проміжної ізоляції, 2 звалища – внаслідок визнання необхідності санації звалищ, і нарешті 4 зва-

лища були виключені з вибірки внаслідок врахування суб'єктивних факторів, що призводили до термінового їх закриття – накопичення маси ТПВ, вищої за 30000 тонн було можливим лише в разі більш довгої їх експлуатації.

Як можна побачити на рис. 3, *б*, внесені корективи істотно зменшили значення доступних об'ємів метану. Але, як показують результати обчислень, основним фактором, що зменшив значення потенціалу виробітку біогазу, був коефіцієнт охоплення масиву дегазації. При порівнянні графі-

ків динаміки технічного потенціалу метану звалищ без врахування цього показника, виявляється, що загальна величина потенціалу зменшилась несуттєво незважаючи на істотне зменшення кількості використаних в розрахунках звалищ. Отже, подібним коригуванням ми лише збільшили реалістичність нашої моделі, бо рентабельність використання біогазу малих звалищ є сумнівною.

Щодо динаміки доступного потенціалу метану виділених звалищ ТПВ, слід зазначити, що основними компонентами отриманої вибірки, що впливають на загальну картину, є термін дії старого та нового Дергачівських полігонів – стрімке зростання потенціалу після відкриття старого полігону, підтримання приблизно на одному рівні під час терміну служби нового полігону та стрімке зменшення після закриття останнього. Але, як можна побачити, на рис.3, *а-б* отримана результуюча крива для всіх звалищ області не має гостро вираженого максимуму, і графік максимальної емісії є досить пологим. Це пояснюється тим, що на цей період приходяться також максимуми більшості інших звалищ ТПВ. Як можна побачити, інтенсивний приріст значення потенціалу завершується у 2005 році, максимального свого значення метановий потенціал області сягає у 2008 році – біля 26 млн. м³ метану на рік (52 млн. м³ біогазу), після чого до 2010 року настає період поступового, а після 2010 – інтенсивного зменшення потенціалу, що в 2030 році порівняно з максимальними значеннями він зменшиться вдвічі і становитиме біля 12,5 млн. м³ метану (25 млн. м³ біогазу).

При порівнянні результатів проведеного моделювання і більш раннього дослідження [23] встановлено, що при застосуванні нової методики, яка враховує більшу кількість параметрів та більш критична щодо процесу відбору звалищ, нами було отримане значення, що майже в 2 рази перевищує попередній результат (на 2001 рік потенціал метану звалищ ТПВ становив біля 23,5 млн. м³. Враховуючі середній його вміст в біогазі 50%, отримуємо 47 млн. м³ біогазу порівняно з визначеними за попередньою моделлю 26,6 млн.

м³). Основною причиною такої значної розбіжності, є використання в попередній методиці обчислень значення щільності ТПВ (400 кг/м³). Натомість, за новою методикою за величину щільності було взято 800 кг/м³ (середня щільність ТПВ, захоронених на звалищі).

В разі врахування одних і тих же значень щодо відходів можна зробити висновки, що більш спрощена методика, що використовувалась в попередній роботі [23], дає більше значення потенціалу, що пояснюється врахуванням інформації щодо закритих звалищ зі значним об'ємом накопичених ТПВ, виключених з розгляду внаслідок недостачі даних. Запропонована тут методика дає можливість прогнозування тенденцій емісії метану та вимагає більш ретельного відбору звалищ, що, на наш погляд, більше відповідає реальності.

Стосовно визначення енергетичного потенціалу отриманого біогазу, слід зазначити велику розбіжність у його оцінках. Так, за [2] величина енергетичного потенціалу біогазу становить 5-5.5 кВт*год/м³, за [12] й 1 м³ біогазу можна отримати лише 1,7 кВт*год електричної та 2 кВт*год теплової енергії, а показники, що використовувались в передній роботі, враховували мінімальні показники отримання електричної енергії (1,3-1,5 кВт*год/м³) [23]. На нашу думку, найбільш доцільним є використання значень, котрі є результатом аналізу світового досвіду [12] та не представляють собою екстремальних оцінок у порівнянні з іншими джерелами. Виходячи з цього, при максимальному значенні біогазового потенціалу виділених звалищ, що спостерігається у 2008 році, він буде дорівнювати 88,4 ГВт*год електричної та 104 ГВт*год теплової енергії.

В просторовому аспекті, як можна побачити на рис. 4, завдяки зазначеним критеріям рисунок розміщення звалищ – потенційних родовищ енергоресурсу - став більш рівномірним по території області (у порівнянні з роботою [23], бо зменшилась просторова концентрація звалищ у північній та північно-західній частинах області (територія, виділена пунктирною лінією). Це дає змогу уникнути хибного враження щодо підвищеної перспективності викори-

стання енергії біогазу звалищ на цих ділянках, що виникало завдяки наявності знач-

ної кількості малих звалищ.

Рис.4. Розміщення звалищ ТПВ на території Харківської області (білими колами показані звалища, що непридатні для будування системи збирання біогазу; чорними колами показані придатні звалища).

Висновки.

Проаналізований досвід в галузі моделювання біогазового потенціалу звалищ ТПВ дав змогу вдосконалити модель [23], завдяки якій, за умови обмеженості наявної фактичної інформації, можливо оцінити у динаміці річний виробіток біогазу на звалищах Харківської області. Побудована результуюча крива свідчить, що на сьогоднішній день з економічних позицій питання розробки систем збирання та використання біогазу набувають реальної актуальності внаслідок щорічного збільшення значень біогазового потенціалу в най-

ближчі роки та подорожчання палива й електроенергії.

З природоохоронних позицій, збирання біогазу звалищ ТПВ бути завжди є актуальним внаслідок того, що запобігання емісії метану в атмосферу повинне дати позитивний ефект у найближчі роки внаслідок того, що парниковий ефект метану у 200 разів вищий за CO_2 , натомість метан має більш короткий термін життя в атмосфері – 8-11 років (удесятеро коротший за цикл перебування а тропосфері двоокису вуглецю (120 років) [11].

Література

1. Вербовский В.С. Использование биогаза Луганского полигона ТБО в качестве топлива биогазовой электростанции. // Диск с трудами Второй в Украине Международной конференции "Энергия из биомассы, 20-22 сентября 2004 г. - Киев, 2004.
2. Вострецов С. Этапы утилизации биогаза с полигона ТБО. // Нетрадиційні і поновлювані джерела енергії як альтернатива первинним джерелам енергії в регіоні: Матеріали третьої науково-практичної конференції (Львів, 14-15 квітня) - Зб. наук. статей. - Львів, ЛьВЦНТЕІ, 2005 с. 72-74
3. Вострецов С.П., Гелетука Г.Г., Матвеев Ю.Б. Опыт проектирования системы сбора и утилизации биогаза полигона ТБПО, г. Сургут // Диск с трудами Второй в Украине Международной конференции "Энергия из биомассы", 20-22 сентября 2004 г. - Киев, 2004.
4. Вострецов С.П., Матвеев Ю.Б. Оценка газоносного потенциала полигона ТБО и динамики газообразования на основе структурного анализа отходов // Диск с трудами Второй в Украине Международной конференции "Энергия из биомассы", 20-22 сентября 2004 г. - Киев, 2004.
5. Гвоздевич О.В., Кульчицька-Жигайло Л.З., Стефаник Ю.В., Цукорник І.А. Теоретичний підрахунок запасів метану на Львівському міському полігоні твердих побутових відходів. с 80-85 // Не-

традиційні і поновлювані джерела енергії як альтернатива первинним джерелам енергії в регіоні: Матеріали третьої науково-практичної конференції (Львів, 14-15 квітня) - Зб. наук. статей. - Львів, ЛьЦНТЕІ, 2005.

6. Гелетуха Г.Г., Железная Т.А., Марценюк З.А. Концепция развития биоэнергетики в Украине. // "Промышленная теплотехника", 1999, т.21, №6, с.94-102.

7. Гелетуха Г.Г., Кобзарь С.Г. Перспективы развития технологий получения биогаза в Украине. // "Нефть и газ", Апрель 2001, №3 (29), с. 88-91.

8. Гелетуха Г.Г., Копейкин К.О. Биогаз зі звалищ. Перспективи використання в Україні. // "Зелена енергетика", №1, 2002, с. 13-16.

9. Гелетуха Г.Г., Марценюк З.А. Обзор технологий добычи и использования биогаза на свалках и полигонах твердых бытовых отходов и перспективы их развития в Украине. // "Экотехнологии и ресурсосбережение", №4, 1999, с.6-14.

10. Гелетуха Г.Г., Матвеев Ю.Б. Перспективы энергетического использования промышленных и бытовых отходов органического происхождения // "Энергетика и электрофикация", - №7, 2002 с.11-14.

11. Гелетуха Г.Г., Матвеев Ю.Б., Копейкин К.А. Сквасина в пригороде. Утилизация свалочного газа. // "ММ. Деньги и технологии", - 2002, апрель, с.34-37.

12. Гелетуха Г.Г., Матвеев Ю.Б., Уланов М.Н. Технологии производства биогаза. Мировой опыт // Диск с трудами Второй в Украине Международной конференции "Энергия из биомассы, 20-22 сентября 2004 г. - Киев, 2004.

13. Екологічний атлас Харківської області. Електронна версія / Під. ред. А.В. Гриценко. – Харків: УкрНДІЕП, 2002.

14. Енерго-екологічні аспекти видобутку та використання біогазу звалищ західних регіонів України / Й.С. Мисак, Л.О. Вінник, Н.М. Яремчук, М.С. Пісько // Нетрадиційні і поновлювані джерела енергії як альтернатива первинним джерелам енергії в регіоні: Матеріали II-ї науково-практичної конференції (Львів, 19.06.2003р.) - Зб. наук. статей. – Львів, ЛьЦНТЕІ, 2003. с 102-104.

15. Звіт по проекту "Розробка обласної програми поводження з твердими побутовими відходами. Обстеження, обґрунтування та розробка першочергових заходів щодо створення чи облаштування місць складування та захоронення твердих побутових відходів. – Держбуд України. НВО Укрекогеобуд УкрНДІПНТВ ХД ІГВ, 2001.

16. Звонов В.А. Образование загрязнений в процессах сгорания. – Луганск: Издательство Восточноукраинского государственного университета, 1998. – 126 с.

17. Максимова С.В., Глушанкова И.С. Методика определения объема и скорости образования метана на санитарных полигонах захоронения твердых бытовых отходов // Геоэкология, инженерная геология, геокриология, 2004, №5, с. 433-438.

18. Матвеев Ю.Б., Гелетуха Г.Г., Уланов М.Н. Перспективы внедрения систем сбора и утилизации биогаза на украинских полигонах твердых бытовых отходов. // Диск с трудами Второй в Украине Международной конференции "Энергия из биомассы, 20-22 сентября 2004 г. - Киев, 2004.

19. Матвеев Ю., Конеченков А. Биогаз з побутових відходів. // "Зелена енергетика" №1, 2003. – с. 26-28

20. Матвеев Ю. Биогаз із Луганського полігона ТПВ. // "Зелена енергетика" №2, 2003. – с. 8-10

21. Мисак Й, Климчук О., Гнатишин Я. Проблеми нормативно-правового забезпечення біогазового напрямку в енергетиці України. // Нетрадиційні і поновлювані джерела енергії як альтернатива первинним джерелам енергії в регіоні: Матеріали третьої науково-практичної конференції (Львів, 14-15 квітня) - Зб. наук. статей. - Львів, ЛьЦНТЕІ, 2005. с 133-138

22. Паспортизація полігонів ТПВ Львівської області: аналіз енергетичного потенціалу./О.В. Гвоздевич, Ю.В. Стефаник та ін. // Нетрадиційні і поновлювані джерела енергії як альтернатива первинним джерелам енергії в регіоні: Матеріали II-ї науково-практичної конференції (Львів, 19.06.2003р.) - Зб. наук. статей. - Львів, ЛьЦНТЕІ, 2003. с. 91-95

23. Третьяков О.С., Жабіна С.Ю. Потенціал використання звалищ твердих побутових відходів Харківської області // Нетрадиційні і поновлювані джерела енергії як альтернатива первинним джерелам енергії в регіоні: Матеріали II-ї науково-практичної конференції (Львів, 19.06.2003р.) - Зб. наук. статей. - Львів, ЛьЦНТЕІ, 2003. с. 109-113

24. Третьяков А. Статистические методы в прикладных географических исследованиях. Учебное пособие. – Х.: Шрифт, 2004. 96с.

25. Управление твердыми бытовыми отходами в Московском регионе/ Ю.А. Мкелкумов, А.Б. Ливищиц, Л.П. Грибанова, В.Г. Корнеев // Чистый город.-№3.-1999.- с. 37-44.

26. Hvozdevich O.W., Proskurnytska R.W.. Die Einführung innovativer – ökologischen Methoden in die Abfallwirtschaft der Stadt Lviv // Нестрадиційні і поновлювані джерела енергії як альтернатива первинним джерелам енергії в регіоні: Матеріали II-ї науково-практичної конференції (Львів, 19.06.2003р.) - Зб. наук. статей. - Львів, ЛьЦНТЕІ, 2003. с. 96-101.

27. <http://www.epa.gov/lmop/proj/>

28. <http://www.ipcc-nggip.iges.or.jp/public/gp/russian/>

29. <http://www.krsu.edu.kg/vestnik/2003/v6/a03.html>

30. <http://www.media-objektiv.com/news/view.php?id=23279&lang>

31. <http://www.necin.com.ua>

32. <http://www.senat.fr/rap/o98-415>

Дослідження молодих науковців

УДК 911.3

Максим Височин

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ЗАГАЛЬНОРЕГІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСНОВНИХ ПОТОКІВ

У статті проаналізована міграційна ситуація Харківської області за напрямками: внутрішньорегіональна, міжрегіональна, міждержавна. В динаміці показані зміни структури та об'ємів міграційних потоків. За допомогою абсолютних показників розраховані коефіцієнти: міграції (Км), міграційного обороту (Ко), прибуття (Кп) та вибуття (Кв), подано загальний аналіз цих коефіцієнтів. Виділені декілька етапів зміни міграційної ситуації в області. Визначені основні тенденції та особливості міграцій Харківської області.

Височин Максим. Миграционные процессы Харьковской области: общерегиональные тенденции и характеристики основных потоков. В статье проанализирована миграционная ситуация Харьковской области по направлениям: внутрирегиональная, межрегиональная, межгосударственная. В динамике показаны изменения структуры и объёмов миграционных потоков. При помощи абсолютных показателей рассчитаны коэффициенты: миграции (Км), миграционного оборота (Ко), прибытия (Кп) и убытия (Кв), дан общий анализ этих коэффициентов. Выделены несколько этапов изменения миграционной ситуации в области. Определены основные тенденции и особенности миграций Харьковской области.

Актуальність. Невідривно від процесу державотворення нової незалежної країни відбуваються процеси, природа яких ще й досі остаточно не досліджена. Одним з таких соціально-економічних процесів є міграція населення – просторові переміщення населення, „які супроводжуються перетинаннями державного кордону або меж адміністративно-територіальних одиниць України” [9], і „ведуть до постійної або тимчасової зміни місця проживання” [4]. Комплексність, багатовимірність та багатофакторність цього явища з кожним новим кроком приводить дослідників, в процесі поглибленні знань про нього, до виникнення все нових і нових питань. Але цілком зрозуміло, що „міграція населення має вивчатися як з погляду цілісності (як системи) з акцентом на емерджентність (властивості, якими не володіє (не наділений) жодний з елементів системи), так і з точки зору сепаративного аналізу елементів” [12].

Все більший інтерес у сучасних дослідників викликає регіональний аналіз міграційних процесів. Потреба у подібних дослідженнях формується при недостатній повноті інформаційної, недосконалості за-

конодавчої бази й необхідності контролю та управління такими процесами на загальнодержавному та регіональних рівнях.

Прозорість кордонів, досить ліберальна національна політика, поліпшення соціально-економічної ситуації в країні створюють сприятливі умови для імміграції в Україну громадян з слаборозвинених країн Азії та Африки та еміграції в країни з найвищим рівнем розвитку наших співвітчизників. Тому найбільш яскравими прикладом всієї складності та багатогранності міграційних процесів є міграції населення у прикордонних областях України. Особливо, в цьому контексті, виділяється Харківська область. Аналізу та характеристиці основних видів переміщень населення Харківської області присвячене дане дослідження.

Аналіз попередніх досліджень. До проблем практичного дослідження та теоретичного обґрунтування міграційних процесів неодноразово зверталися вітчизняні демографи, соціологи, економісти, географи, історики та інші вчені. Теоретичним питанням, а також розробці понятійно-термінологічного апарату присвячені роботи А.Ф. Загробської, О.У. Хомри [13]

та інших авторів. В історичному контексті зовнішні міграції розглянуті у монографічних роботах А. Шлепакова [15] та В. Трощинського [11]. З точки зору правознавства та державного управління міграція розглядається у книзі О. Піскуна “Основи міграційного права: порівняльний аналіз” [7] та монографії С.Б. Чеховича, що має назву “Міграційне право України” [14]. За роки незалежності України в рамках соціологічного підходу з’явилося широко відоме дослідження, висвітлене у монографії М. Шульги “Велике переселення народів: репатріанти, біженці, трудові мігранти” [16]. В ньому частково застосовано і регіональний аналіз. Проблем трудової міграції в Україні, які відбуваються під дією соціально-економічних чинників, стосуються чисельні праці І.М. Прибиткової, С.І. Пирожкова, Е.М. Лібанової. До фундаментальних комплексних досліджень з проблем міграції в Україні можна віднести праці В.В. Онікієнко та В.А. Поповкіна [6], М. Шульги, О.У. Хомри, О.А. Малиновської [3], зокрема дослідження О.В. Позняка [8] та В.О. Джамана, що висвітлені у фахових виданнях.

Стосовно аналізу міграційних процесів у прикордонних територіях слід відмітити дослідження В.А. Колосова та О.І. Вендіної „Российско-украинская граница: социальные градиенты, идентичность и миграционные потоки (на примере Белгородской и Харьковской областей)”. У ньому на основі соціологічного опитування та обробки статистичних даних за 1998-1999 рр. розглянуто структуру і розкрито основні характеристики міграційних потоків населення між Харківською та Белгородською областями. Висновком можуть слугувати тези, що „...найбільш стабільна складова міграцій пов’язана з родинними та культурними контактами й добровільними рішеннями. На поїздки до родичів припадає трохи менше половини потоку між областями...” й про те, що „...Росія та її прикордонні регіони сьогодні економіч-

но більш привабливі для жителів України, аніж українські – для росіян...” [2].

Можна виділити й ряд наукових статей статистично-аналитичного характеру начальника відділу у справах національностей і міграції Харківської облдержадміністрації Н.О. Заяць [1]. В них мова йдеться про характеристику міграційної ситуації за допомогою кількісних показників на певний звітний рік в порівнянні з попереднім звітним роком.

Викладення основного матеріалу.

На об’єми, напрями міграції, формування її різновидів, її інтенсивність впливають зовнішні умови та групи факторів (соціально-економічні, природно-географічні, політичні тощо), а також суб’єктивні рішення індивіда або групи індивідів [4]. В свою чергу, рішення індивіда підпорядковані зовнішнім умовам і факторам. Найчастіше визначальним для мігрантів є рівень соціального та економічного розвитку певної території. Території з недостатньо-або слаборозвинутою інфраструктурою, виробничими потужностями є місцями виходу мігрантів і навпаки, території, що мають потужний соціально-економічний потенціал розвитку – місця вселення мігрантів. Рівнозначно оцінювати дві території різних рангів та різного рівню розвитку неможливо, тому одна й та ж територія може бути місцем виходу для одних мігрантів і місцем вселення для інших. Іншими словами, сама міграція виступає справжнім індикатором розвитку території, а різносторонні характеристики міграції допомагають диференціювати їх за певними ознаками. Так, за допомогою різних групувань (табл. 1), ми можемо визначити залежність міграційної ситуації Харківської області від темпів її розвитку для порівняння з іншими регіонами України.

Аналізуючи представлену таблицю, можна сказати, що в часовому вимірі міграційна ситуація Харківської області має великий ступінь залежності від темпів розвитку даного регіону.

Таблиця 1.

Залежність міграційної ситуації від темпів загального розвитку регіону

Класифікація регіонів України за темпами загального розвитку (розроблена Немець Л.М.) [5]		Районування України за особливостями міграційної ситуації (розроблено Позняком О.В.) [8]	
Загальна характеристика			
1. Період, за який досліджувалися показники	1990-2002 рр.	1. Період, за який досліджувалися показники	1989-2000
2. Кількість оцінюваних показників		2. Кількість оцінюваних показників	
3. Кількість виділених груп регіонів		3. Кількість виділених міграційних районів	
Характеристика груп регіонів		Характеристика міграційних районів	
1 ГРУПА - <i>регіони-лідери</i> (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Полтавська, Харківська області та м. Київ) із стабільними високими темпами розвитку.		1 РАЙОН – <i>Кримський</i> (АР Крим і території під юрисдикцією Севастопольської міськради) має найвищі показники інтенсивності міграції, особливо у сільській місцевості, показники коефіцієнту міграції (41,5 %) серед інших регіонів. Характеризується нестабільною стрибкоподібною (від міні до максимумів значень по Україні) міграційною ситуацією з переважанням зовнішньоміграційного обороту за рахунок інтенсивних контактів з Росією. Специфіка міграційної ситуації зумовлена процесом повернення депортованих народів, а також особливостями етнічної структури населення.	
2 ГРУПА – <i>регіони-аутсайтери</i> (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська, Кіровоградська області та м. Севастополь) із стабільними середніми темпами розвитку.		2 РАЙОН – <i>Південно-Східний</i> (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Харківська та Херсонська області) має вищу від загальнодержавного рівня інтенсивність міграційних процесів. За рахунок великої частки урбанізованих територій міграційна ситуація в сільській місцевості має тенденції зближення до ситуації міських поселень.	
3 ГРУПА – <i>прогресуючі регіони</i> (Львівська та Миколаївська області) із середніми нестабільними прискореними темпами розвитку.		3 РАЙОН – <i>Середньоукраїнський</i> (Одеська, Кіровоградська, Полтавська та Сумська області) має показники міграційної ситуації близькі до середніх по Україні.	

	4 РАЙОН – <i>Галицько-Буковинський</i> (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська та Чернівецька області) має надзвичайно низьку інтенсивність міграцій, особливо сільського населення. Характеризується низьким міждержавним міграційним оборотом (для населення району більш характерна тимчасова трудова міграція до країн Західної та Центральної Європи). Ситуація зумовлена історичними особливостями розвитку регіону.
4 ГРУПА – <i>регресуючи регіони</i> (Житомирська область та АР Крим) із середніми нестабільними уповільненими темпами розвитку.	5 РАЙОН – <i>Закарпатський</i> (Закарпатська область) має низьку інтенсивність міграційного обороту сільського населення (нижче ніж у Галицько-Буковинському районі) і найнижчу по Україні інтенсивність міграційного обороту міського населення, а також постійним від'ємним сальдо. Ситуація зумовлена історичними особливостями розвитку регіону.
5 ГРУПА – <i>регіони, для яких не спостерігаються стійкі тенденції зміни темпів розвитку</i> (Київська, Луганська та Одеська області).	6 РАЙОН – <i>Північно-Західний</i> (Вінницька, Волинська, Житомирська, Київська, Рівненська, Хмельницька, Чернігівська та Черкаська області) характеризується великою диспропорцією міграційної ситуації між містом і селом. Практично всі міждержавні та міжрегіональні потоки мігрантів спрямовані в міста. Ситуація зумовлена великою часткою сільського населення й низьким рівнем урбанізації.
	7 РАЙОН – <i>Столичний</i> (м. Київ та смт Пуща-Водиця - територія Київської міськради) характеризується постійним приростом населення за рахунок легальної та нелегальної міграції (переважають мігранти народжені на території України) із загальною міграційною ситуацією різко відмінною від ситуації будь якого іншого району.

Тепер розглянемо зміни в динаміці міграційної ситуації за роки незалежності України (рис.1,2).

У процесі розпаду командно-адміністративної системи та створення на пострадянському просторі ряду незалежних держав вектори міграційних потоків

координально змінилися. На першому етапі (1991-1992 рр.)* ці зміни у Харківській області проявилися різким збільшенням потоків мігрантів з інших регіонів колишнього СРСР (max до 27,4 тис. чол. іммігрантів у 1991 р.), високою інтенсивністю

міжрегіональних та внутрішньорегіональних переміщень населення.

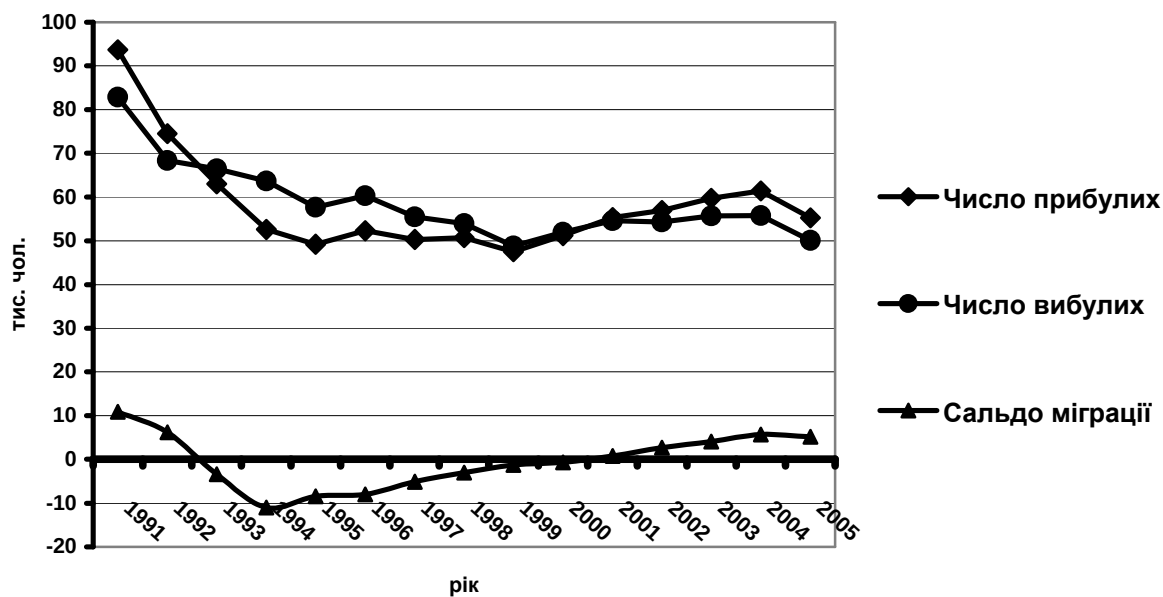

Рис. 1. Динаміка міграції населення в Харківській області (за даними [10, 17])

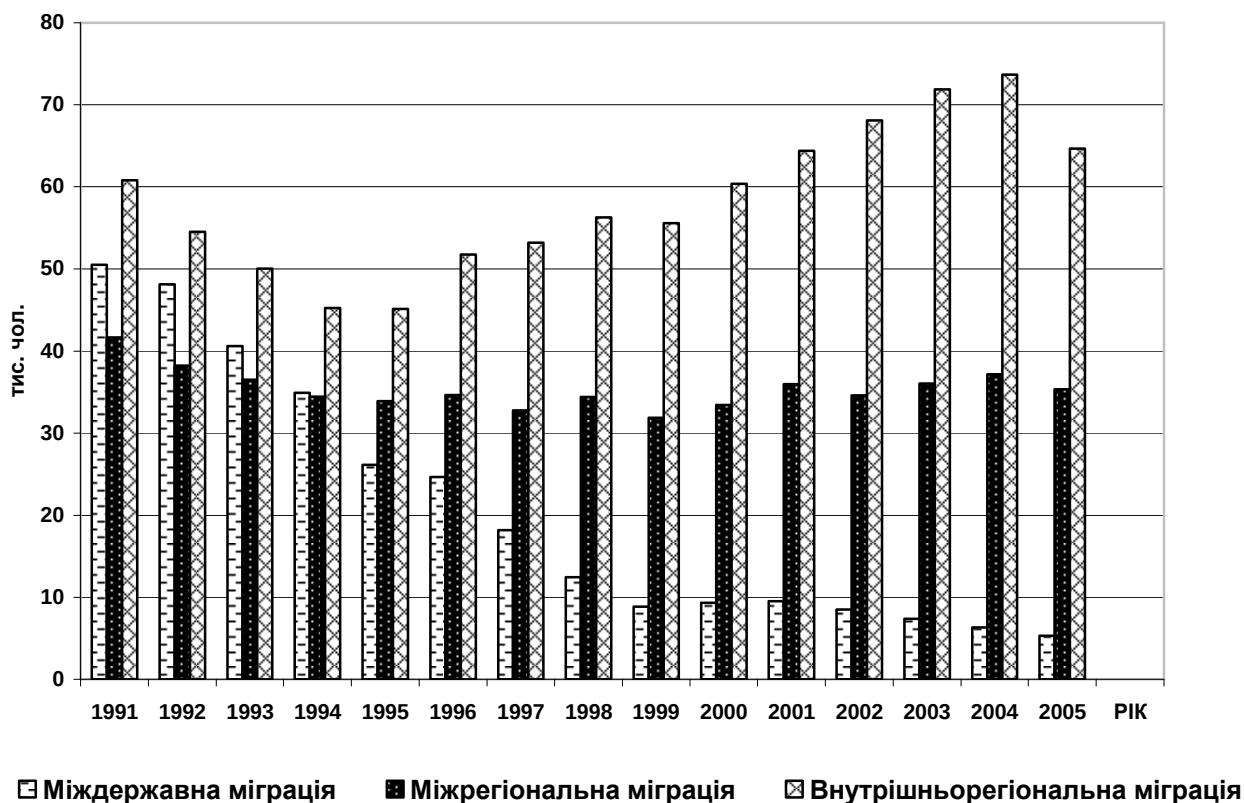

Рис. 2. Динаміка валового об'єму міграційних потоків населення в Харківській області за основними напрямками (за даними [10, 17])

У міжрегіональних переміщеннях прийняло участь близько 1,2% всього населення області, а у внутрішньорегіональних – 1,8%, вибуло за межі України – 1,4%. В цілому етап характеризується позитивним механічним приростом, в першу

чергу, за рахунок повернення українців на батьківщину і помітного перевищення прибуття над вибуттям по всім напрямкам міграції (крім міжрегіональних міграцій у 1992 р.) (рис. 3).

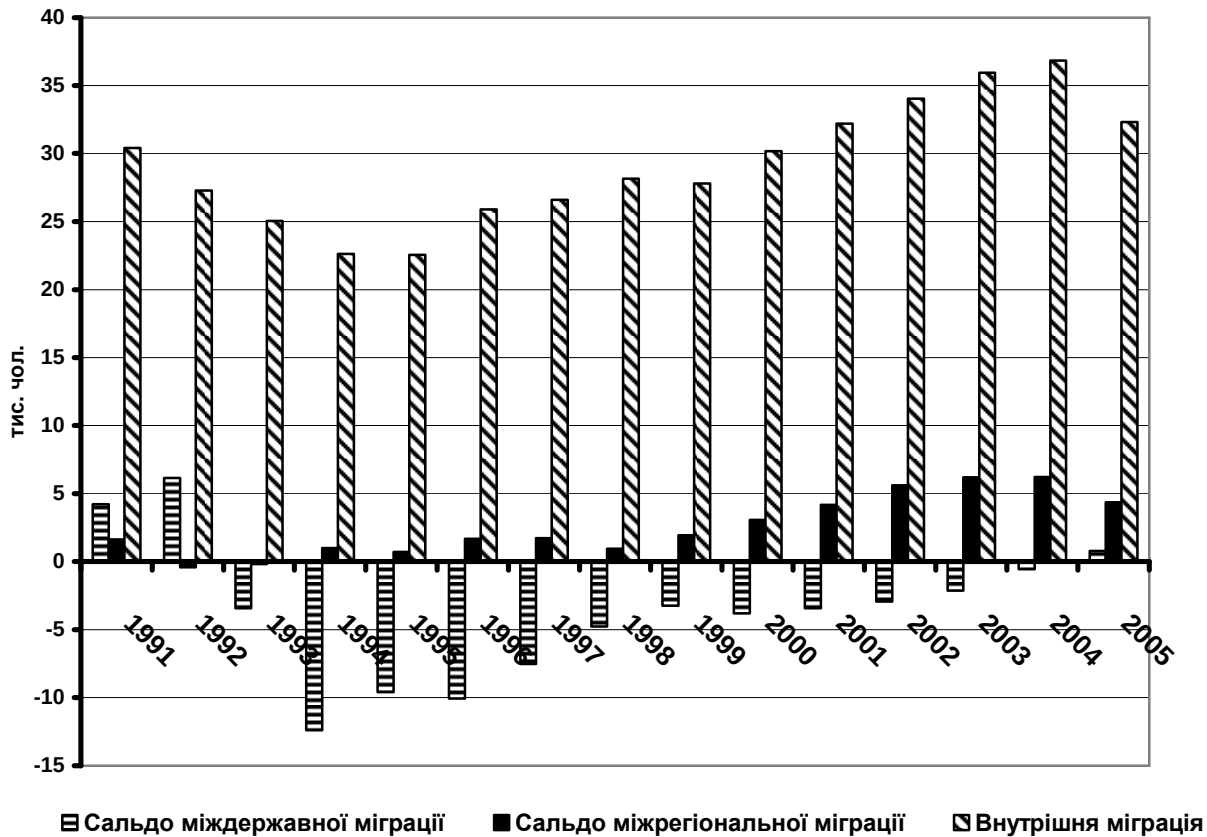

Рис. 3. Динаміка сальдо зовнішньої міграції та внутрішньої міграції населення в Харківській області (за даними [10, 17])

На протязі другого етапу (1993-2000 рр.)* міграційну ситуацію в області визначали події, які пов'язані з економічною кризою та депопуляцією населення в результаті перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності в країні. Особливо гостро ці процеси проявилися у 1994, 1996 та 1998 роках. Тому етап має такі характеристики:

- високий рівень міжнародної еміграції з піком у 1994 р. (за 1993-1998 рр. вибуло за кордон майже 3,45% від всього населення області) (рис. 3);

- незначний позитивний рівень сальдо міжрегіональної міграції (крім 1993 р., коли спостерігалось незначне від'ємне сальдо до -0,18 тис. чол.) балансує між 2-3 тисячами і нульовою відміткою (рис. 3);
- від'ємне загальне сальдо з $\min = -11,0$ тис. чол. у 1994 р. (рис. 1);
- стрибкоподібний прояв внутрішніх переміщень населення середньої інтенсивності з мінімальними значеннями в наступних роках після критичних (рис. 2, 3);

* У зв'язку з відсутністю всіх необхідних даних, для першого та другого етапів коефіцієнти міграції (K_m), інтенсивності прибуття (K_p) та вибуття (K_v), міграційного обороту (K_o) не розраховувались.

у період з 1993 по 1995 намітилися тенденції до різкого зниження міжнародної міграції та переважання в області об'ємів міжрегіональної міграції (рис. 2).

Третій етап (2001-2005 рр.) охоплює післяпереписний період і має наступні характеристики:

- виділяється стабільним позитивним сальдо міграції з $m_{ax} = 5,65$ тис. чол. у 2004 році (рис.1);

- вперше за останні 15 років спостерігається поліпшення демографічної ситуації в Харківському регіоні, завдяки збільшенню кількості іммігрантів з інших регіонів України. На даному етапі відновлення населення відбувається все ще не за рахунок природного, а за рахунок механічного приросту (рис. 4);

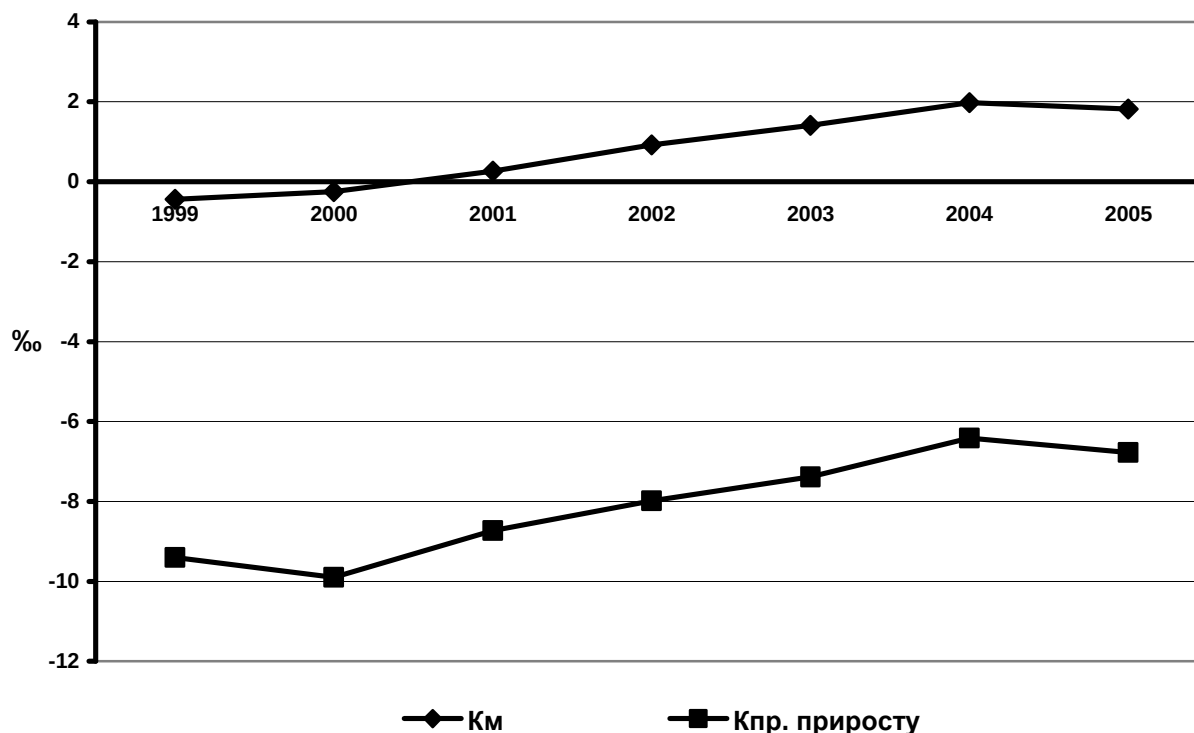

Рис. 4. Динаміка коефіцієнту природного приросту населення (Кпр. приросту) та коефіцієнту міграції (Км) у Харківській області (за даними [10])

- спостерігається помітне зменшення іммігрантів з інших країн, хоча на протязі всього періоду (крім 2005 р., по результатам якого закордонна еміграція перевищила імміграцію на 0,79 тис. чол.) зберігалися від'ємні показники сальдо. Таким чином за 2001-2005 рр. з Харківської області виїхало за кордон 22,7 тис. чол. (цікаво порівняти з попереднім періодом, наприклад, тільки за 1994 р. емігрувало за кордон близько 23,7 тис. чол.) (рис.2);

- про стабільний ріст потоку іммігрантів з інших областей України свідчить збільшення коефіцієнту прибуття (Кп), особливо у 2004 р. до 7,59 ‰ по зрівнянню з 1999 р., коли він становив 5,66 ‰;
- спостерігався найбільший за останні 15 років об'єм внутрішньорегіональних переміщень населення. Він становив 73,66 тис. чол. у 2004 р. (рис. 2); у 2005 р., як і у 1991 р., в області переважало прибуття населення над вибут-

тям по всім основним напрямкам міграції (рис. 1, 3).

Вочевидь, на перебіг міграційних процесів, які відбувалися на протязі 2004-2005 рр., істотно вплинула передвиборча кампанія за пост президента України та

проведення трьох турів виборів. Маса людей в цей період переміщувалися по території країни та регіону. Нестабільна політична ситуація в державі стала причиною зменшення еміграційних потоків в країни дальнього зарубіжжя.

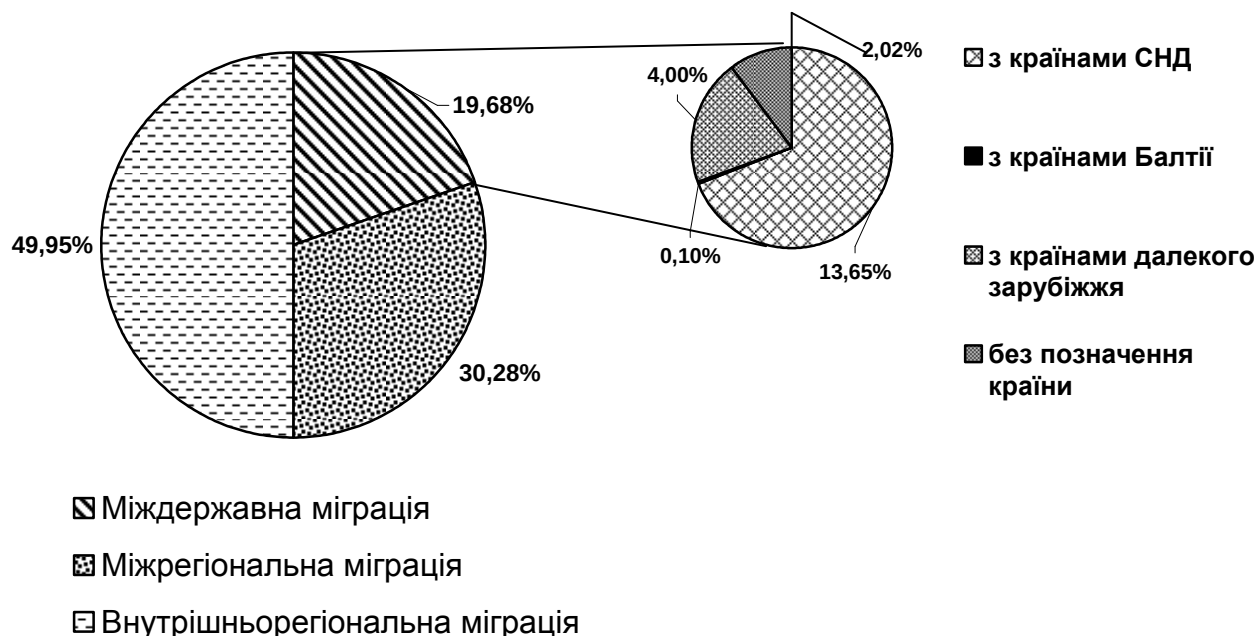

Рис. 5. *Питома вага потоків у валовому об'ємі міграцій Харківської області за 1991-2005 рр. (за даними [10])*

Тепер більш докладно розглянемо кожний з напрямів міграційної активності та визначимо основні тенденції.

Як видно з рис. 2 та рис. 5 в структурі міграційних потоків Харківської області переважають **внутрішньорегіональні переміщення населення**. Найінтенсивніші потоки і контрпотоки мігрантів (середні значення Кп та Кв за 15-річний період становлять від 10 ‰ до 12 ‰) спостерігаються також між адміністративними районами області.

Найбільш привабливими для мігрантів серед районів Харківської області на протязі досліджуваного періоду були Харківський район і м. Харків. Зміну центру тяжіння потоку прибуття між обласним центром і приміською зоною, що формують агломерацію, визивало подорожчання житлової площі в обласному центрі. Особливо це можна спостерігати на прикладі двох періодів, 2001-2004 рр. – активізація

кредитування на придбання житла та 2005 р. – різке подорожчання житла (кожен квартал року на 10%). Серед фаворитних районів виділяються ще й Первомайський, Дергачівський та Ізюмський. Своєрідними „зонами відчуження” на фоні інших районів Харківщини, тобто коли вибуття населення істотно переважає над прибуттям, виступають Нововодолазький, Балаклійський, Богодухівський та Золочівський райони.

В структурі зовнішньої міграції переважають **міжрегіональні переміщення** (рис. 5). Середньорічна інтенсивність (Кп та Кв) таких потоків по області складає 6,5 ‰ прибуття та 5 ‰ вибуття.

В даному випадку потоки розподіляються наступним чином. За останні 5 років найбільш привабливими для населення Харківської області були сусідні області (Донецька, Луганська, Полтавська) та Дніпропетровська. Це регіони України, у

зв'язках з якими спостерігалось максимальне позитивне сальдо. Найменш привабливими є Тернопільська, Чернівецька та Івано-Франківська області. Хоча сальдо й позитивне, але має найменші значення. Регіонами-реципієнтами незмінно залишаються м. Київ та Київська область. Періодично спостерігається незначний відтік населення в м. Севастополь.

Харківська область приваблювала й приваблює мігрантів з усіх сусідніх областей (Донецької, Луганської, Полтавської та Сумської), АР Крим та Дніпропетровської області. Незначними міграційні зв'язки залишаються з територіально віддаленими

Закарпатською, Тернопільською, Чернівецькою, Івано-Франківською, Волинською та Рівненською областями.

19,68% - питома вага *міждержавної міграції* у загальній міграційній картині Харківської області (рис. 5). Як видно з рис. 6, серед напрямів різко переважають імміграційні потоки з країн близького зарубіжжя. За останні п'ять років спостерігається тенденція до зменшення іммігрантів з країн СНД, особливо РФ і Казахстану, та збільшення – з країн дальнього зарубіжжя, особливо Азії. Для еміграції найчастіше вибирають азійський та європейський регіони.

Рис. 6. Динаміка міждержавної міграції Харківської області (за даними [17])

Серед країн СНД та Балтії, останнім часом, найбільші за об'ємом еміграційні зв'язки спостерігаються з Російської Федерацією та Білоруссю (у 2005 р. 88% та 6,94% відповідно усіх вибулих з Харківської області до країн близького зарубіжжя). Найбільші імміграційні потоки - з Російської Федерації, Грузії, Вірменії та Азербайджану (у 2005 р. 60,1%, 8,22%, 5,5% та 5,4% відповідно усіх прибулих до Харківської області з країн близького зарубіжжя).

Окремо виділяються країни-донори як Таджикистан, Киргизстан, Латвія.

Серед країн дальнього зарубіжжя, які обирають мігранти Харківщини для переселення на постійне місце проживання або повернення на батьківщину, чітко виділяється Німеччина, Канада, США, Ізраїль, Китай, Сирія, Марокко. Україна залишається країною-донором для США, Німеччини, Канади та Ізраїлю.

Висновки. На основі зібраного та обробленого матеріалу можна зробити наступні висновки, що Харківська область активно бере участь у механічному перерозподілі населення не тільки в адміністративних межах регіону, а й на загальноукраїнському та світовому рівні.

В рамках досліджуваного періоду (1991-2005 рр.) автором виділено три основних етапи, які відрізняються структурою, напрямками та інтенсивністю стаціонарних міграцій. В свою чергу, сучасні міграційні тенденції сформувалися внаслідок попередніх історичних подій і є віддзеркаленням реальної соціально-економічної ситуації в регіоні.

Аналіз основних напрямів міграції дав змогу виявити специфіку кожного з них і скласти уявлення про загальну картину міграційних процесів в області. Відповідно, внутрішньорегіональні міграції грають важливу роль у перерозподілі населення, особливо працездатного віку. Міжрегіональні переміщення носять частіше економічний характер та ґрунтуються на переміщенні населення з менш розвинутих регіонів України в найбільш розвинуті. Міждержавні міграції у загальному об'ємі переміщень населення Харківської області мають незначну частку але являються ланкою глобальних міграційних процесів та підкорюються глобальним законам.

На сучасному етапі в області сформувалося три основних центра тяжіння:

- Харківська агломерація – промислове, культурне та наукове ядро, яке за інтенсивністю та об'ємами міграційного обороту різко вирізняється по зрівнянню з іншими територіями Харківської області.

- На периферії, в мініатюрі з попереднім, такими ядрами виступають Первомайський та Ізюмський райони. Вони мають потужні промислово розвинуті райцентри та достатньо рівномірно розвинуту, особливо в аграрному відношенні, територію.

Негативною в даному випадку є та тенденція, що райони, які нещодавно були суміжними з союзною республікою і відігравали значну роль у міжреспубліканських міграційних процесах, з появою державного кордону перепрофілювались у регіони-донори.

Міжрегіональні міграції мають такі закономірності: близькість або, навпаки, віддаленість, двох і більше, регіонів визначає інтенсивність та об'єми їх міграційних зв'язків. Найвіддаленіші та найменш розвинуті в соціально-економічному плані регіони стають донорами. Виключенням можна вважати м. Київ та Київську область.

Стабільна тенденція спостерігається серед напрямів міждержавних міграцій. Для розвинутих країн світу Україна залишається донором, особливо висококваліфікованої робочої сили. З РФ Україну поєднує спільне минуле й „родинні зв'язки”, тому тенденції переміщення населення між двома сусідніми країнами залишаються незмінними. Лише соціально-економічні умови тієї, чи іншої сторони будуть визначать напрями потоків і контрпотоків.

Тепер можна зробити загальний висновок. Відстань між регіоном виходу і регіоном вселення визначає інтенсивність, об'єми і структуру потоків мігрантів, з однієї сторони, та рівень контролюваності потоків, з другої сторони.

Література

1. Заяць Н.О. Сучасні тенденції міграційних процесів в Харківській області. // Міжнародна міграція та міжетнічні стосунки на Слобожанщині: Матеріали міжнародного наукового семінару. – Х.: Константа, 2004. – С. 43-55.
2. Колосов В., Вендина О. Российско-украинская граница: социальные градиенты, идентичность и миграционные потоки (на примере Белгородской и Харьковской областей) // Миграция и приграничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. тр. / Под общ. ред. С.И.Пирожкова. – К.: НИПМБ, 2002. – С.21-46.
3. Малиновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К.: НІСД, 1997. – 69 с. – (Сер. ”Соціальні стратегії”; Вип. 3.).
4. Миграция населения. Вып. 1: Теория и практика исследования. Приложение к журналу «Миграция в России». – М., 2001. – 176 с.

5. Немець Л.М. Соціально-географічний аналіз регіонів України для стійкого розвитку. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Геологія – Географія – Екологія»: Зб. наук. праць. – Харків, 2003. – № 610. – С. 67-73.
6. Оникиенко В., Поповкин В. Комплексное исследование миграционных процессов: Анализ миграций населения УССР. – М.: Статистика, 1973. – 153 с.
7. Піскун О. Основи міграційного права: порівняльний аналіз: Навч. посіб. – К.: МП Леся, 1998. – 360 с.
8. Позняк О.В. Міграційна ситуація в Україні: загальнодержавні тенденції та закономірності територіальної диференціації. // Український географічний журнал. – 2002. – №1. – С. 22-28.
9. Проект Закону України „Про основні засади державної міграційної політики України” №4227 від 06.10.2003 р.
10. Статистичні щорічники Харківської області за 1998, 1999, 2000, 2001, 2003, 2004, 2005 рр.
11. Трощинський В., Швачка О., Попок А. Еміграційний потенціал осіб українського походження та вихідців з України - жителів Республіки Казахстан: Аналітичний звіт про проведені соціологічне дослідження / Міжнар. організація з міграції. – К.: Фенікс, 1998. – 121 с.
12. Хомра О.У. Мігранти України в соціально-економічному вимірі // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 144-163.
13. Хомра О. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. – К.: Наук. думка, 1979. – 146 с.
14. Чехович С.Б. Міграційне право України: Підруч. – К.: Школа, 2003. – 368 с.
15. Шлепаков А. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX -початок XX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 200 с.
16. Шульга Н. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 700 с.
17. Щорічні статистичні звіти відділу у справах національностей і міграцій Харківської обласної державної адміністрації за 1995, 1996, 1997, 1998, 2002, 2003, 2004, 2005 рр.

УДК 911.3

Юрій Кандиба

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ)

У статті проводиться аналіз методологічних і методичних засад дослідження розвитку суспільної географії; показано застосування окремих методів дослідження; характеризується джерельна база таких досліджень.

Кандиба Юрій. Методологические аспекты исследования развития общественной географии (на примере Харьковского региона). В статье проводится анализ методологических и методических основ исследования развития общественной географии; показано применение отдельных методов исследования; характеризуется источниковая база таких исследований.

Актуальність. Вивчення розвитку науки є необхідною складовою дослідницької діяльності. Саме через призму минулого можна виявити особливості сучасного стану науки та простежити тенденції її розвитку. Це дає можливість пояснити сучасну структуру науки, її фундаментальні положення, прогнозувати подальший розвиток. Географія з давніх часів була глибоко інтегрована з іншими науками, зокрема, з історією та природознавством, та тісно пов'язана філософією в єдину систему знань про навколишній світ. Саме тому

давність географічної науки, тривалий період її розвитку у взаємозв'язку з іншими науками визначають необхідність дослідження її історії та обґрунтування його теоретико-методологічних основ.

Інтерес до географічних досліджень території сучасного Харківського регіону з'явився ще до початку заселення Слобідської України, що було пов'язано з прикордонним положенням регіону відносно Московської держави і Речі Посполитої. Географічні дослідження і, зокрема, суспільно-географічні, пов'язані з більш ніж

350-річною історією заселення і господарського освоєння нашого краю. Такий досить тривалий період накопичення і розвитку географічних знань зумовлює необхідність поглиблення методології і методики дослідження розвитку суспільної географії.

Аналіз попередніх досліджень. Основоположник української наукової географії академік С.Л. Рудницький писав, що „не можна бути філософом чи землезнавцем, не пізнавши ґрунтовно історії філософії чи землезнання. В інших науках знання історії цих наук корисне, в географії – необхідне” [7]. С. Рудницький був одним із перших українських географів, хто звернув увагу на проблеми розвитку географічної науки. У своїй 14-томній праці „Система землезнання” перший том під назвою „Історія землезнання” він присвятив саме цим питанням.

Останнім часом в Україні підвищується увага до історико-географічних досліджень, що пов’язано з необхідністю аналізу великої наукової спадщини української географії, повернення багатьох імен незаслужено забутих або недооцінених вчених-географів. Проблеми методології дослідження розвитку географічної науки і, зокрема, суспільної географії, розробляються у працях проф. О.І. Шаблія [8]. Проблематиці розвитку суспільно-географічних досліджень в Галичині присвячена кандидатська дисертація О.І. Вісьтак [4]. Питання теорії та історії української економічної і соціальної географії піднімаються у дисертаційному дослідженні В.М. Матвієнка [5].

Крім географів, вагомий внесок у дослідження розвитку географічної науки роблять і історики, які розглядають розвиток науки як історичний процес, пов’язаний з розвитком суспільно-економічних відносин. Фундаментальні праці, присвячені історії Харківського університету, в яких можна простежити і розвиток географії, належать проф. Д.І. Багалію [1, 4]. Проблеми становлення і розвитку географічної науки на Харківщині у другій половині XIX – першій половині XX ст. розроблені Л.Д. Божко [2].

Незважаючи на те, що проблемами розвитку географічної науки займаються як географи, так і історики, на даному етапі ще недостатньо розроблені теоретико-методологічні та методичні основи такого дослідження.

Постановка проблеми дослідження. Дане дослідження спрямоване на висвітлення і поглиблення методологічних та методичних основ дослідження розвитку суспільної географії. Основними завданнями дослідження є: провести огляд методологічних основ дослідження суспільної географії; проаналізувати інформаційну базу дослідження розвитку суспільної географії в Харківському регіоні; виявити можливості застосування методики дослідження на прикладі суспільної географії в Харківському регіоні.

Результати особистих досліджень. Сучасна суспільна географія сформувалась на основі двох напрямків розвитку – історичного та географічного. Одним з її завдань є осмислення та вивчення теоретико-методичних основ її формування і розвитку [5]. Посилення уваги до історичного методу досліджень в суспільній географії, дослідження процесів взаємодії суспільства з географічним середовищем у просторово-часовому вимірі знаходять своє втілення і у вивченні історичних аспектів розвитку самої науки, без чого неможливе ефективне пізнання нею реального світу.

В наукознавстві і філософії науки створено великий методологічний та методичний апарат стосовно проблем дослідження науки, особливостей її розвитку. Нині у світі працює понад 100 кафедр історії науки, діє близько 40 науково-дослідних інститутів, товариств, що займаються даними проблемами, створено фундаментальні праці з методології науки і наукознавства загалом [6].

Одними з найважливіших методів у дослідженні розвитку будь-якої науки і, зокрема, суспільної географії, є *філософські методи*. Вони являють собою фундаментальні філософські положення, що спрямовують наукову думку у певному руслі. Філософські методи у дослідженні розвитку суспільної географії реалізуються насамперед через *метод діалектики*. Він

передбачає вивчення всіх явищ і процесів у постійній зміні й розвитку та взаємозв'язку. Розвиток суспільної географії згідно з філософськими *принципами руху і розвитку* розглядається як процес постійних змін її теоретико-методологічних основ, концепцій, парадигм протягом певного часу, що приводить її розвиток до нового якісного рівня.

Серед конкретно-наукових методів при дослідженні розвитку суспільної географії особливого значення набуває *історичний метод*. При використанні історичного методу необхідно враховувати наступні принципи розвитку науки: 1) у розвитку науки характерний нерівномірний приріст об'єктивної інформації, пов'язаний з нерівномірним приходом у науку висококваліфікованих кадрів; 2) можливий нерівномірний розвиток науки внаслідок суспільних катаклізмів чи втрати наступності між поколіннями вчених; 3) попередні етапи наукових досліджень змістовно повністю входять у сучасну науку; 4) наука завжди тісно пов'язана з потребами суспільства, однак її розвиток може випереджати потреби суспільства або відставати від них; 5) окремі науки розвиваються у зв'язку із загальним розвитком наукового знання; 6) процес розвитку науки має просторові форми вираження: роль окремих наукових центрів може зростати або зменшуватись протягом певного періоду [3].

Одними із складових історичного методу дослідження є історико-генетичний та анкетно-біографічний методи. *Історико-генетичний метод* дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки та закономірності історичного розвитку географічної науки і є за своєю природою аналітико-індуктивним. За його допомогою можна простежити розвиток соціально-економічної географії в Харківському регіоні від камеральної статистики до сучасної суспільної географії.

Анкетно-біографічний метод використовується при дослідженні персоналій географічної науки, які зробили певний внесок у її розвиток на певних історичних етапах. Для повнішого розуміння тих чи інших процесів і явищ, що супроводжують розвиток суспільної географії, недостатньо

оцінити вплив зовнішніх факторів, таких як загальний рівень науково-технічного прогресу, розвиток виробництва, потреби соціуму, особливості суспільно-політичної ситуації, культурні передумови тощо. Важливе значення мають внутрішні фактори розвитку науки, зокрема, роль особистості вченого, недооцінка якої робить науку „безособовою”, не дозволяє об'єктивно охарактеризувати процеси її розвитку. Підвищення уваги до особистісного фактора в науці спостерігається у світі з другої половини ХХ ст., що мало вагоме підґрунтя, виражене у філософській течії екзистенціалізму. Цьому сприяв також розвиток соціальних наук і посилення гуманізації науки.

Методика дослідження розвитку географічної науки відрізняється від звичайного географічного дослідження передусім тим, що вивченню підлягають перш за все *писемні джерела* (архівні матеріали, наукові статті, звіти, монографії, мемуари тощо), а також *усні спогади* про розвиток географії в минулому. Дослідження розвитку суспільної географії в регіоні проводиться на базі писемних джерел, які можна розділити на декілька груп: 1) архівні матеріали; 2) періодичні видання; 3) наукові праці географів.

Тривалий період розвитку суспільної географії в Харківському регіоні вимагає ретельного дослідження саме *архівних матеріалів*, серед яких особливу цінність становлять матеріали Державного архіву Харківської області, матеріали архіву Харківського університету з 1805 по 1918 рр. (Ф. 667), архіву Харківського державного університету ім. М. Горького (Ф. Р-2792), архіву Харківського педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди (Ф. Р-4293), а також окремих установ і організацій міста Харкова.

За походженням матеріали фондів поділяють на документи офіційно-ділового і особового характеру. Перші представлені навчальними планами факультетів, протоколами засідань факультетів, кафедр, звітами, листуванням з державними і науковими установами тощо. Документи цієї групи дають можливість довідатись про основні напрямки і результати роботи окремих факультетів, проаналізувати нау-

кову тематику кафедр, участь їх співробітників у навчальному процесі та інше. Другі представлені автобіографіями професорів та викладачів, анкетами студентів та інше. Значну цінність для дослідження мають особові справи репресованих у 1930-ті роки співробітників Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, більшість яких знаходиться в архіві Служби безпеки України в Харківській області, в також у Державному архіві Харківської області.

Цінну інформацію при дослідженні розвитку суспільної географії в регіоні дають *періодичні видання* – журнали, газети, бюлетені. Для повноти дослідження слід використовувати як наукові періодичні видання, так і громадсько-політичні видання, які дозволяють сформулювати уявлення про особливості тієї чи іншої епохи, в яку відбуваються певні процеси розвитку географічної науки. Найбільша інформативна база періодичних видань по Харківському регіону характерна для 20-х – початку 30-х років ХХ ст., коли Харків був столицею України, і місто було центром адміністративного, промислового, наукового і культурного життя Радянської України. Серед численних періодичних видань того періоду питання наукового життя і, зокрема, розвитку географії, піднімаються у виданнях „Бюлетень Харківського наукового товариства”, „Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії”, „Вісник природознавства”, „Краєзнавство”, „Бюлетень УРЕ”, „Культура і побут” та ін.

Третю групу джерел складають *наукові праці географів* – монографії, дисертації, автореферати дисертацій. При висвітленні процесів розвитку суспільної географії необхідно використовувати також

матеріали наукових конференцій. Складовою частиною наукових праць з географії є *картографічні твори*. Складені в різні епохи протягом тривалого періоду географічних досліджень, вони не лише дають інформацію про особливості природи, населення, господарства, політико-адміністративного устрою регіону тощо, а й виступають своєрідним індикатором розвитку географічної науки в різні періоди, цінним джерелом її дослідження.

Серед джерел дослідження розвитку суспільної географії сучасного періоду важливе місце займають *усні повідомлення* окремих людей – сучасників тих чи інших подій у розвитку науки. Такі повідомлення можна отримати *методом інтерв'ю* з науковцями, викладачами, працівниками кафедр. Недоліком цього методу є певна суб'єктивність у судженнях і оцінках окремої людини стосовно тих чи інших процесів у науці. Разом з тим очевидна і цінність такої форми одержання інформації з „живого джерела”, а не з „мертвих” писемних джерел.

Висновки. Тривалий період розвитку суспільної географії в Харківському регіоні вимагає дослідження особливостей її розвитку для обґрунтування його тенденцій і перспектив. Для проведення такого дослідження необхідно розширити його теоретико-методологічну базу та методичний апарат. Таке дослідження має носити міждисциплінарний характер, проводитись у тісній співпраці з істориками та філософами. Водночас дослідження має перебувати в руслі географічної науки, оскільки, на нашу думку, лише географ, як фахівець, може у повній мірі провести аналіз розвитку своєї науки, визначити проблеми, окреслити напрямки, простежити тенденції та намітити перспективи її розвитку.

Література

1. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета. В 2-х т. - Х.: Изд. Унив., 1908.
2. Божко Л.Д. Етапи розвитку географічних знань на Харківщині / Л.Д. Божко // Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Сер. Історія та географія: Зб. наук. праць. — Х., 2002. — Вип. 9. — С. 137–142.
3. Вісьтак О.І. Суспільно-географічні дослідження українських вчених Галичини у міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.): Автореф. дис. канд. геогр. наук. – Львів, 2001. – 17 с.
4. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905 г.г.) / Составлено Д.И. Багалеем, Н.В. Сумцовым и В.П. Бузескулом.- Х.: Изд. унив., 1906.-

329 с.

5. Матвієнко В.М. Теоретичні аспекти української економічної і соціальної географії: Автореф. дис. канд. геогр. наук. – Київ, 2000. – 19 с.

6. Мороз С.А., Онопрієнко В.І., Бортник С.Ю. Методологія географічної науки. – К.: Заповіт, 1997. – 333 с.

7. Рудницький С.Л. Історія землезнання. Старі віки. – Київ–Прага, 1925. – Ч.1. – 126 с.

8. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

УДК 913(477.52)/К67

Олеся Корнус

ТУРИЗМ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

В статті розглядається вплив туризму на розвиток сфери обслуговування населення обласного регіону. Детально аналізується туристсько-рекреаційна сфера Сумської області. Запропоновано вказівки по розробці програм розвитку сільського (зеленого) туризму на Сумщині.

Корнус Олеся. Туризм как один из факторов развития сферы обслуживания населения (на примере Сумской области). В статье рассматривается влияние туризма на развитие сферы обслуживания населения областного региона. Детально анализируется туристско-рекреационная сфера Сумской области. Предложены указания по разработке программ развития сельского (зеленого) туризма на Сумщине.

Постановка проблеми. Розвиток туризму в Україні в умовах ринкової економіки набуває пріоритетного значення. Туризм може і повинен стати сферою реалізації ринкових механізмів, джерелом поповнення державного та місцевих бюджетів, створення нових робочих місць, засобом загальнодоступного і повноцінного відпочинку та оздоровлення, а також ознайомлення з історико-культурною спадщиною та сьогоденням нашого народу і держави.

Туризм не тільки охоплює більшість галузей економіки, а й стимулює їх розвиток. Сфера туристичного бізнесу – це ціла галузь, що об'єднує в собі багато різних галузей: транспортну галузь (пасажирські перевезення), сферу побутових послуг (музеї, ресторани, кафе, казино, перукарні, магазини, сувенірні магазини, пральні тощо).

Стратегічною метою розвитку туристської індустрії України є вихід її на світовий рівень туристських послуг. Основними передумовами для цього є: географічне положення, наявність природного, історико-культурного туристського потенціалу, політична стабільність та економічне зростання, конкурентоздатність туристсь-

ких послуг. Якщо перші чотири умови в теперішній час у державі забезпечені, то дві останні гальмують входження національного туризму в міжнародний туристський простір. Якщо розглядати туризм як внутрішній фактор, він є: джерелом валютних надходжень до бюджету; засобом здійснення структурних зрушень в господарстві країни за рахунок появи на ринку конкурентоспроможних послуг; залученням в обіг індиферентних ресурсів (природно-кліматичних, історико-археологічних, культурно-побутових та ін.); вирішенням соціального питання розширення ринку робочих місць і за рахунок цього зменшення безробіття в цілому та особливо в регіонах зі слабо розвинутою промисловістю [2].

Останні дослідження і публікації. Аналіз наукових праць свідчить, що науковці обходять увагою проблеми розвитку сфери туристичного бізнесу. В економіко-географічному аспекті проблеми розвитку туризму досліджували: М.В. Багров, М.І. Ігнатенко, Н.П. Мельник [2], С.І. Нікітенко та ін. Дослідженнями туристичного ринку послуг займалися: Л.

Гринів, О. Любіцева [1], К. Портна, І. Романів, В. Федорченко.

Аналіз літератури засвідчує увагу науковців щодо проблем розвитку туризму в регіональному аспекті: В.Г. Алієв, О.В. Лихоманова, Д.М. Стеченко [4], С.В. Скоробагатько, А.Г. Охрименко.

Невирішені частини проблеми. Незважаючи на певну опрацьованість зазначеної проблеми, в літературі не показано конкретного впливу туризму на сферу послуг як взагалі, так і в межах обласного регіону, обраного нами для дослідження. Нез'ясована роль туризму як фактора, який сприяє розвитку сфери послуг та сервісу, спричиняється до створення нових галузей, підприємств та робочих місць у сфері обслуговування.

Мета статті – дослідити розвиток туризму в Сумській області як одного з факторів розвитку сфери послуг, виявити існуючі проблеми та можливі шляхи її вирішення.

Основний матеріал дослідження. Рекреаційно-туристична сфера області має значні потенційні можливості динамічного розвитку. Усі переваги туризму, у тому числі і в плані впливу на розвиток сфери послуг і диверсифікованого сервісу, приаманні і Сумщині.

Сумська область за рівнем розвитку туристичної інфраструктури, інтенсивності туристських потоків і поєднанням природно-рекреаційних та соціально-історичних умов і ресурсів належить до районів середнього рівня розвитку туризму [1, 3-6].

Привабливість Сумської області для відвідування туристами обумовлена наявністю туристичних ресурсів – природних, історичних, соціально-культурних об'єктів, яких в області достатньо. Наявність в області дикої недоторканої природи (Український природний степовий заповідник «Михайлівська цілина», національний природний парк (Деснянсько-Старогутський), два регіональні ландшафтні парки, десятки заказників та інших природних об'єктів); взірців культурного ландшафту: Кияницький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, Тростянецький дендропарку та інші, роблять наш регіон одним із

цікавих місць з точки зору розвитку туризму.

Однак не тільки природою може зацікавити туристів Сумщина. Культурно-історична спадщина також може зацікавити допитливу людину. Колишня гетьманська столиця – Глухів, давньоруські міста: Путивль (прославлене “Словом о полку Ігоревім”), Ромни; родове село Пустовойтівка останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського; місця, пов'язані з життям відомих родин меценатів Харитоненків і Терещенків. Усі вони своєю архітектурою та духом старовини обіцяють багато вражень та інформації з історії України – а це саме те, до чого й прагне будь-який турист. Недаремно згадані міста, а також Лебедин входять до створеної ще у 80-ті роки минулого століття системи туристично-екскурсійних маршрутів “Намисто Славутича”, що була тоді створена як аналог “Золотого кільця Росії” [8].

На території Сумської області знаходиться дві православні святині – Молчанський і Софронієвський монастирі (Путивльський район), інші церковні пам'ятки, що є привабливими як для туристів, так і для віруючих людей з інших регіонів України.

У Сумській області нараховується 37 санаторно-курортних закладів. Така кількість закладів дає можливість створити в області санаторно-лікувальний комплекс, що сприятиме розвитку окремих видів сфери обслуговування: побутове і транспортне обслуговування, зв'язок.

За 2005 рік в області було проведено ряд фестивалів всеукраїнського значення (фестиваль духової музики „Сурми Конституції”, сільський фестиваль мистецтв „Боромля-2005”, фестиваль ужитково-прикладного мистецтва „Кролевецькі рушники”, відкритий фестиваль дитячого, молодіжного кіно та телебачення „Кришталеві джерела”), що можуть привернути увагу туристів зі всієї України.

Мережа музейних закладів області налічує 10 державних музеїв та Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль. Порівняно з минулим роком збільшилась мережа музеїв, які працюють на громадських засадах (із 121 до 124 закла-

дів) та кількість музеїв, яким надано звання “народний” (з 26 до 28 одиниць). Впродовж 2005 року музейний фонд збільшився на 2980 предметів і налічує 170233 предметів основного фонду (2004 рік – 167253 предметів). Сумська область нараховує 141 археологічних об’єктів, 5 пам’яток монументального мистецтва, 25 пам’яток історії [7].

У туристичному бізнесі Сумської області працюють 34 туристичні фірми. Майже всі турфірми (до 90%) зосереджені в Сумах, і лише деякі мають поодинокі філіали в райцентрах. Більшість турфірм, обмежуючись тільки роботою за агентськими угодами з відомими київськими фірмами – це оформлення документів і відправка клієнтів за призначенням [8].

Сьогодні на Сумщині рекреаційний туризм направлений за межі області, тому владі потрібно його реформувати, щоб привабити до себе туристів як з інших областей, так і місцевих. При кваліфікованій організації він може трансформуватись у популярний у Європі сільський зелений туризм.

Існує три різновидності нинішнього сільського зеленого туризму в Україні:

1) **агротуризм** – вид сільського зеленого туризму як пізнавального, так і відпочинкового характеру, пов’язаний з використанням підсобних господарств населення, або земель сільськогосподарських підприємств, які тимчасово не використовуються в аграрній сфері. Цей вид може не мати обмежень щодо навантаженості на територію і регламентування видів розважального відпочинку;

2) **відпочинковий** (відпочинок на селі). Базою його розвитку є капітальний житловий фонд на садибах господарів та наявні природні, рекреаційні, історико-архітектурні, культурно-побутові та інші надбання тієї чи іншої місцевості;

3) **екотуризм** – науково-пізнавальний вид сільського зеленого туризму, характерний для сільських місцевостей і сіл, розташованих у межах територій національних парків, заповідних зон, природних парків тощо, де передбачено відповідні обмеження щодо навантажень на територію та регламентовано види розважа-

льного відпочинку. Розвиток сільського зеленого туризму спонукає до покращення благоустрою сільських садиб, вулиць, в цілому сіл; стимулює розвиток соціальної інфраструктури. Звичайно, на перших порах приймання і обслуговування відпочиваючих відбувається на базі існуючого житлового фонду з використанням місцевих рекреаційних та інфраструктурних ресурсів. Але з певним надходженням коштів від цієї діяльності ті, хто нею займається, починають робити вкладення для покращення комунального облаштування житла, вулиць; об’єднаними зусиллями добиваються зміни на краще сфери обслуговування. А це одночасно й вагомий внесок у розвиток села [6].

Сільський туризм може ефективно розвиватися та функціонувати на таких територіях:

- національні парки і специфічні території, що охороняються;
- села;
- зони відпочинку і дачні зони;
- лісовий фонд;
- природні феномени;
- монастирі і священні місця;
- малі міста з характерною архітектурою, побутом, культурою;
- пам’ятки народної культури під відкритим небом.

Для нормального функціонування та розвитку сфери сільського туризму на цих територіях необхідне створення певної інфраструктури, що має включати:

- засіб для розміщення туристів, яким у більшості випадків є сільський будинок. До цього варто додати господарчий двір або ферму, до якої виявляють інтерес туристи, а особливо діти (догляд за тваринами і птахами, збирання овочів та фруктів тощо). Тут увага спрямована на збереження народного побуту й архітектури;
- інженерну інфраструктуру (освітлення, опалення, телефонізація, шляхи, водопостачання, лижні траси, підйомники тощо). Без цього неможливо нормальне споживання цього виду туристського продукту;
- виробничу інфраструктуру, орієнтовану на народні ремесла та виробництво

на їхній основі характерних для даного регіону сувенірів на сільську тематику;

- приготування місцевими кухарями з можливою участю туристів місцевих блюд; участь туристів у різних видах сільськогосподарської діяльності.

- соціальну інфраструктуру, що активізує контакти між селянами та туристами (будинки культури, кінотеатри, свята, карнавали, змагання, ігри тощо).

Ця туристська інфраструктура повинна відповідати двом основним вимогам: по-перше, створювати нормальні умови для проживання туристів, а по-друге, мінімально порушувати екологічну стійкість природного середовища.

При цьому сільський будинок, господарі якого бажають зайнятися прийманням туристів, повинен відповідати таким умовам:

- наявність красивого фасаду (найкраще – типовий для регіону стиль);
- традиційний для району спосіб ведення домашнього господарства;
- побутові зручності, включаючи наявність ванної з гарячою водою, туалету;
- достатність приміщень для розміщення туристів;
- наявність у господарів бажання приймати туристів, з якими вони будуть жити однією великою родиною;
- здорова атмосфера в родині;
- контактність та ініціативність членів родини;
- наявність власного телефону, легкового і вантажного автомобілів або грузового транспорту [3].

Сільський зелений туризм сприяє використанню природного, матеріального та історико-культурного потенціалу регіону. Розвиток сільського зеленого туризму буде сприяти збільшенню кількості робочих місць, розширенню сфери послуг: зв'язку (у т.ч. мобільного та Internet, торгівлі, служби попиту (їдальні, бари, готелі, хімчистки, перукарні тощо), розважальних послуг (концерти, змагання, ярмарки) та інше.

Сумська область має значні потенційні можливості для динамічного розвитку туризму. Потенціал розвитку галузі туризму в області досить великий, але для його реалізації необхідне державне фі-

нансування для відновлення архітектурних, культурних та природних пам'яток. Потрібно реконструювати та модернізувати діючі туристичні об'єкти, залучити кошти підприємницьких структур для розвитку інфраструктури туризму (шляхи, зв'язок, служби сервісу системи водопостачання тощо). Залучити приватний сектор у сільській місцевості до рекреаційно-туристичної та підсобної діяльності у сфері сільського зеленого туризму. Розробити програму розвитку мобільних форм культурного обслуговування сільського населення, а також комп'ютеризації сільських публічних бібліотек згідно з Національною програмою інформатизації. Підвищити якість і розширення асортименту туристичних послуг та умов обслуговування туристів. Певною мірою ці питання вже врегульовано законодавчими актами [5]. Крім того, необхідно сформувати (розширити) по районах туристичні представництва. Провести детальні дослідження для подальшого використання історико-культурних та природних цінностей в туризмі, підготувати кваліфіковані кадри у цій сфері. Варто удосконалити наявні та розробити нові туристичних продукти, маршрути. Керівництву області потрібно опрацювати комплекс заходів, спрямованих на оновлення матеріальної бази музеїв, історико-культурних заповідників, об'єктів культурної спадщини.

Висновки. Отже, туризм є складовою частиною сфери послуг. Він дає можливість створити нові робочі місця: у сфері торгівлі, розваг, транспортного обслуговування тощо. Розвиток зеленого туризму сприятиме вирішенню проблем зайнятості сільського населення. Становлення сільського туризму сприятиме відродженню національної культури. Безробіття на селі призвело до занепаду об'єктів бюджетної сфери: занедбані школи, клуби, лікарні та інші соціальні споруди і об'єкти. Усе це призводить до старіння села, його обезлюднення, занепаду української культури. Тому, розвинувши сільський туризм, держава допоможе селу відродитись, налагодити сферу обслуговування населення.

Розвиток туризму сприятиме поповненню обласного і місцевих бюджетів, розвиток туристичної галузі сприятиме зростанню добробуту громадян, збереженню історико-культурної спадщини та під-

несенню духовного потенціалу суспільства, розширить сферу послуг населення, що, у свою чергу, збільшить кількість робочих місць, покращить соціально-економічне становище населення.

Література

1. Любіцева О.О. Географія туризму в Україні // Географія та основи економіки в школі. – 1997. – № 2. – С. 3 – 6.
2. Мельник Н.П. Розвиток туризму в Україні // Туризм: теорія і практика. – 2005. – №1. – С. 16.
3. Роглев Х.Й. Сільський туризм – перспективний напрямок розвитку туристської індустрії України // Туризм: теорія і практика. – 2005. – №1. – С. 19.
4. Стеченко Д.М. Інноваційні форми регіонального розвитку: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2002.
5. Указ Президента України "Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року" N 973/99 від 10.08.1999.
6. <http://www.agrosector.com.ua/ecotourism/about>
7. <http://www.state-gov.sumy.ua/art.htm>
8. <http://www.urr.org.ua>

УДК 911.3:003.13

Віктор Путренко

ПРОБЛЕМИ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ В УКРАЇНІ ТА СТАН ЇХ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

Вивчено основні напрямки досліджень ресурсозбереження в Україні, визначено періодизацію наукових робіт з даної проблематики, підкреслено роль суспільно-географічних досліджень у вирішенні питання ресурсозбереження. Досліджено основні проблеми ресурсозбереження в Україні та перспективи їх вирішення. Обґрунтовано доцільність та основні напрямки проведення суспільно-географічного дослідження процесу ресурсозбереження в Україні та розробки засад регіональної політики ресурсозбереження.

Путренко Віктор. Проблемы ресурсосбережения в Украине и состояние их научного изучения: общественно-географические аспекты. Изучены основные направления исследований ресурсосбережения в Украине, определена периодизация научных работ по данной проблематике, подчеркнута роль общественно-географических исследований в разрешении вопроса ресурсосбережения. Исследованы основные проблемы ресурсосбережения в Украине и перспективы их решения. Обоснована целесообразность и основные направления проведения общественно-географического исследования процесса ресурсосбережения в Украине и разработки основ региональной политики ресурсосбережения.

Актуальність теми. В умовах розвитку процесів глобалізації та регіоналізації світової економіки для України все більшого значення набувають зовнішньоекономічні політичні та екологічні чинники. Від ступеня реалізації концепції збалансованого (сталого) розвитку, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки, розвитку інноваційного потенціалу промисловості та сільського господарства залежить майбутнє місце України в системі світогосподарських зв'язків. Вирішення цього кола завдань багато в чому визнача-

ється можливостями використання синергетичного ефекту від впровадження системи ресурсозбереження, як чинника, що має позитивний вплив на розв'язання економічних, соціальних та екологічних проблем. Оскільки процес ресурсозбереження має комплексний характер, для його вивчення та удосконалення необхідне використання досягнень багатьох наукових напрямків. Залежність системи ресурсозбереження від сукупності факторів, більшість з яких має просторовий генезис зумовлює доцільність проведення поглибле-

ного суспільно-географічного дослідження зазначених проблем.

Аналіз попередніх досліджень. Проблема ресурсозбереження набула підвищеної актуальності в середині ХХ століття, і відтоді розглядалась у багатьох наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених. Розвиток досліджень з проблематики ресурсозбереження в Україні можна умовно поділити на чотири періоди.

Перший період пов'язаний зі становленням концепції раціонального природокористування, як в структурі фізичної географії (Д.Л. Арманд, О.М. Маринич та ін.) [2, 9], так і економічної географії (В.О. Анучин, Ю.Г. Саушкін та ін.) [1,15].

Ресурсозбереження як невід'ємна частина стратегії раціонального природокористування отримала свій подальший розвиток протягом другого періоду в роботах кінця 70-х – початку 80-х років, які були присвячені вивченню просторових закономірностей природокористування (Б.А. Боровських, І.В. Комар, А.П. Левін та ін.) [3, 5, 6]. В цей же час починають виходити економічні роботи з вивчення можливостей підвищення ефективності ресурсозбереження (Ю.Ю. Туниця та інші автори) [20].

Третій період кінця 80-х – початку 90-х років пов'язаний з реформуванням політичного та економічного курсу в республіках колишнього СРСР, уповільненням та скороченням темпів економічного росту, здобуттям республіками незалежності. З метою покращення економічної ситуації проблемам ресурсозбереження приділялась особлива увага. В розробці програм з підвищення ресурсозбереження бере активну участь АН України, щорічно проводиться ціла низка конференцій та семінарів, присвячених проблематиці ресурсозбереження та впровадженню ресурсозберігаючих технологій. В цей період розвивається концепція розуміння ресурсозбереження як системи заходів, починається розробка програм з управління на різному просторовому та галузевому рівні системами ресурсозбереження. В економічній літературі найбільша увага приділяється методам планування ресурсозберігаючих заходів та їх ефективності (В.С. Яц-

ков та ін.) [23], але поряд з тим все більшої ваги набувають еколого-економічні дослідження з проблем ресурсозбереження.

Після отримання Україною незалежності загальний спад економіки посунув проблеми ресурсозбереження на другий план. Лише з кінця 90-х років, коли розпочався процес відновлення економіки, питання ресурсозбереження знову привернули увагу вчених. З цього моменту розпочинається четвертий період досліджень, основною метою якого стало зменшення рівня природоємності вітчизняної економіки до світових стандартів. Було захищено низку дисертаційних робіт, в яких підіймалися питання теорії та практики покращення управління ресурсозбереженням (С.Ю. Половникова, С.О. Скоков та ін.) [12, 16]. В НАН України проводились економічні та еколого-економічні дослідження ресурсозбереження М.І. Івановим, А.К. Шидловським, О.В. Бреславцем, Л.Т. Хижняк, Б.М. Данилишиним [4, 22, 18]. Суспільно-географічними дослідженнями даного питання займалися О.М. Паламарчук, Л.Г. Руденко, С.А. Лісовський, О.В. Панібрацька [10, 13, 7, 11]. Продовжуються дослідження ресурсозбереження з боку раціонального природокористування та екології (О.О. Рибалов, А.Г. Шапар та ін.) [14, 21].

Сучасні наукові дослідження в галузі ресурсозбереження можна поділити на три великі групи: економічні дослідження, технічна розробка ресурсозберігаючих технологій, покращення природокористування з широким залученням фізико- та суспільно-географічних досліджень. Саме суспільна географія, як наука - інтегратор найкраще підходить для проведення просторового аналізу комплексної системи ресурсозбереження на різних територіальних рівнях, тому суспільно-географічні дослідження системи ресурсозбереження потребують поглиблення методологічної основи та розширення масштабу прикладних робіт.

Постановка завдання та мета даного дослідження. Для України питання підвищення ресурсозбереження та зменшення природоємності економіки потребує невідкладного вирішення. Метою даного дослід-

дження є визначення ролі та значення суспільної географії у вивченні процесу регіонального ресурсозбереження в Україні. Завданнями робіт, результати яких викладені у статті, були оцінка стану наукового вивчення процесу ресурсозбереження в Україні з загальнонаукових та суспільно-географічних позицій; аналіз сучасних проблем ресурсозбереження в Україні в контексті подальшого суспільно-географічного вивчення; визначення основних засад суспільно-географічного дослідження регіональної системи ресурсозбереження та удосконалення поняття ресурсозбереження в контексті територіального підходу.

Виклад результатів дослідження.

Процес ресурсозбереження в цілому вигляді можна розглядати як процес, що спрямований на підвищення ефективності функціонування суспільно-територіального комплексу. Виходячи з визначення суспільної географії, як науки про процеси формування, розвитку і функціонування суспільно-територіальних систем (СТС) і про управління цими системами можна побачити необхідність і методологічну обґрунтованість в суспільно-географічному дослідженні ресурсозбереження, як процесу функціонування СТС [8]. Поняття ресурсозбереження в суспільно-географічному значенні, на думку автора, означає інформаційно-практичну діяльність із здійснення впливу на кругообіг у суспільно-територіальній системі речовини та енергії для досягнення мінімізації витрат на всіх етапах суспільного циклу (видобування, виробництво, споживання, обробка відходів) та зменшення впливу на людину та природно-територіальні системи.

Для отримання кількісних показників, які характеризують ресурсозбереження використовують дві групи методів. До першої групи відноситься аналіз показників матеріалоемності та енергоемності. Другу групу складають показники рівня безвідходності виробництва, що ґрунтуються на аналізі досконалості ресурсних циклів.

Серед основних напрямків ресурсозбереження слід вказати впровадження не-

традиційних та нових видів матеріалів та використання альтернативних джерел енергії, застосування маловідходних технологій, комплексну переробку сировини та матеріалів, розширення використання вторинних ресурсів.

Ресурсозбереження сприяє прискоренню розвитку економіки, підвищенню її конкурентоспроможності, економії витрат на природоохоронні заходи, покращенню та збереженню навколишнього природного середовища, що наближає державу до переходу на модель збалансованого розвитку.

Серед головних проблем ресурсозбереження в Україні слід назвати наступні: нераціональна структура промисловості, що сприяє ресурсозатратному характеру економіки; висока енергоемність вітчизняного господарства; недостатньо активна інноваційна політика країни в галузі впровадження маловідходних та ресурсозберігаючих технологій; застарілість основних фондів виробництва та гальмування процесу їх поновлення; нерівномірність розподілу інвестицій в промислові технології; недостатній рівень переробки вторинної сировини; недосконалість законодавства в галузі ресурсозбереження.

Проведення глибоких якісних перетворень у сфері енергозабезпечення національної економіки є одним із найскладніших завдань України, що значною мірою визначає національну безпеку держави. Досвід передових індустріальних країн у забезпеченні стійкого тривалого зростання економіки та добробуту громадян переконує, що практично єдиним шляхом для окремої держави уникнути стороннього впливу на здійснення незалежної внутрішньої та зовнішньої політики є уникнення енергетичної залежності від зовнішніх джерел енергоносіїв. Пріоритетним напрямом у цьому є реалізація активної політики енергозбереження та формування енергоефективної національної економіки.

Загальним показником потреб держави в енергоресурсах на одиницю виробленого валового внутрішнього продукту (ВВП) є енергоемність ВВП. Порівняння енергоемності ВВП України з іншими країнами вказує на вражаючу неефективність

національної економіки. Енергоємність ВВП України, в три - п'ять раз перевищує аналогічні показники розвинених країн.

У структурі промисловості лідирують ресурсозатратні галузі, що не може не погіршувати ситуацію з ресурсозбереженням. Для сучасної української промисловості характерним є підвищення частки паливної промисловості, металургії, електроенергетики, одночасно зі зменшенням частки машинобудування та легкої промисловості. Головними причинами низького рівня використання ресурсів в промисловості України є: недостатній технічний та технологічний рівень підприємств, дефіцит фінансових спроможностей для впровадження ефективних ресурсозберігаючих технологій, відсутність дієвих економіко-організаційних механізмів ресурсозбереження на виробництві.

Перехід від ресурсозатратного характеру промислового виробництва до ресурсоекономного потребує організації цілеспрямованого управління процесами ресурсозбереження перш за все в галузях, що найбільш суттєво впливають на затратні

макропоказники економіки. Це базові галузі промисловості, в яких енерго- та матеріалоемність продукції перевищує середні значення у матеріальному виробництві в цілому: чорна та кольорова металургія, важке машинобудування, хімія та нафтохімія, промисловість будівельних матеріалів.

Аналіз інноваційної діяльності в промисловості України показує зменшення впровадження технологічних інновацій за останній час з 1491 технологічного впровадження у 2000 р. до 958 у 2004 році [17]. Краще становище спостерігається з впровадженням маловідходних, ресурсозберігаючих та безвідходних технологій [рис. 1]. Це свідчить про негативні тенденції у розвитку прикладної гілки вітчизняної науки та гальмуванні оновлення технологій виробництва. Підвищення за останні роки частки впровадження ресурсозберігаючих технологій говорить про деякі успіхи у діяльності держави з організації процесу ресурсозбереження.

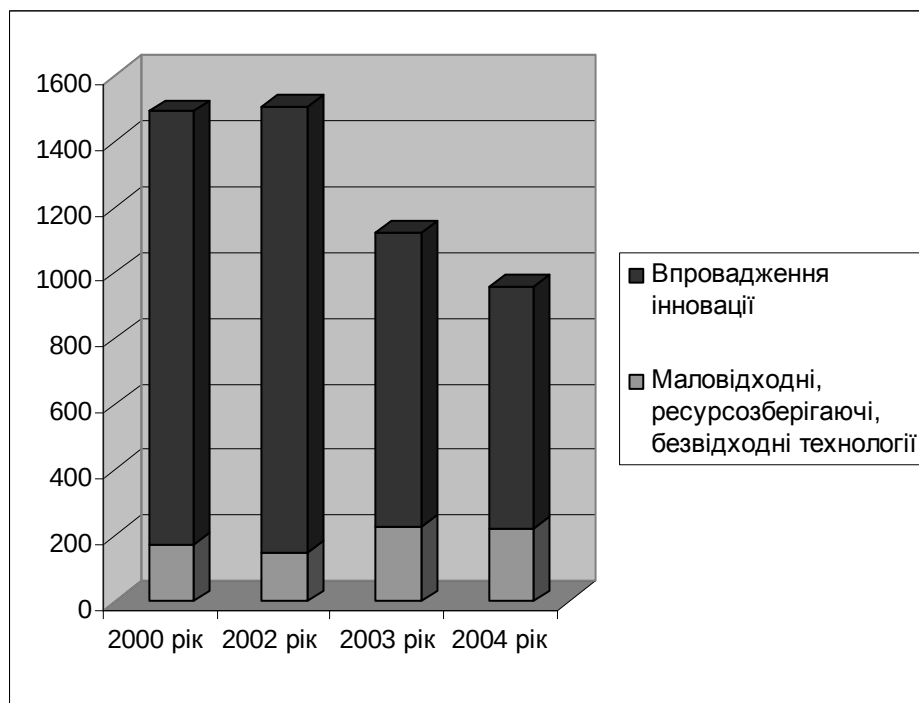

Рис. 1. Впровадження інновацій на промислових підприємствах України [17].

Гострою проблемою безпосередньо пов'язаною з ресурсозбереженням в країні

є старіння основних виробничих фондів, що автоматично викликає збільшення ви-

трат енергії та речовини при виробництві, збільшення витрат на обслуговування обладнання.

На сьогодні, від 50 до 80 відсотків виробничих фондів багатьох великих підприємств машинобудування та хімічної промисловості вже виробили свій строк служби і потребують негайної заміни. Проблема з впровадженням інноваційних технологій та поновленням виробничих фондів дуже відрізняється у різних регіонах України та потребує окремого географічного вивчення.

Ще одним із проблематичних аспектів ресурсозбереження є поводження з відходами виробництва та вторинною сировиною, який полягає у включенні у виробництво додаткових видів відходів, найбільш повному та багаторазовому використанні вторинної сировини, застосуванні вже накопичених відходів, загальна кількість яких склала в Україні в 2004 році 1586745,4 тис. т [17]. Позитивним фактором є збільшення частки утворення вторинної сировини при зменшенні загальних обсягів відходів, проте частка переробки вторинної сировини залишається недостатньо високою і становила 58,5 % у 2004 році. Слабо просувається процес створення промислових підприємств з переробки вторинної сировини та впровадження відповідних технологій.

Суспільно-географічна наука завжди брала активну участь у вирішенні прикладних завдань ресурсозбереження в рамках оптимізації просторового розміщення продуктивних сил та удосконалення транспортних зв'язків. Проте на сучасному етапі, у зв'язку з необхідністю розробки регіональної політики ресурсозбереження, виникла необхідність активізації комплексного вивчення територіальних аспектів ресурсозбереження в контексті розвитку методологічного апарату суспільної географії.

Процес ресурсозбереження відбувається в рамках окремої території, якій властиві особливі соціально-економічні та природні умови, виробнича спеціалізація та розміщення продуктивних сил, що дає підстави стверджувати про формування паралельно з суспільно-територіальним комплексом відповідної системи ресурсо-

збереження, як одного із провідних напрямків регіональної діяльності, з окремим набором функцій, компонентів та результативністю дії. Такий підхід до розгляду ресурсозбереження дозволяє використовувати просторові закономірності суспільної географії (комплексоутворення, районування) для вивчення територіальної системи ресурсозбереження.

До головних завдань суспільної географії при дослідженні ресурсозбереження слід віднести:

- прогнозування територіальних аспектів розвитку процесу ресурсозбереження та виділення територій кризового стану, що потребують вдосконалення управління;
- створення нових механізмів управління ресурсозбереженням на регіональному рівні;
- розробка критеріїв досягнення ефективності в управлінні ресурсозбереженням;
- узгодження технологічних циклів з природно-ресурсними та біогеохімічними циклами [19].

Для вивчення та прикладного застосування результатів досліджень ресурсозбереження необхідним є проведення моніторингу та прогнозування регіонального рівня розвитку ресурсозбереження, що можливо здійснювати за допомогою принципів природоємності та безвідходності [рис.2].

Виділяють два рівні показників природоємності, що визначають продуктивність всієї регіональної економіки або окремої галузі, або виробництва кінцевого продукту:

- макрорівень, рівень всієї продуктивності економіки;
- продуктовий, галузевий рівень, на якому вивчається продуктивність окремих ланок виготовлення кінцевої продукції.

На першому рівні це можуть показники природоємності, які відображають макроекономічні показники: витрати природних ресурсів відносно до одиниці ВВП, ВВП. В якості окремих показників природоємності на макрорівні можна розглядати показники енергоємності, матеріалоємності, водоємності, металоємності та ін. Дру-

гий рівень показників природоемності визначається затратами природного ресурсу

в розрахунку на одиницю кінцевої продукції, що вироблена на основі цього ресурсу.

Рис. 2. Напрями суспільно-географічного вивчення ресурсозбереження.

Просторове зіставлення вищезгаданих показників на рівні окремих країн, регіонів та інших територіальних одиниць дає можливість виявити проблемні території, що потребують прийняття додаткових програм управління. Якщо за основу дослідження брати часову динаміку показників, то можливим є здійснення прогнозування майбутнього стану показників ресурсозбереження за трендовою моделлю. Такий же результат можливо досягнути при використанні просторового аналізу показника безвідходності виробництва, як різниці між кількістю спожитих ресурсів та кількістю утворених відходів.

До числа напрямків суспільно-географічного дослідження ресурсозбереження відноситься також комплекс питань, пов'язаних з вторинним використанням відходів, як антропогенних ресурсів, що є складовою природно-ресурсного потенціалу. Завданням суспільної географії є вивчення потенціалу ресурсів антропогенно-

го походження на регіональному рівні, розробка рекомендацій щодо раціонального використання наявних ресурсів та вторинної сировини. Окремої уваги потребують питання розміщення підприємств з переробки вторинної сировини, як відносно нової галузі господарства, що потребує подальшого розвитку.

За результатами проведення територіального аналізу ресурсозбереження існує можливість розробки програми розвитку процесу ресурсозбереження в проблемних регіонах з метою зменшення територіальних розбіжностей в ступені природоемності та зниження загального рівня природоемності регіону. Ключовими факторами розробки програми є екологічна домінанта – відповідність антропогенного навантаження можливостям місцевої екосистеми, економічна – підвищення економічного ефекту від впровадження ресурсозберігаючих заходів, соціальна – підвищення загального рівня життя населення. Сукуп-

ність усіх програмних заходів з ресурсозбереження в регіоні формує низовий рівень регіональної політики ресурсозбереження, яка залежить від індивідуальних рис освоєння території.

При розробці всіх аспектів регіональної політики ресурсозбереження є необхідним проведення контролю за виконанням рішень та їх ефективністю, що потребує проведення періодичного моніторингу стану території. Загальновизнано, що для здійснення збору та обробки даних моніторингу в територіальному розрізі найбільш доцільно використовувати геоінформаційні технології. Тому наступне завдання суспільної географії полягає у розробці засад створення регіональної геоінформаційної системи ресурсозбереження.

Реалізація регіональної політики ресурсозбереження потребує використання основоположних теорій суспільної географії: територіально-виробничих та міжгалузевих комплексів (ТБК та МБК), енерговиробничих (ЕВЦ) та ресурсних циклів. Ресурсні цикли є більш узагальненим поняттям, ніж енерговиробничі цикли. Під ресурсними циклами розуміють сукупність перетворень і просторових переміщень певної речовини або групи речовин, які відбуваються на всіх етапах використання їх людиною в рамках суспільної ланки загального кругообігу даної речовини на Землі [8]. Саме ресурсні цикли можуть бути показником ефективності системи ресурсозбереження. В той же час, енерговиробничі цикли є основоположним фактором раціональної організації розміщення продуктивних сил та формування ТБК. У структурі енерговиробничих циклів розрізняють стадії – вертикальні зв'язки, що виділяються за послідовністю виробничого процесу, ланки – горизонтальні зв'язки, гілки – на основі утилізації відходів або побічних продуктів, що є найбільш дієвим важелем підвищення регіонального ресурсозбереження. Крім того, аналіз енерговиробничих циклів дозволяє виділити технологічні стадії, що є найбільш природоємними та потребують технічного переоснащення або заміни. Теорія ТБК дозволяє планувати розміщення запропонованих підприємств та технологічних процесів з найбільшою ефективністю. Для цього застосовуються принципи кооперування – вста-

новлення виробничих зв'язків між різними підприємствами, комбінування – об'єднання в рамках одного підприємства різних галузей та технологій для більш повної переробки сировини, агломерування – інтеграції підприємств на основі спільної виробничої і соціальної інфраструктури, комплексування – встановлення ефективних виробничих зв'язків між окремими підприємствами різних галузей. Перспективним, на сучасному етапі, є використання моделей регіональних кластерів підприємств з метою покращення ресурсних потоків.

Ресурсозбереження може також розглядатись у суспільній географії як фактор розміщення продуктивних сил. Впровадження нових маловідходних та ресурсозберігаючих технологій, заміна або виключення з виробничого процесу застарілих матеріалів зменшує залежність підприємства від ресурсозабезпечення та орієнтації у розміщенні на відповідний набір природних ресурсів. Відповідно, при цьому збільшується роль соціально-економічної групи факторів. Таким чином, високі та низькі показники ресурсозбереження протилежно впливають на розміщення продуктивних сил і можуть вважатись одним із факторів розміщення промисловості.

Висновки. В умовах сучасного стану української економіки ресурсозбереження набуває важливого значення, як фактор зменшення економічної залежності від імпорту енергоносіїв, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світових ринках, особливо в умовах вступу України до Світової організації торгівлі, зменшення екологічної напруги в регіонах, переходу на засади збалансованого розвитку.

Основною причиною загострення ситуації з ресурсозбереженням в Україні є висока питома природоємність економіки, яка в декілька разів вища, ніж у розвинутих країнах світу. Негативними факторами, які підвищують природоємність економіки є нераціональна ресурсозатратна структура виробництва, технологічна відсталість підприємств, слабкий розвиток рециклінгу сировини.

За підсумками огляду літератури з проблем ресурсозбереження можна виділити чотири періоди розвитку досліджень ресурсозбереження, кожний з яких має окремі часові рамки та особливості мотивації досліджень, при цьому фундаментальні дослідження проблем ресурсозбереження відбувались в основному в рамках екологічного та географічного напрямків природокористування, техніко-економічної та еколого-економічної наукових галузей.

Суспільна географія повинна відігравати провідну роль при здійсненні просторового аналізу проблем ресурсозбереження та при розробці засад регіональної політики покращення ресурсозбереження. Для цього в інструментарії суспільної географії є широкий набір методів територіальної

диференціації, типологізації, районування та комплексування. Використання вчення про ТВК та ЕВЦ в суспільній географії дозволяє надавати рекомендації щодо більш комплексного використання сировини в регіоні та покращення стану ресурсних циклів.

Перспективними напрямками досліджень суспільної географії в галузі ресурсозбереження, на нашу думку, є територіальний аналіз процесу ресурсозбереження на різних регіональних рівнях у розрізі галузей та напрямків ресурсокористування та проведення на основі даного аналізу районування території, а також розробка засад регіональної політики ресурсозбереження з застосуванням сучасних здобутків суспільно-географічної та картографічної науки.

Література

1. Анучин В.А. Основы природопользования. Теоретический аспект. – М.: Мысль, 1978. – 293 с.
2. Арманд Д.Л. Нам и внукам. – М.: Мысль, 1964. – 183 с.
3. Боровских Б.А. Планирование природопользования: Вопросы методологии. – М.: Экономика, 1979. – 167 с.
4. Иванов Н.И., Бреславцев А.В., Хижняк Л.Т., Левина Е.В., Михальская В.А. Ресурсообеспечение промышленных предприятий / НАН Украины; Институт экономики промышленности. - Донецк: ИЭП НАН Украины, 1999. – 356 с.
5. Комар И.В. Рациональное использование природных ресурсов и ресурсные циклы. – М.: Наука, 1975. – 212 с.
6. Левин А.П., Удовенко В.Г. Природные ресурсы и эффективность производства. – М.: Знание, 1975. – 61 с.
7. Лісовський С.А. Економіко-географічні засади збалансованого розвитку України: Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02. – К., 2004. – 36 с.
8. Луцишин П.В., Клімонт Д., Луцишин Н.П. Територіальна організація суспільства (основи теорії): Навч. посіб.— Луцьк: РВВ "Вежа", 2001. — 334 с.
9. Маринич А.М. Конструктивно-географические исследования региональных проблем природопользования в Украинской ССР // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1982. - № 6. – С. 49 – 53.
10. Паламарчук А.М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование). - К.: Наук. думка, 1992. - 270 с.
11. Панібрацька О.В. Суспільно-географічне дослідження трансформації паливно-енергетичного комплексу України: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02. — К., 2001. — 20 с.
12. Половнікова С.Ю. Ресурсозбереження в розширеному відтворенні трансформаційної економіки України: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01. — Д., 2003. — 16 с.
13. Проблемы комплексного развития территории / Г.В. Балабанов, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др. - К.: Наук. думка, 1994. - 296 с.
14. Рибалов О.О. Вступ до екологічно зрівноваженого природокористування. – Суми: Вид-во СумДУ, 2002. – 273 с.
15. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем. — М.: Просвещение, 1980. — 269 с.
16. Скоков С.О. Еколого-економічне регулювання процесів ресурсозбереження: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.08.01. — Суми, 2002. — 21 с.
17. Статистичний збірник "Регіони України". 2004. — К.: Держкомстат України, 2004. — 512 с.

18. Стратегічні напрями сталого розвитку України / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України / Б.М. Данилишин (ред.). — К.: РВПС України НАН України, 2003. — 262 с.
19. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. — О.: Астропринт, 2001. — 560 с.
20. Тупыця Ю.Ю. Эколого-экономическая эффективность природопользования. — М.: Наука, 1980. — 165 с.
21. Шапар А.Г., Смець М.А., Копач П.І., Поліщук С.З., Тяпкін О.К. Методичні вказівки з розробки регіональних стратегій сталого розвитку. — Д.: Моноліт, 2003. — 132 с.
22. Шидловський А.К., Віхорєв Ю.О., Гінайло В.О., Денисевич К.Б., Денисюк С.П. Енергетичні ресурси та потоки. — К.: Українські енциклопедичні знання, 2003. — 469 с.
23. Яцков В.С. Проблемы ресурсосбережения // Экономика Украины. — 1994. - № 3. — С. 45 — 52.

УДК: 911.3:33

Вікторія Ромащенко

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ У ГОСПОДАРСЬКОМУ КОМПЛЕКСІ РЕГІОНУ НА ШЛЯХУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ (НА ПРИКЛАДІ КРИМУ)

В статті вказано на основні проблеми, які існують на регіональному рівні в багатьох країнах, що розвиваються. Запропоновані шляхи соціально-економічного розвитку Криму. Розглянуті принципи, які можуть бути встановлені в основу вибору пріоритетних галузей розвитку і трансформації господарського комплексу. Вказується необхідність розробки єдиної моделі розвитку господарського комплексу.

Ромащенко Вікторія. Трансформационные изменения в хозяйственном комплексе региона на пути к устойчивому развитию (на примере Крыма). В статье указаны основные проблемы, которые существуют на региональном уровне во многих развивающихся странах. Предложены пути социально-экономического развития Крыма. Рассмотрены принципы, которые могут быть поставлены в основу выбора приоритетных отраслей развития и трансформации хозяйственного комплекса. Указывается на необходимость разработки единой модели развития хозяйственного комплекса.

Нинішній час диктує нові пріоритетні напрями розвитку держав і регіонів. Процеси глобалізації і інформатизації проникають углиб кожної господарської системи. Світ стає єдиним механізмом, в якому стан кожної деталі впливатиме на його роботу в цілому. Тому на конференціях в Ріо-де-жанейро і в Йоханнесбурзі було запропоновано при реалізації цілей сталого розвитку, в першу чергу, починати з локального рівня. Оптимізація розвитку малих територій допоможе досягти оптимуму в існуванні людства.

Не можна забувати і про те, що цілі розвитку будь-якого регіону повинні вписуватися в національну і світову стратегії розвитку, а також, що існують рівні підлеглості цілей: світові цілі не можна безпосередньо відтворити в регіоні — їх необхідно співвідносити між собою [2].

Крим є частиною світової системи і його розвиток здійснюється через пріоритети розвитку України і Євразії в цілому; всі світові тенденції відображаються на

його розвитку. Але півострів також володіє певним рівнем самобутності, пов'язаним з його історичними, соціально-економічними особливостями, етнокультурними традиціями, природно-ресурсним потенціалом. У зв'язку з цим, плануючи подальший напрям його розвитку, потрібно враховувати характерні регіональні риси, що визначають його як самостійний регіон у складі України [2].

На початку 90-х рр. XX сторіччя почалася неминуча структурна перебудова економіки на півострові. В результаті в багатьох галузях господарства наступила криза розвитку. Одномоментно були виявлені ті галузі господарства, для функціонування яких на півострові недостатньо ресурсів і можливостей.

В даний час господарський комплекс Криму функціонує дещо «хаотично», що веде до небажаних наслідків для природи і соціуму, що населяє півострів. Ця невідзначеність вектора розвитку півострова пов'язана, по-перше, із залишковим впли-

вом існуючого у минулому єдиного народногосподарського комплексу, по-друге, з великою різноманітністю ресурсів.

Аналіз розвитку економіки останніх років показує, що економіка регіону це одночасно і соціально-екологічна категорія. До економіки не можна підходити із строго економічними мірками [2]. Тому необхідно постійно переглядати концепцію розвитку території з урахуванням саме екологічних характеристик. Вже на даному етапі існування людства втрачено багато «ендемичних» властивостей регіону. Наша задача полягає в тому, щоб зберегти те, що залишилося, по можливості, примножити і донести до поколінь майбутнього.

Єдиним способом добитися такого результату, на наш погляд, є здійснення «структурної революції» в економіці, основні тези якої були сформульовані в 2002 р. М.В. Багровим.

Найважливішим чинником сталого розвитку Криму визнається орієнтація на використання його біокліматичного потенціалу, рекреаційних можливостей, географічного положення. Але, перш за все, необхідно звернути увагу на ліквідацію лімітуючих чинників: відсталих технологій, високої енерго- і ресурсоемкості виробництва, недосконалість територіальної структури господарства, обмеженість податкової і інвестиційної політики, незавершеність і невизначеність земельного законодавства, труднощі у виборі єдиного вектора економічного розвитку та ін.

Виходячи з того, що головною ланкою господарського механізму є фінанси і грошовий обіг, були запропоновані наступні можливі шляхи соціально-економічного розвитку Криму:

1. Розробка механізмів підтримки вітчизняних товаровиробників, зниження податкового тиску. Для підприємств, що мають пріоритетне значення для економіки Криму і що залишаються в державній власності, необхідно передбачати пільги по податках і митних зборах [3].

Але, лібералізація податкової політики повинна здійснюватися не масово, а з виділенням і доданням особливого статусу тим підприємствам, які використовують рідкісні ресурси, що мають монопольну

ціну: рослини, що мають лікувальні властивості, напівкоштовні матеріали, деревину для виготовлення художніх виробів, лікувальні грязі. Для них потрібна розробка особливої податкової політики, правових і адміністративних заходів з метою відчуження частини монопольної ренти для поповнення місцевого бюджету і фінансування природоохоронних заходів.

2. Упровадження елементів інноваційної політики. Розвиток інноваційної діяльності з використанням наукового і науково-технічного потенціалу регіону [3].

Інноваційна діяльність повинна здійснюватися із залученням власних наукових і науково-технічних ресурсів. В її фінансуванні перше місце повинне належати державі, оскільки часто це довгострокові вкладення, що вимагають часу для віддачі. Виховання висококваліфікованих кадрів, як частини інноваційного потенціалу, теж вимагає ведучої ролі держави, оскільки інтелект – це, перш за все, стратегічний ресурс. На даному етапі має місце витік частини цього капіталу за межі регіону і країни в цілому через несприятливі соціально-економічні умови і ігнорування державою ролі науки. А саме ця сфера повинна забезпечити стійкий розвиток, знаходячи оптимальне поєднання виробничої і невиробничої діяльності в кожному регіоні.

3. Удосконалення напрямів державної політики підприємництва. За основу прийняти: а) розробку і здійснення заходів організаційного, фінансового, економічного характеру, що забезпечують реалізацію державної політики розвитку підприємництва, розвитку малого і середнього бізнесу; б) організацію і координацію розробки і реалізації галузевих програм демонополізації в економіці регіону; в) участь в розробці і реалізації програм і проектів, спрямованих на розвиток конкуренції, створення ринкових структур [3].

Політика розвитку підприємництва повинна враховувати ряд особливостей нашого регіону. Основна маса підприємств на території півострова займається перепродажем товарів, куплених за кордоном. В умовах регіону із зайвими трудовими ресурсами це не вирішує проблем. Тому

державі потрібно направити зусилля на розробку пільгових програм тільки для тих підприємців, які проводять власну продукцію (товари або послуги) і дійсно формують робочі місця. При розробці таких програм також необхідно враховувати, які ресурси і в якій кількості використовують підприємці, чи враховують вони в своїй діяльності елементарні норми стійкого розвитку (використовування ресурсо- і енергозберігаючих технологій).

4. Підтримка державної політики розвитку ринків, стимулювання виробничо-збутової і виставково-ярмаркової діяльності, дослідження і прогнозування кон'юнктури ринку, розробка стратегії і тактики просування товарів на міжнародні ринки [3].

В результаті техніко-технологічної відсталості виробництва і великих митних зборів продукція кримських виробників неконкурентоздатна на світовому ринку. При врахуванні цього чинника необхідно переглянути ті напрями експортних потоків, що зараз вважаються пріоритетними.

5. Участь в реалізації державної політики економічної інтеграції. З країнами СНД така політика реалізується через: а) розвиток раціональної виробничої кооперації на основі ланок колишньої союзної системи кооперації і формування кооперованих зв'язків, збереження спеціалізації промислових підприємств відповідно до міждержавних угод; б) створення умов для формування транснаціональних господарських структур у тому числі і фінансово-промислових груп, в пріоритетних галузях; в) створення умов для здійснення спільної інвестиційної діяльності, освоєння міждержавних сумісних науково-технічних програм і інвестиційних проектів в пріоритетних галузях [3].

В економічній інтеграції Крим повинен брати участь тільки на такому рівні, на якому дозволяє його власна ресурсна база. Немає необхідності розвивати ті виробництва, які направлені на використання імпортованих ресурсів, навіть якщо вони згідно світовому досвіду дають надприбуток, тому що розрив відносин з імпортерами приведе до нових негативних економічних наслідків. Такий досвід Крим у складі Украї-

ни вже має. На його основі існує одна з найбільших насушних проблем півострова, яка має фатальні екологічні і природно-ресурсні наслідки, - швидкоросла втрата регіональної своєрідності і територіальної різноманітності, які традиційно складають найбільше багатство Криму [1].

6. Створення спільних підприємств фінансово-промислових груп і транснаціональних корпорацій. Основна мета формування національних і транснаціональних господарських структур – створення для промислових підприємств механізму самофінансування, нарощування інвестиційних ресурсів для реалізації пріоритетів структурної політики розвитку перспективних галузей і виробництв.

Домінуючою причиною стриманого зростання спільних підприємств є відсутність привабливого інвестиційного клімату: невчинена правова база, неконкурентоздатна податкова політика; недостатньо надійні реальні гарантії іноземному підприємницькому капіталу [3].

Доцільність створення транснаціональних господарських систем з участю кримських підприємств викликана виробничою структурою промисловості Криму і України, сформованої в рамках єдиного народногосподарського комплексу колишнього Союзу, існуючою орієнтацією виробництва на інші республіки СНД. Але формування ТНК явно припускає розрив національних меж і поступове знищення державної незалежності. Політика ж України в даний час спрямована саме на її формування і посилення ролі держави. Тому, якщо існування ТНК, особливо створених сумісно з Росією, Білоруссю, Казахстаном, вважається економічно вигідним, то політично воно поки неможливе і вимагає узгодження економічних і політичних векторів розвитку держави.

Приведені приклади напрямів оптимізації господарського розвитку дійсно повинні мати місце, але як і будь-яка інша теорія вони вимагають тривалого додаткового опрацювання і узгодження на всіх рівнях.

Вимагає перегляду і нинішня галузева структура господарства. Необхідно перерозподілити повноваження між існую-

чими галузями і виділити галузі спеціалізації господарського комплексу, базові, обслуговуючі, додаткові і місцеві.

Щоб правильно визначити їх і виявити співвідношення між ними, потрібно врахувати дві обставини: будь-який регіон в ринкових умовах зможе ефективно функціонувати, якщо він максимально використовуватиме свій потенціал і, якщо в такому ж ступені використовуватиме зовнішні умови, сприятливі для його розвитку [1].

При врахуванні таких обставин для Криму перше місце в ієрархії пріоритетів повинне належати курортно-рекреаційному комплексу. Поширення цієї галузі на півострові – це питання планування і реалізації його майбутнього сталого розвитку.

Першочерговою задачею у висуненні рекреації на перше місце буде вирішення проблеми залучення відпочиваючих в умовах реальної конкуренції з іншими регіонами. Для цього, в першу чергу, необхідно подолати негативний імідж регіону, що склався за останні 15 років в світовій спільноті.

Зараз, завдяки масовим інформаційним потокам, інформація про Крим розповсюджується на досить великій відстані. Але, на жаль не як про унікальний куток України, маленький за площею, але зосереджувачий величезну культурну, етнічну, природну різноманітність, а як про зону конфлікту між Україною, Росією і кримськими татарами, про екологічно небезпечну зону, про місце розташування дорогих курортів, що славляться низькою якістю обслуговування. Але, одночасно, саме в розвитку рекреаційної сфери криється можливість усунення більшості негативних явищ на території регіону. Так, специфічна і неповторна культурно-етнічна територіальна різноманітність Криму, заснована на контакті християнської і мусульманської цивілізацій, багатьох народів і культур, здатна бути змістовною основою етнотуризму [2]. В даний час вона не використовується.

Вже прийшло розуміння того, що запаси всіх ресурсів в тій чи іншій мірі обмежені і рекреаційні ресурси – не виключення із загального правила. Завдяки розвитку рекреації можна покласти початок

формуванню культури дбайливого відношення до природи і економії її багатств. Території, що виключаються з господарського використання у міру усвідомлення нерентабельності раніше розміщуваних на них виробництв, не повинні залишатися покинутими. Їх можна реорганізувати, облаштувати, при необхідності створити можливі додаткові рекреаційні ресурси і використати в рекреаційних цілях, замість того щоб постійно залучати нові території, що володіють унікальними властивостями.

Таким чином, розв'язується задача збереження цілинних земель, природних ландшафтів, які в майбутньому по визнанню світової спільноти і згідно пріоритетам стійкого розвитку будуть найціннішим природним ресурсом. Крім того, Крим володіє потенціалом розширення площ природних ландшафтів за рахунок заходів щодо меліорації, рекультивації і первинно штучного відновлення рослинності, відповідної природним умовам.

Не менш важливою проблемою є імідж обслуговування в Криму. Усунути її не так просто, як здається на перший погляд. Підстава проблеми знаходиться ще в політиці радянського періоду. Довгий час у населення виховувалося поняття рівності. І тепер дуже складно подолати це передаване з покоління в покоління твердження.

При рішенні цих проблем курортно-рекреаційна галузь Криму стане конкурентоздатною і привабливою для іноземних туристів. Проте здійснення вищеперелічених заходів вимагає великих капітальних вкладень. Держава на даний момент не може здійснити такий об'єм витрат на розвиток даної сфери, тобто єдиним виходом є залучення зарубіжних інвестицій, яке і дозволить в найкоротші терміни ліквідувати відставання. В найближчий же час можна включити Крим в світові туристські потоки за рахунок круїзного і транзитного туризму.

На другому за важливістю місці для Криму, завдяки його розташуванню, знаходиться транспортно-комунікаційний комплекс. Він повинен в максимальному ступені використовувати приморське по-

ложення і положення на перехресті шляхів євразійського континенту.

Мережа транспортних шляхів на півострові густа, але основний їх напрям наближений до меридіонального, що пов'язане з минулою господарською орієнтацією півострова на Центр. Порти практично не використовувалися як основні транспортні вузли, а розвивалися як військові бази, в торгових і промислових цілях. Не дивлячись на це портова інфраструктура розвинена добре і вже зараз могла б виконувати роль зв'язуючого вузла в системі європейських транспортних коридорів.

Внутрішня транспортна мережа півострова повинна бути розширена за рахунок будівництва шляхів (особливо залізничних) широтного напрямку. Така необхідність викликана, в першу чергу, посиленням ролі рекреації, необхідністю рішення проблеми залучення Західного, Східного узбережжя і глибинних районів півострова в рекреаційну сферу. На додаток до цього, організація деяких товаропотоків теж може здійснюватися в цьому напрямі.

В межах території України Крим може бути визнаний найважливішим інформаційним вузлом на стику абсолютно різних європейської та азіатської культур. Тут вони «переварюються» як в єдиному казані, формуючи новий продукт, що є найважливішим об'єктом вивчення для світової спільноти. На території півострова вже тривалий час знаходять можливі мирні шляхи рішення міжнаціональних, міжетнічних конфліктів і інформація про це розповсюджується в інші регіони. Положення Криму у вузлі різних культурно-інформаційних потоків повинне бути використано в комерційних цілях, дозволяючи одержати додатковий прибуток, не розтрачуючи лімітованих природних ресурсів.

При визнанні пріоритету розвитку рекреаційної сфери на перші позиції автоматично вийдуть продовольчий комплекс і комплекс з виробництва товарів народного споживання. Обидва вони обмежені в розвитку через технологічну відсталість і вузькість ринку збуту.

В структурі продовольчого комплексу необхідно звернути особливу увагу на виноробство, рибну промисловість, конди-

терську сферу. Вони мають нагоду стати галузями, що формують «марку» кримського півострова і дозволяють створити культуру споживання продукції, виробленої в Криму. За рахунок цього розширити ринки збуту товарів за допомогою позитивної інформації, поширюваної туристами, що роз'їжджаються.

При позначеному напрямі розвитку також зросте роль будівельного комплексу, що задовольняє потреби в приміщеннях виробництва і населення. Проте розраховувати при цьому на залучення великої долі приватного капіталу в його розвитку не можна, оскільки будівництво приміщень, як і будівництво доріг – це довгострокові вкладення капіталу, особливо при обліку платоспроможності споживача на даному етапі.

Як одна з базових галузей повинен бути визнаний паливно-енергетичний комплекс. Без його існування жодна галузь не розвиватиметься на належному рівні. Але в його розвитку повинна бути посилена роль пошуку шельфових родовищ газу і нафти і розвитку використання нетрадиційних джерел енергії.

Самостійне значення, як вже наголошувалося, має для Криму військово-промисловий комплекс, але труднощі його розвитку полягають в пошуку ринку збуту продукції і посиленні останнім часом ролі демілітаризаційних напрямів в економіці у зв'язку з розумінням відсутності необхідності військових витрат в мирний час. Проте не можна проводити повне знищення підприємств ВПК. Необхідно здійснювати їх реорганізацію з можливістю у будь-який момент повернутися до первинного виробництва.

Деякі інші виробництва, що розвиваються на півострові (машинобудування, хімічна промисловість), можуть бути визнані додатковими, оскільки не мають власної завершеної природно-ресурсної бази для розвитку.

Важливими місцевими галузями господарства можуть бути визнані виробництво ефірних масел, виробництво настоянок і інших лікарських препаратів з рослин, що ростуть на великих площах в регіоні.

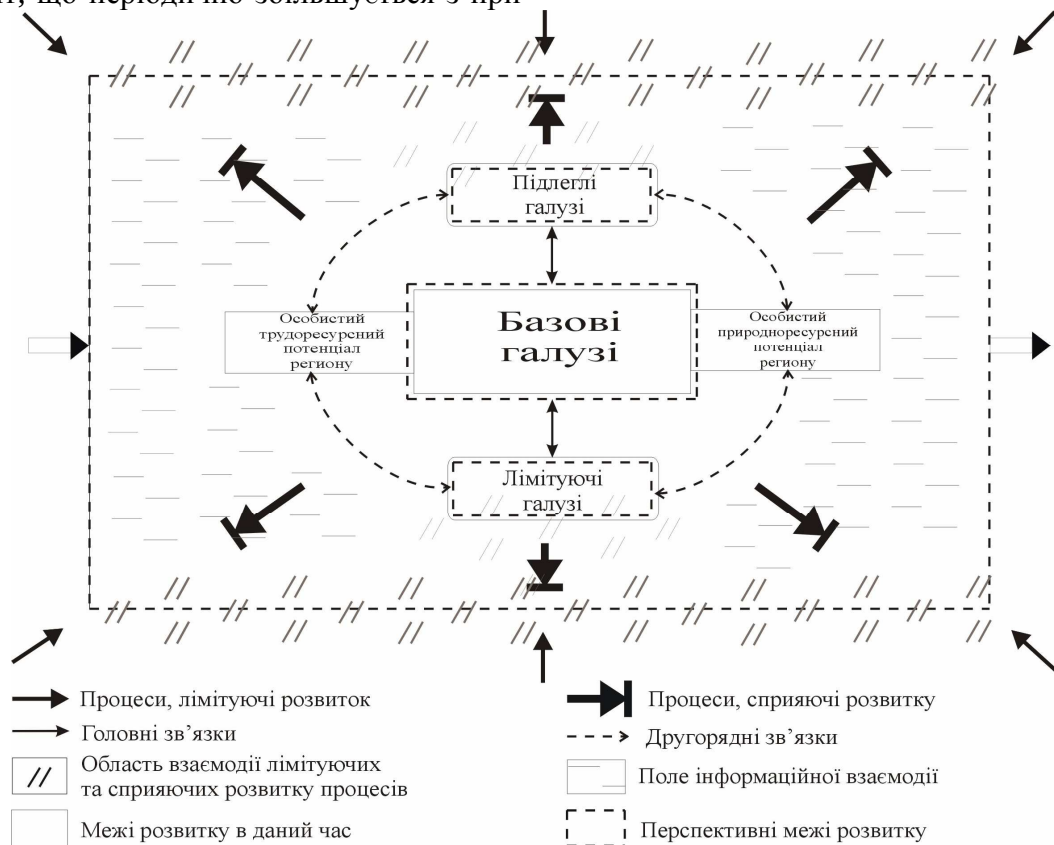
Розвиток рекреації і вслід за ним посилення ролі продовольчого комплексу вимагає розвитку сільського господарства як бази. Дана сфера господарства розвинена на півострові і в даний час, але з появою нових обставин, пов'язаних з формуванням ринкової економіки і з посиленням ролі деяких виробництв повинна бути переглянута довгострокова стратегія її розвитку.

Проводити перетворення можливо тільки при максимальному обліку властивостей території півострова на локальному рівні. Ті регіони і місцевості, які через свій біокліматичний потенціал не можуть бути використані в рослинництві, необхідно відновити і залучити у використання іншими сферами господарства (наприклад, рекреаційною або природоохоронною).

Розвиток тваринництва продовжує залишатися другорядним. Воно повинне задовольняти попит місцевого населення і попит, що періодично збільшується з при-

токою рекреантів, на товари молочного скотарства і птахівництва. Спираючись на природні особливості Криму, необхідно розвивати шовківництво і бджільництво. Решта підгалузей теж може мати місце, але швидше як база для розвитку деяких видів екзотичного туризму.

Галузеві перетворення в господарстві спричинять за собою зміни в територіальній структурі господарського комплексу. Кожна територія буде так чи інакше залучена в економічне життя півострова відповідно до своїх можливостей. За рахунок цього збільшаться об'єми не тільки передбачуваного прибутку, але і всіх видів ренти. Розумна грошова і податкова політика дозволять здійснити накопичення капіталу в регіоні і зробити його територію самостійною одиницею в системі ринкової економіки.

Малюнок 1. Модель розвитку господарського комплексу

В результаті таких перетворень господарський комплекс півострова наблизиться до такої моделі розвитку, яка сприятиме дотриманню еколого-соціально-економічних пріоритетів розвитку (мал. 1).

Основу господарства мають складати базові галузі, що використовують місцевий ресурсний потенціал. Їх роль постійно і безперервно зростає. Цей блок галузей взаємодіє з блоками лімітуючих і підлеглих галузей, поступово обмежуючи їх вплив в регіоні. В той же час обидва останні блоки скорочують можливість базових галузей до безмежного розвитку, що могло б привести на сучасному етапі до повного вичерпання ресурсів.

Через галузі, підлеглі господарському комплексу більш високого ієрархічного рангу, регіон здійснює взаємодію із зовнішнім світом. В ринкових умовах продукція базових галузей повинна мати час, щоб стати конкурентоздатною і знайти свого покупця. Тому факт підлеглості зараз грає позитивну роль, виступаючи своєрідною формою страхівки, але з часом його значення знизиться.

Рамки господарського комплексу постійно розширюватимуться за рахунок чинників і процесів, сприяючих розвитку (податкова і інвестиційна реформи, політичні рішення в області підприємництва і розвитку ринку, зміна галузевої структури господарства і т.п.). Вплив лімітуючих чинників (відсталі технології, недосконалість територіальної структури господарства, незавершеність і невизначеність земельного законодавства) постійно пригнічуватиметься зсередини господарського комплексу.

На соціальному рівні політика стійкого розвитку, в першу чергу, повинна бути орієнтована на рішення проблем бідно-

сті і соціальної несправедливості. Вирішивши їх, можна буде сформувати у людей не матеріальні пріоритети, а духовні, що є першоосновою ноосферного розвитку. Тільки після цього можна здійснювати:

- повномасштабний розвиток системи екологічної освіти і виховання; залучення в цю систему всіх, незалежно від віку і статі.

- збільшення об'ємів екологічної інформації і розширення можливості доступу до неї.

- формування культури споживання товарів багаторазового користування.

- зміна думки про споживацьке відношення до природних умов і ресурсів; визнання пріоритету природи, а не людини.

Кожна людина повинна зрозуміти необхідність дотримання правил природо-користування, навіть на найнижчому рівні, для поліпшення якості власних умов життя, змирившись з тим, що спочатку це зажадає великих капітальних вкладень. Проте в майбутньому дасть максимальну віддачу, дозволить заощадити на відновленні фізичних і моральних сил, що вже і зараз важливо.

Таким чином, трансформаційні перетворення повинні торкнутися всіх сфер. Тільки тоді буде запущений в дію визнаний у всьому світі найефективніший економічний механізм: досягнення максимального соціально-економічного ефекту при мінімальному втручанні до природного середовища. В Криму буде сформована оптимальна еколого-соціально-економічна система, в якій основною продуктивною силою стане геоекологічно-ресурсна складова. Це повною мірою, на наш погляд, відповідає існуючим пріоритетам стійкого розвитку людства.

Література

1. Багров Н.В. *Каким быть Крыму в XXI веке?* – Симферополь, 1997. – 196 с.
2. Багров Н.В. *Региональная геополитика устойчивого развития.* – К.: Лыбидь, 2002. – 256 с.
3. Велижанский С.К., Руденко А.И. *Основные направления социально-экономического развития Крыма // Теория экономики и управления, 2004. - №4, С. 9 – 13.*

УДК 911.3

Татьяна Таган

ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ НЕРАВЕНСТВО КАК ОБЪЕКТ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Статья посвящена определению понятия «территориального неравенства» как объекта изучения общественной географии. Категория «территориального неравенства» представлена как такова, которая наиболее точно отражает проблему региональной дифференциации качества жизни населения. Охарактеризована роль общественной географии в обосновании решений государственных органов относительно смягчения региональных различий.

Таган Татьяна. Територіальна нерівність як об'єкт суспільно-географічних досліджень. Стаття присвячена визначенню поняття «територіальної нерівності» як об'єкту вивчення суспільної географії. Категорія «територіальної нерівності» представлена як така що найточніше відображає проблему регіональної диференціації якості життя населення. Охарактеризовано роль суспільної географії у обґрунтуванні рішень державних органів щодо пом'якшення регіональних відмінностей.

В настоящее время большую популярность получили идеи сбалансированного (устойчивого) развития территорий с акцентом на эколого-экономических и социальных его аспектах. Эта закономерность не случайна. Изменения, произошедшие в начале девяностых годов двадцатого столетия, позволили отойти от исключительно экономических показателей, характеризующих уровень развития региона, и вспомнить о человеке, для которого это развитие происходит [2].

На данном этапе для всего постсоветского пространства характерен ряд социальных и экономических проблем, которые вызывают ухудшение и значительную территориальную дифференциацию уровня жизни населения. Даже через 14 лет после распада СССР, уровень жизни населения стран СНГ остается очень низким, а его территориальные различия - значительными. В связи с этим, актуальной задачей общественной географии стала необходимость изучения и смягчения масштабов территориальных различий уровня социально-экономического развития регионов.

Термин «территориальная справедливость» введен в научный оборот в 1968 году Б. Дейвисом. Английский географ подразумевает под этой категорией справедливое территориальное распределение благ: **«все граждане страны имеют равное право удовлетворять свои насущные нужды»** [6, с.243].

До настоящего времени вопрос о территориальной справедливости по отношению к регионам Украины не ставился. Вместе с тем, отчетливо видны существенные различия в возможностях удовлетворения потребностей, причем дифференциация происходит как в социальной плоскости (между слоями, классами), так и в пространстве (между регионами). Первое явление представляет собой социальное неравенство (этой проблемой занимаются, например, социологи Киевского национального университета). Ко второму, по нашему мнению, можно применить термин «территориальное неравенство».

Справедливость употребления данного термина подтверждает анализ литературы [1;3;5;6]. Так как описываемое явление представляется противоположным «территориальной справедливости», его можно было бы определить как «территориальная несправедливость». Но, в определении, данном в философском словаре [5], отмечается, что справедливость и несправедливость - это «нормативные понятия морали». С точки зрения социологии «справедливость» - это равенство граждан в распределении какого-то ограниченного ресурса [6]. Из этих определений следует, что термин «территориальная несправедливость» будет не точно отражать сущность исследуемого явления.

В то же время равенство - «понятие, означающее одинаковое положение людей

в обществе» [5], «полное сходство, подобие (по величине, качеству, достоинству); положение людей в обществе, обеспечивающее их одинаковое отношение к средствам производства, одинаковые политические и гражданские права, равноправие» [3]. Таким образом, понятие «неравенство» более полно отражает исследуемую проблему и в территориальном аспекте может применяться как особая категория «территориального неравенства».

Неравенство в уровне социально-экономического развития регионов обусловлено рядом факторов (хозяйственными навыками населения, природными особенностями, географическим положением территории и др.). Важное значение при региональном анализе социально-экономических различий регионов имеет анализ «качества жизни». Этот интегральный показатель позволяет проводить мониторинг, экспресс-диагностику социально-экономической ситуации в регионах и различий между ними [6;7].

Во многих современных источниках акцент ставится на то, что качество жизни – это субъективная оценка степени удовлетворения материальных и духовных потребностей людей, что подразумевает следующую параметрическую структуру: качество жизнедеятельности; качество условий обитания; качество среды; качество коммуникационного обеспечения [4]. Особенность этого показателя заключается в его многомерности и интегральном характере, а многие его составляющие не поддаются количественной оценке. Создание универсальной системы показателей проблематично. Для каждого конкретного исследования, в зависимости от его целей и задач, а также региона, который изучается, будет характерен специфический набор показателей.

По нашему мнению, региональные отличия в качестве жизни населения обус-

ловливают появление проблемы территориальной несправедливости. Территориальное неравенство проявляется на следующих уровнях: глобальном (между континентами и регионами), региональном (между государствами и их группами), локальном (внутри государств и регионов).

Большинство стран разрабатывают и проводят определенную государственную региональную политику, цель которой – обеспечение равных условий социально-экономического развития всех регионов, анализ равенства – неравенства развития отдельных территорий и городов, предупреждения возможного социально-экономического напряжения, обусловленного значительным социально-экономическим неравенством регионов. Как правило, цели региональной политики не экономические, а социальные, она ориентирована на помощь «худшим». Стимулирующая политика допускает инфраструктурную и информационную подготовку территории для новых видов деятельности. Компенсирующая политика использует те же средства для смягчения социальных и экологических последствий экономического развития и направлена на компенсацию социально-географических неравенств [6].

Решение проблемы территориального неравенства не является задачей общественной географии. Ее роль заключается в определении глубины этой проблемы, изучении факторов, наиболее сильно на нее влияющих. Выявление территорий, которые различаются по уровню развития, и, как результат, отбор регионов требующих поддержки – важная задача общественной географии. Именно эта наука призвана предоставить органам управления комплексную базу данных, что позволит в пространственно-временном аспекте изучить проблему территориального неравенства, выработать механизм ее обоснованного решения.

Література

1. Демографический энциклопедический словарь/ Ред. кол.: Валенстей Д.И. и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985.-608с
2. Л.Г. Руденко, І.В. Гукалова концепція збалансованого розвитку і якості життя населення //Український географічний журнал – 2005, №2. – с. 44-54

3. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов/ Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. Яз., 1990. – 917с.
4. Политика доходов и качество жизни населения / Под ред. Н.А. Горелова. – Спб.: Питер, 2003. – 653с.
5. Философский словарь под ред. М.М. Розенталя. Изд. 3-е. М.6 Политиздат, 1975. – 496с.
6. Холина В.Н. География человеческой деятельности: экономика, культура, политика: Учебник для 10-11 классов школ с углубленным изучением гуманитарных предметов. – М.: просвещение, 1995. – 320с
7. <http://atlas.socpol.ru>

911.3

Людмила Ключко

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

У статті показано роль історико-географічних особливостей релігійної сфери на прикладі Харківського регіону. Проведено аналіз територіальної організації та історико-архітектурних особливостей православних храмів Харківської області.

Ключко Людмила. *Историко-географические аспекты религиозной сферы Харьковского региона. В статье показана роль историко-географических особенностей религиозной сферы на примере Харьковского региона. Проведен анализ территориальной организации и историко-культурных особенностей православных храмов Харьковской области.*

Актуальність теми дослідження.

Спрямування політики України на інтеграцію до європейської спільноти вимагає комплексного дослідження багатьох сфер українського суспільства. Процес євроінтеграції України передбачає її входження в Європейський економічний простір, підвищення статусу, поглиблення економічної співпраці регіонів, розвитку господарських відносин на фоні демократизації суспільства, підвищення добробуту населення, інформатизації суспільства та підвищення технічного рівня виробництва та багато інших аспектів. Все це не можливе без стабільної економіки в державі, збалансованої та зваженої політики, а також духовного відродження нашого суспільства. Так, однією з головних перешкод на шляху інтеграції України до світової спільноти є відголоски радянської командно-адміністративної системи, які ще мають відбиток як в економічних процесах, так і в менталітеті українців. Тому не можливо розглядати політичні, економічні, господарські процеси окремо від соціальних. Значну роль в цьому відіграє релігійна сфера, що є об'єктом суспільно-географічного дослідження. Релігійна сфера є досить важливим і цікавим об'єктом

дослідження для соціо-економіко-географів. В той же час – це досить складний об'єкт через низку об'єктивних проблем і факторів, основними з яких є недостатність саме географічної інформації про релігійну сферу, обмаль офіційних статистичних даних тощо.

Метою даної статті є висвітлення ролі історико-географічних особливостей релігійної сфери на прикладі Харківського регіону.

Аналіз попередніх досліджень. На формування менталітету українського соціуму впливають багато соціально- та природно-географічних умов та факторів, але в даному дослідженні розглядається лише роль історико-культурного фактору. Слід відмітити історичний вплив релігії на свідомість, духовність, культуру, традиції та звичаї українського народу, про що говорять ряд науковців [2, 3 та інші]. Регіональні аспекти територіальної організації релігійної сфери досліджені в Україні недостатньо. Особливо це стосується східних регіонів, де такі дослідження майже не проводилися через цілу низку причин політичного, соціального та ін. характеру. Для географів дуже важливими є дані історичних досліджень, що виступають осно-

вою для подальшого просторово-часового аналізу цієї, безумовно, важливої соціальної сфери.

Викладення основного змісту дослідження. Православна релігія найбільш вплинула на культуру, світогляд українського народу, прийшовши на його землі у Х сторіччі, але вплив язическої релігії проявляється і зараз, наприклад, в деяких святкових обрядах. Так, у даному дослідженні розглядаються питання територіальної організації православних храмів Харківської області та їх історико-культурні особливості (таблиця 1).

На території Лозівського району збереглося багато церков ще з того часу, коли утворилася Харківська Єпархія, а сам Лозівський район входив у підпорядкування Єкатеринославської (нині Дніпропетровської) Єпархії Павлоградського повіту. Серед сучасних церков слід відзначити такі, що розташовані в селах: Артільне (церква Святого Духа, збудована у 1816 році); Князево (церква Казанської ікони Божої Матері, побудована у 1831 році); Краснопавлівка (Вознесенська церква 1814 року); Михайлівка (церква Св. Архангела Михаїла, побудована полковником Михайлом Куликовським у 1823 році); Різдвяне (церква Різдва Пресвятої Богородиці 1867 року); Смирновка (церква Успіня Божої Матері, побудована у 1846 році) [4]; Іванівка (церква Святого Духа, побудована у 1823 році); Кондратівка (церква Воскресіння Христового і церква св. Миколи, побудовані у 1906 році); Орелька (церква Св. Миколи, що побудована в 1915 році та названа на честь полеглих воїнів другої вітчизняної (1-ої світової) війни); Новоіванівка (Свято-Петро-Павлівська церква побудована у 1823 році); Світловщина (Трьох-Святська церква збудована у 1795 році); Панютіно (у 1911 році була побудована трьохпрестольна церква на 1000 душ із усіма будівлями біля храму, молебний будинок перебудовано у церкву св. Миколи) [1].

У 1930 році в Лозівському районі ще діяло 11 приходів. До кінця 30-х років у районі всі 19 храмів були зруйновані. Після Великої Вітчизняної війни було відкрито 4 приходи: у Панютіно, Краснопавлівці, Орільці, Лозовій. У 60-70 роках ХХ сто-

річчя храм у місті Лозова було закрито і переобладнано під будинок піонерів, а потім й зовсім зруйновано. В 1989 році у місті Лозова був відкритий прихід на честь Смоленської ікони Божої Матері і збудований храм.

За останні 2 роки відкрилися ще 4 приходи: у Лозовій Свято-Петро-Павлівський храм, у Єкатеринівці храм Святої Катерини, у Герсеваново храм Великомученика Пантелеймона і жіночий монастир, названий на честь Михаїла Архістратига. Три приходи ведуть будівництво храмів: Свято-Смоленський, Свято-Петро-Павлівський, Свято-Єкатеринівський [9].

На території Нововодолазького району збереглися такі храми - Воскресенський, Миколаївський і Преображенський. Воскресінський храм та Миколаївська церква, відмічені у перепису 1724 року. Архангело-Михайлівський храм збудовано у 1805 р. в селі Ракітне Нововодолазького району на кошти полковника Михайла Матвійовича Куликовського. Останнє богослужіння за часи радянської влади було у 1936 році. Дзвони було знято раніше - у 1934 році, а у 1939-40 рр. було розграбовано залишки огорожі та дзвіниці. Перше богослужіння, після повернення храму общині, було здійснене 13 листопада 1991 року. Свято-Троїцький храм збудовано в селі Охоче Нововодолазького району у 1752 році, а у 1937 році храм було зруйновано. У 1942 році Свято-Троїцький храм було частково відбудовано німецькою окупаційною владою, але при відступі німців він був розібраний. З усього храму уціліли лише одні стіни. У 1946 році частину храму було відкрито для богослужіння. З 1975 року храм почав діяти при настоятелі протоієреї Петрі Мануйленкові. І сьогодні тут продовжуються реставраційні роботи.

На центральній площі Куп'янська розташована Миколаївська церква, яку було освячено ще в 1852 році. Але в 1932 році вона була спотворена – з неї зняли куполи, зруйнували дзвіницю тощо. З 1990 року ведуться реставраційні роботи по відбудові дзвіниці та куполів. В архітектурній і культовій композиції церква має ряд спі-

льних рис з Благовіщенським собором у Харкові, який є одним з найстаріших в регіоні. Це тим більш важливо, що Миколаївська церква взята на державний облік як пам'ятник архітектури.

Свято-Дмитрівський храм селища Васіщево був побудований близько 1880 року за проектом одного з архітекторів Харківської єпархії. У 1929 року храм було закрито. У 1942 році під час війни, снарядами була знесена дзвіниця храму. Поки храм був закритий, його використовували як клуб, а під час війни в ньому розмішували радянських військовополонених. З 1943 року храм знову почав функціонувати за своїм безпосереднім призначенням.

Церква на ім'я Архангела Михаїла в смт. Краснокутському, Краснокутського району, Харківської області (колишній Богодухівський повіт Слободсько-Української губернії) історично була композиційним центром східної частини дореволюційного Краснокутська.

Перший дерев'яний Архангело-Михайлівський храм у Червоному Куті було побудовано у 1682 році стараннями священика Михайла Куниці. Він був розграбований і спалений під час російсько-шведської компанії 1709 року [4]. Новий дерев'яний Архангело-Михайлівський храм з окремою дзвіницею вдалося побудувати лише в 1765 році завдяки зусиллям Василя Євстаф'євича Куницького, онука Михайла Куниці. У 1783 році штатний єпархіальний архітектор Ф.И. Данилов розробив для Краснокутська проект кам'яної Архангело-Михайлівської церкви. Але у 1934 році храм було закрито. Незабаром були знесені й дзвіниці. У 1952 році була проведена реконструкція церкви з пристосуванням приміщень під склад. Тепер храм знаходиться в процесі реставрації, йому наданий статус пам'ятника архітектури державного значення [7].

Свято-Архангело-Михайловський храм розташований у центрі селища Малинівка Чугуївського району на головній площі в колишній аптеці "Фінський будиночок". Потім будиночок був перевлаштований під храм з іконостасом і іншим церковним оздобленням. У 2000 році до нього був прибудований храм, зведені куполи з

хрестами, виконано частковий розпис стін. Стара частина будинку залишена без зміни в зв'язку з тим, що йшла підготовка будівництва нового типового храму.

Згідно даних архівного фонду Харківської духовної консисторії за 1915 рік, Архангело-Михайлівський храм в с. Пересічне Дергачівського району побудований у 1820 році. На початку 30-х років ХХ сторіччя храм було закрито, ікони знищені, а у будинку храму було влаштовано клуб. Наприкінці війни у Свято-Архангело-Михайлівському храмі були знову відновлені богослужіння.

У 1915 році, на честь святителя Миколая і загиблих воїнів першої Світової війни, було збудовано і освячено Свято-Миколаївський храм в селі Орілька Лозівського району, на якому була встановлена меморіальна дошка з викарбуваними іменами загиблих воїнів. У 1938 році храм було закрито, а отця Михайла Попова заарештовано. Храмові цінності були розграбовані та частково спалені. Перед Другою Світовою війною в ньому обладнали зерносховище. Під час війни храм остаточно було зруйновано, а цеглу використали на будівництво господарських споруд. В 1990 році (18 листопада) отцем Миколоєм Ріжком, при підтримці місцевої влади, господарств, парафіян було побудовано і освячено новий типовий храм.

В селі Пархомівка Краснокутського району у 1808 році було збудовано Свято-Покровський храм. Але в 1948 році храм закрили, а з 1952 року, майже розвалений, використовували як склад цукрового заводу. У 1993 року храм відкрили заново. На цей час продовжується реставрація храму при допомозі Пархомівської райдержадміністрації [5].

Вперше Свято-Преображенський храм смт. Печеніги Первомайського району згадується у 1660 році, в 1706 році його перебудували. У 1937 році храм було закрито і зруйновано, а священик Оськін Семен був розстріляний. Тільки у 1999 році під керівництвом настоятеля храму ієрея Іоанна Сороки було розпочато будівництво, а через два роки зведено новий Свято-Преображенський храм. У 2001 року новий храм було освячено.

На території Золочівського району перший храм було споруджено у 1701 році в селі Рогозянка. У 1762 році його розібрали через непридатність і побудували нову дерев'яну церкву, названу на честь Вознесіння Господня. У 1855 році звели кам'яний однопрестольний храм на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Трохи пізніше з'явилася й окрема дзвіниця. Автори проекту церкви і дзвіниці невідомі. Після жовтневого перевороту 1917 року дзвіницю і кам'яну огорожу навколо церковного подвір'я знесли, а на початку 30-х років храм і зовсім закрили. Під час окупації німецько-фашистськими загарбниками храм відкрили. Після звільнення села у 1943 році богослужіння продовжувалися до першої половини 60-х років. Храм закрили у 1963 році. Приміщення церкви стало колгоспним складом.

Рішенням Харківської обласної ради народних депутатів № 409 від 5 червня 1995 року в с. Малій Рогозянці відновлена діяльність Свято-Успенської церкви. Реставраційні роботи почалися навесні 1997 року і продовжуються дотепер.

Свято-Успенський храм у м. Барвінкове Барвінківського району було закладено у 1876 році й освячено у 1884 році. Храм присвячений героїчному минулому Барвінківського козачого полку, що прославився під час визволення Болгарії від османської наваги. Під час революційних подій усі речі храму було знищено. Під час другої Вітчизняної війни вівтар було зруйновано бомбою, але храм не закривався і в ті важкі часи. Сучасна споруда храму й огорожі набули після реставрації і реконструкції вигляду храмового комплексу.

Свято-Миколаївський храм можна назвати релігійно-громадським центром села Чернешина Борівського району, який було офіційно зареєстровано у травні 1994 року. Освячення храму відбулося у 2000-ювілей Різдва Христового 5 лютого 2000 року вікарієм Харківської Єпархії Єпископом Онуфрієм. На сьогоднішній день у стадії завершення є корпус недільної школи, бібліотеки та музичної школи. Закінчується також, будівництво Свято-Анатоліївського храму при Свято-Миколаївському храмі.

Розпочато будівництво Свято-Володимирської дзвіниці.

Свято-Покровський монастир у м. Харкові було засновано у 1726 році Єпіфанієм єпископом Белгородським. У 1896 році при Покровському монастирі було вибудовано новий храм, який освячено на честь Озерянської ікони Божої Матері. Свято-Покровський монастир був центром духовно-культурного життя Харкова і значно впливав на підйом культури Слобідської України. 15 січня 1990 року монастирю було передано Покровський храм і сторожку при ньому. У жовтні 1991 року був зареєстрований Харківський Свято-Покровський чоловічий монастир. На його території зараз знаходяться: Харківське Єпархіальне управління, Архієрейський будинок і Харківська Духовна семінарія. Божественні служби проводяться у Свято-Покровському (1669 рік) і Свято-Озерянському (1896 рік) храмах. У 2002 році в монастирі майже остаточно було закінчено реставраційні роботи [6].

У 1897 році було засновано Трьохсвятительський жіночий монастир у селі Светловщина, що знаходиться в п'ятих кілометрах від м. Лозова, але під час революції 1917 року монастир було знищено. У 1997 року почалося його відродження. Під монастирські келії було передано напівзруйновані приміщення колишнього будинку культури Залізничників у м. Лозова. Було проведено ремонтно-будівельні роботи, а сьогодні продовжуються роботи з благоустрою монастиря. У березні 1998 року митрополитом Харківським і Богодухівським Никодимом було зроблено освячення Свято-Архангело-Михайлівського монастирського храму.

Історія Свято-Борисо-Глебського жіночого монастиря ведеться з другої половини XIX сторіччя., коли в селі Водяне, Зміївського уїзду, Харківської губернії почалось будівництво приходського храму на честь святих старотерпців Бориса та Гліба. Воно велось на кошти професора Харківського імператорського університету Федора Олександровича Зеленогорського. Проект храму розробив Іван Христофорович Немцов. Церква зведена на високому пагорбі біля сучасної автомобільної траси

Харків-Зміїв, на березі річки Уди. Будівництво цегельного храму було закінчено в 1905 році. Архітектура Свято-Борисо-Глебського храму носить на собі відбиток майже забутого візантійського стилю кресто-купольної форми спорудження. Однак храм побудований не цілком у візантійському стилі, у ньому збережені риси традиційної давньоруської архітектури [8]. Після революційних подій 1917 року богослужіння в храмі продовжувалося до 1932

року. Потім храм довгі роки знаходився в запустінні. Його було перетворено у склад, де зберігалися мінеральні добрива і будівельні матеріали. Реставрація і розпис вже в наш час проводив харківський художник Микола Григорович Марема. У 1997 році було збудовано і освячено перший чернечий житловий корпус. У травні 1999 року почалося будівництво другого чернечого двоповерхового корпусу, а було закінчено й освячене його в березні 2000 року.

Таблиця 1

Територіальна організація та історико-архітектурні особливості православних храмів
Харківської області

№ п/п	Населений пункт	Культова споруда (храм)	Рік за-сну-ван-ня/ві-дбу-дови	Характерис-тика споруди	Архітектурні осо-бливості	Персоналії
1	М. Ізюм	Вознесенський собор	1792	типовий, цегельний	Велика історична та духовна цінність	Знаходиться велика Слобожанська святиня Чудотворна ікона Піщанської Божої матері
Лозівський район						
1	м. Лозова	Петро-Павлівський	1998	Молебний будинок	Будується типовий Цегельний	
2	с. Артільне	Святого Духа	1816	типовий, цегельний		побудована штабс-капітаном Глібом Чунихіним
3	с. Князево	Казанської ікони Божої Матері	1831	Дерев'яний		
4	с. Краснопавлівка	Вознесенська церква	1814	типовий, цегельний		Побудована полковим Василем Деметським
5	с. Михайлівка	Св. Архангела Михаїла	1823	Дерев'яний		Побудований полковником Михайло Куликавським
6	с. Різдвяне	Різдва Пресвятої Богородиці	1867	цегельний з побудованою окремо цегельною дзвіницею		
7	с. Смирновка	Успіння Божої Матері	1846	типовий, цегельний		
8	с. Іванівка	Святого Духа	1823	типовий, цегельний		

9	с. Конд- ратів ка	Воскре- сіння Хри- стова	1906	типовий, цегельний		
10	с. Конд- ратів ка	св. Мико- ли	1906	Дерев'яний		
11	с.Світло- вщина	Трьох- Святська	1795	типовий, цегельний	Історична цінність	
12	сmt. Па- нютіно	Покровсь- кий	1905/ 1946	Молебний будинок		
13	сmt. Па- нютіно	св. Мико- ли	1911	типовий, цегельний		
14	с. Екате- ринівка	Святої Ка- терини	1990	типовий, цегельний		
15	с.Герсев- аново	Велико- мученика Пантелеї- мона	1991	типовий, цегельний		
14	с. Оріль- ка	Миколаїв- ський	1915/ 1990	типовий, цегельний	Історична цінність	названа на честь полеглих воїнів другої вітчизняної війни, є пам'ятна дошка і був установлений Св. Си- нодом день почесі загиб- лих воїнів
15	м. Лозо- ва	Арханге- ло- Михайлів- ський	1897/ 1998	типовий, цегельний		
16	м. Лозо- ва	Смоленсь- кий	1989/ 1993	Молебний будинок	Будується цегельний	
17	с. Водя- не	Бориса і Гліба	1819/ 1991	типовий, цегельний	візантійський стиль з рисами традиційної дав- ньоруської архіте- ктури	на кошти проф. Харківсько- го імператорського універ- ситету Ф. О. Зеленогорсь- кого. Проект І. Х Немцов, розпис робили художники Ф.Рубан та М.Масема, Зна- ходиться Чудодійна ікона Спасу Нерукотворного
Нововодолазький район						
1	с. Раки- тне	Арханге- ло- Михайлів- ський	1805/ 1991	типовий, цегельний	Давньоруського стилю з елемен- тами візантійсько- го стилю та Єліза- ветинського баро- ко	на кошти полковника Ми- хайла Матвійовича Кули- ковського
2	сmt. Но- ва Водо- лага	Преобра- женський	1831	типовий, цегельний	Українське бароко	Будували: священник Ф. Леницький, губернський секретар А. Матвєєв і цер- ковний староста А. Песоць- кий
3	с. Охоче	Троїцький	1752/ 1946	типовий, цегельний	Історична цінність	
Харківський район						

1	с. Озерянка	Озерянської ікони Божої Матері	1710/1989	типовий, цегельний храм-каплиця	Велика історична та духовна цінність	Знаходиться Слобожанська святиня Свята Чудотворна ікона Озерянської Богоматері
2	с. Манченки	Покровський	1998	Молебний будинок		Приміщення сільського магазину
3	с. Васищево	Дмитрівський	1880/1990	типовий, цегельний	Українське бароко	Побудовано за проектом одного з архітекторів Харківської єпархії на кошти Василя й Єлизавети Кривошеєвих
4	с. Циркуни	Миколаївський	1994	Молебний будинок		Приміщення аптеки
Куп'янський район						
1	м. Куп'янськ	Миколаївський	1852/1990	типовий, цегельний	В архітектурній і культовій композиції має ряд спільних рис з Благовіщенським собором у Харкові, взята на державний облік, як пам'ятник архітектури	
Краснокутський район						
1	смт. Краснокутськ	Архангела Михаїла	1682/1990	типовий, цегельний	Високомистецький зразок архітектури в псевдоруському стилі, пам'ятник архітектури державного значення	Побудовано стараннями Василя Євстаф'євича Куницького та штатного єпархіального архітектора Ф.І. Данилова
2	с. Козіївка	Покровський	XI ст./1997	Молебний будинок		приміщення колишнього магазину
3	с.Пархомівка	Покровський	1808/1993	типовий, цегельний		
Чугуївський район						
1	с. Малинівка	Архістратига Михаїла	1951/2000	типовий, кам'яний		ініціативна група Перепелиці Г, Бреславської Ф, А. Перепелиці
2	с. Веденка	Веденський	1647	типовий, цегельний	Архітектурно-історична цінність	
Дергачівський район						
1	с. Пересічне	Архангела Михаїла	1820/1945	типовий, цегельний	В стилі пізнього класицизму	Побудовано стараннями парафіян та св. І.Дахневским і поміщиком Ф.Абазі
2	м. Дергачі	Різдво-Богороди-	1685	типовий, цегельний	В стилі пізнього класицизму	Будівник Яків Туранський

		чний				
Богодухівський район						
1	м. Богодухів	Троїцький	Початок XX ст.	Молебний будинок		Прихожанин Михайло купив цю садибу у держави і подарував церковній громаді
2	м. Богодухів	Покровський	1989	типовий, цегельний		Стараннями церковної громади
3	сmt. Гути	Троїцький	XIX ст./1991	Молебний будинок	Будується типовий Цегельний	в XIX сторіччі збудовано поміщиком Кенігом
4	с. Шарівка	Миколаївський	2000	Молебний будинок приміщення колишнього магазину		На місці дерев'яної каплиці біля колишнього маєтку німецького графа Кениха
Первомайський район						
1	сmt. Печеніги	Преображенський	1660/1999	типовий, цегельний	Велика історична та духовна цінність	священик о. Семен
Золочівський район						
1	с. Мала Рогозянка	Успенський	1701/1995	типовий, цегельний	Історична цінність, українське бароко	На кошти поміщиці Н.А. Ольшевської
Барвінківський район						
1	м. Барвінкове	Успенський	1876/1982	типовий, цегельний	У пізньому візантійському стилі, історична цінність	Закладено архієпископом Амвросієм Ключаєвим, має іконостас роботи художників храму Христа Спасителя
Шевченківський район						
1	сmt. Шевченкове	Троїцький	1992	типовий, цегельний		Побудовано усіма колгоспами району, особливо колгосп "Дружба"
Балаклійський район						
1	с. Вербівка	Преображенський	1857/1998	Молебний будинок приміщення місцевого клубу, віддане районною владою		Старий храм було зруйновано, священик розстріляний у 30 році

Борівський район						
1	с. Чернечина	Миколаївський	1994	типовий, цегельний	Давньоруський стиль	Релігійний комплекс будується на кошти Агрофірми "Новий шлях"
2	с. Чернечина	Свято-Анатоліївський	2000	типовий, цегельний		меценат Герой України народний депутат України А. Криворучко
3	с. Чернечина	Свято-Володимирська дзвіниця	2001	типова, цегельний, на стадії будівництва		

(складена автором за даними Харківського Єпархіального управління)

Висновки. Підводячи підсумки, можна відмітити, що історія виникнення та функціонування православних храмів на території Харківського регіону дуже складна, часом трагічна, але цікава і дуже важлива для нащадків. Український народ витримавши військові та революційні негаразди, духовну кризу і терор радянських часів, зберіг все таки основи своєї духовності, культури, традицій. З моменту здобуття Україною незалежності почалося відродження релігійного життя, його духовне збагачення. В останні 15 років відбувається реставрація старих та будівництво нових храмів, відкриваються недільні школи, молебні будинки тощо, набуває розвитку релігійна інфраструктура. Все це робиться абсолютно на ентузіазмі населення, бо з'являються нові меценати, які, як і їх пращури, хочуть залишити свій внесок в розвиток культури рідного краю, увіковічити своє ім'я, передати нащадкам своє розуміння краси, добра і вічних цінностей нації.

Територіальна інфраструктура і організація релігійної сфери постійно змінюється під впливом історико-економічних та соціальних чинників, а тому вимагає подальшого вивчення, бо вплив її на духовність регіонального соціуму, його культуру, самосвідомість важко переоцінити. Отже, зазначена сфера вимагає подальшого проведення соціо-економіко-географічних досліджень.

Література

1. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 г. истор.моногр. - Х., 1912. - Т.1.2.
2. Л.М. Немець, Л.В. Ключко /Умови і фактори формування релігійно-географічної ситуації Харківського регіону (суспільно-географічний аналіз) //Вісник Харківського національного університету, сер. геологія-географія-екологія. - № 704, 2006. - С. 28-33.
3. Немець Л.М. Соціально-географічні аспекти формування менталітету українського соціуму //Вісник Харківського національного університету, сер. геологія-географія-екологія № 604, 2003. - С. 83-92.
4. Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии. Х., 1904.
5. Свято-Покровський монастир. - Х., 2002. Историко-статистичне описання Харківської єпархії. - М., 1857.
6. Серовський В. Об истории Озерянской церкви города Харькова. Рукопис
7. Православний альманах „Воскресение” - Х. травень 2004.
8. Хмельницький В. Церковне будівництво Харкова початку ХХ століття. Наукова конференція художнього життя України першої третини ХХ століття: тези доповідей та повідомлень 21 грудня 1995 р. - Х., 1995.
9. <http://www.blagovest.lozovaya.org/>

Постаті

УДК 91 (092)

Анатолій Доценко

МИХАЙЛО ВОЛОБУЄВ (ВОЛОБУЄВ – АРТЕМОВ) (1903 - 1972)

Досліджено життєвий і творчий шлях видатного українського вченого-економіста та економіко-географа Михайла Волобуєва, проаналізовано його наукову спадщину.

Доценко Анатолій. Михайл Волобуєв (Волобуєв – Артемов) (1903 – 1972). Проведено исследование жизненного и творческого пути выдающегося украинского ученого-экономиста и экономико-географа Михаила Волобуева, проанализировано его научное наследие.

Волобуєв – Артемов – це прізвище невідоме сучасним молодим географам і мало про що говорить, але його пам'ятають вчені старшого покоління, особливо харківські географи. Саме з Харковом пов'язаний науковий злет і падіння, репресії і забуття цього талановитого вченого. Цей нарис слугуватиме поверненню в сучасну науку здобутків цього визначного вченого-географа та економіста, а головне патріота України, за яку він постраждав.

Справжнє прізвище цього вченого Волобуєв. Михайло Симонович народився 24 січня 1903 р. у м. Миколаєві. Батько був українцем, мати – росіянкою, Михайло вважав себе українцем і цього не приховував. Батько працював бухгалтером і рано помер (у 1918 р.), мати – вчителькою. Після закінчення гімназії Михайло працював на різних роботах, зокрема у 1921 р. він став заступником завідувача відділу політосвіти Миколаївського губкому, у 1922 р. його направляють працювати завідувачем відділу політосвіти Вінницького губкому. Тут він також викладав економічну географію та політекономію у технікумах Вінниці. Вінниччина відіграла значну роль у формуванні національної свідомості Михайла та пізнанні історії, культури та традицій українського народу.

У 1923 р. Волобуєва відкликають до Харкова для роботи в Головополітосвіті, у 1927-1928 рр. він був заступником голови цього Комітету. В цей же період він активно займається педагогічною діяльністю

спочатку у технікумах, а з 1927 р. після закінчення екстерном Інституту профосвіти за спеціальністю „політична економія та економічна статистика” викладав політекономію в Інституті народної освіти та Механіко-машинобудівному інституті. У 1930 р. М. Волобуєв одержав наукову ступінь кандидата економічних наук за сукупністю опублікованих наукових праць з політичної економії. Протягом 1929-1933 рр. він завідував кафедрою економічних наук Механіко-машинобудівного інституту, де став професором. Протягом 1927-1933 рр. М. Волобуєв опублікував 8 підручників та посібників, з них сім українською мовою, яку він досконало знав і якою читав лекції студентам. Він також вільно володів англійською, німецькою та французькою мовами.

Окрім державної служби та викладацької роботи Волобуєв займався науковою та громадською діяльністю. Він працював в Інституті економіки, який входив тоді до створеної у 1931 р. ВУАМЛІН. У 1926-1929 рр. Волобуєв був членом Українського комітету краєзнавства і сприяв становленню в Україні краєзнавчих досліджень та виходу в світ журналу „Краєзнавство”.

У 1928 р. Михайло Волобуєв опублікував в журналі „Більшовик України” в порядку дискусії статтю „До проблем української економіки”, в якій порушив гострі економічні проблеми, про які не наважувалися писати інші вчені [1]. Він довів, що Україна перебувала у складі Росій-

ської імперії на правах колонії „європейського типу”. Для подолання колоніальної спадщини потрібно прискорити темпи розвитку важкої промисловості України. Вчений довів, що „ми маємо в СРСР не економіку метрополії і колоній, а співробітництво різних національних економік”. Заперечуючи теорію єдності російської економіки, Волобуєв вимагав розглядати Україну як „історично оформлений народногосподарський організм”, що має власні шляхи економічного розвитку. Вчений зробив висновок, що українська економіка становить самодостатню єдність і спроможна „увійти до складу світової господарської системи безпосередньо, а не через російську економіку”. Волобуєв піддав критиці запропоновані І.Г. Александровим методологічні принципи та затверджену Держпланом схему економічного районування СРСР, в якій замість України на її території були виділені Південно-Західний та Південний економічні райони. Для вирішення порушених проблем Волобуєв сформулював деякі найважливіші практичні висновки, реалізація яких вимагала перегляду головних положень економічної та національної політики партії та радянського уряду.

Стаття Волобуєва була піддана гострій критиці, його звинуватили у пропаганді економічного націоналізму та пришили ярлик „волобуєвщини”. Критики називали погляди Волобуєва „економічною платформою українського націоналізму”. У 1934 р. Михайло Волобуєв засуджений до позбавлення волі на п'ять років, покарання відбував у м. Уральську в Казахстані. Восени 1936 р. він достроково був звільнений з ув'язнення, але йому було заборонено повернутися у Харків і взагалі в Україну, а також займатися педагогічною діяльністю. Він разом з дружиною, донькою та матір'ю оселився у м. Краснодарі, де працював начальником планового відділу міськвиконкому. Під час Великої Вітчизняної війни Волобуєв був кореспондентом крайової газети „Кубань” та розвідником партизанського загону „Кубанці”.

У 1947 р. Михайло Симонович разом з родиною переїхав у м. Ростов-на-Дону, тому що через вологий клімат у Краснодарі загострилося захворювання

астмою і потрібно було змінити місце проживання. Не менш важливі зміни пов'язані зі зміною свого прізвища, до якого він додав прізвище дружини і став Волобуєвим-Артемовим. Щоб остаточно підвести ризик під попереднім важким періодом життєдіяльності, він змінив напрям своєї наукової діяльності, присвятивши все подальше життя економічній географії. Науковий внесок в географічну науку вченого невеликий (за нашими підрахунками, підручник, 3 брошури, 12 статей), але, як відомо, значення вченого не в кількості опублікованих ним наукових праць, а в глибині їх, новизні висунутих ідей, теорій, закономірностей та кількості посилок, яких у середині ХХ ст. було дуже багато.

З 1948 р. Михайло Симонович завідував кафедрою економічної географії Ростовського-на-Дону фінансово-економічного інституту (тепер це Державний економічний університет), а з 1953 р. очолював також кафедру економічної географії Державного університету. Він був чудовим лектором, якого любили студенти, пропагандистом та організатором науки, велику увагу приділяв підготовці науково-педагогічних кадрів. На 50-ті роки припадає активна наукова діяльність вченого, який розробляв проблеми теорії та методології економічної географії, міжнародного територіального поділу праці.

Важливе значення для вченого мало рішення президії Харківського обласного суду у 1957 р., яким він був реабілітований і повернене його чесне ім'я науці та суспільству.

Волобуєв-Артемов взяв активну участь в дискусії з методологічних питань економічної географії, яка велася у 50-х роках на шпальтах журналів „Известия Всесоюзного географического общества” та „Вопросы философии”. У 1953 р. у першому журналі вчений виступив із статтею, в якій звинуватив Миколу Баранського у пропаганді „хибної геттнерівської методології” та піддав критиці Юліана Саушкіна за його пропозицію щодо предмету економічної географії [2]. Волобуєв-Артемов підтримав погляди Олега Константинова, Миколи Жирмунського та Якова Фейгина, які вважали, що предметом еко-

номічної географії є розміщення виробництва.

У 1954 р. у видавництві Харківського університету видана головна праця М. Волобуєва-Артемova „Лекции по вопросам методологии экономической географии” (частина I). Підготовлена автором друга частина цієї праці після зняття його у 1957 р. з посади завідувача кафедри новим ректором університету так і не була опублікована. У зазначеній праці Михайло Симонович розглядав економічну географію як суспільну науку, „яка вивчає розміщення виробництва і територіальний поділ праці в конкретному фізико-географічному та історичному середовищі та досліджує закономірності, що управляють цими процесами” [3]. Велика увага в підручнику приділена визначенню сутності економіко-географічного положення і географічного середовища та їх ролі в розміщенні виробництва.

Значним був внесок вченого у розробку теорії формування внутрішнього та міжнародного територіального поділу праці [4-6]. Наукові інтереси вченого були широкими, зокрема він залишив помітний доробок в галузі економічної та політичної географії світу.

Вчений постійно цікавився науковим, економічним, політичним та культурним життям в Україні, мріяв повернутися жити в Україні. Як згадувала про батька донька Валерія „...своїї любові до України він не приховував. Любив одягати українські вишиванки, щиро захоплювався красою українських пісень, української мови”. У 1961 р. Михайло Симонович приїхав до доньки у Донецьк, де збирався працювати у торговельно-економічному інституті, але через погану екологічну ситуацію у місті в нього активізувалася астма і він знову повернувся до Ростова-на-Дону. У 1963 р. через погіршення стану здоров'я він звільнився з роботи у фінансово-економічному інституті і перебував на пенсії. Михайло Симонович помер 20 червня 1972 р. на 69-му році життя, похований в Ростові-на-Дону.

Пам'ять про вченого залишається в його працях. Наукова спадщина Михайла Волобуєва (Волобуєва-Артемova) не велика, але вагома тим, що він розробив нові шляхи вирішення проблем економіки України та поглибив теорію і методологію економічної географії. У пам'яті нащадків він залишиться не лише як визначний вчений, але й як справжній патріот України.

Головні наукові праці вченого

1. Волобуєв М.С. До проблем української економіки // Більшовик України, - 1928, №2, 3.
2. Волобуєв-Артемov М.С. Еще о методологических основаниях экономической географии и о борьбе с пережитками геттнерианства // Известия всесоюзного географического общества, - Л, - 1953, Вып. 2.
3. Волобуєв-Артемov М.С. Лекции по вопросам методологии экономической географии (курс «Введение в экономическую географию»). Учебник, ХДУ, Харьков, 1954, Ч I.
4. Волобуєв-Артемov М.С. К теории формирования внутреннего (междурайонного) территориального разделения труда при капитализме // Сборник научных трудов Ростовского-на-Дону финансово-экономического института, каф. эконом. географии, - Ростов-на-Дону, 1958, Вып. 1.
5. Волобуєв-Артемov М.С. Некоторые вопросы теории международного территориального разделения труда // Ученые записки Ростовского-на-Дону госуниверситета, - Том 55. Труды геол.-геогр. факультета, - Вып. 10. Серия географ., Ростов-на-Дону, 1958.
6. Волобуєв-Артемov М.С. О сущности понятия территориальное разделение труда // Сборник трудов Ростовского-на-Дону финансово-экономического института, - Ростов-на-Дону, 1963.

Хроніка

Міжнародна науково-практична конференція "РЕГІОН-2006: стратегія оптимального розвитку"

15 – 16 травня 2006 р. на базі кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна відбулась Міжнародна науково-практична конференція " РЕГІОН-2006: стратегія оптимального розвитку". На конференцію було подано матеріали від 132 учасників, у тому числі 17 – з Російської Федерації, 2 – з Білорусі, 3 – з Молдови, 1 – з Польщі, 1 – з Білорусі. Безпосередньо взяли участь у роботі конференції 40 учасників.

До початку роботи конференції був опублікований збірник матеріалів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції „РЕГІОН – 2006: стратегія оптимального розвитку” (15 – 16 травня 2006 року, м. Харків) / Гол. ред. колегії В.С. Бакіров // РВВ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Харків, 2006. – 350 с.

В ході конференції було проведено пленарне засідання, на якому було заслухано 8 доповідей представників Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Інституту географії НАН України, Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України. На трьох секційних засіданнях було заслухано 32 доповіді. Під час заключного пленарного засідання на основі пропозицій, висловлених учасниками в ході проведення конференції, були підведені наступні підсумки:

- схвалити проведення міжнародної науково-практичної конференції "РЕГІОН" та запропонувати ВУЗам-учасникам проводити таку конференцію в різних регіонах України, запрошуючи до співпраці зацікавлені ВУЗи Росії, Білорусі, Молдови тощо;
- конференція є важливим заходом для розвитку міжвузівського та міжнародного співробітництва;
- конференція є важливим засобом апробації суспільно-географічних досліджень;
- всі учасники конференції одноголосно висловили сподівання про подальше міжвузівське співробітництво.

Резолюція конференції: Схвалити проведення міжнародної науково-практичної конференції "РЕГІОН", запропонувати ВУЗам-учасникам проводити таку конференцію в різних регіонах України, запрошуючи до співпраці зацікавлені ВУЗи Росії, Білорусі, Молдови тощо. Також запланувати строки проведення наступної конференції у квітні.

Рішення конференції: Взяти до уваги запропоновані пропозиції та проводити наступні конференції з їх урахуванням, тому що ця конференція є важливим заходом для розвитку міжвузівського та міжнародного співробітництва в галузі регіональних досліджень стратегії оптимального розвитку.

Наші автори

- **Барановський Володимир Андрійович** – доктор географічних наук, завідувач відділом Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, головний науковий співробітник
- **Баркова Ганна Анатоліївна** – головний спеціаліст Верховної Ради України
- **Бартош Оксана Володимирівна** – аспірант університету Ванкувер, Канада
- **Височин Максим Юрійович** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Доценко Анатолій Іванович** – доктор географічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу проблем відтворення людського капіталу та розселення Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Дубровіна Надія Анатоліївна** – кандидат економічних наук, доцент, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
- **Дудник Іван Миколайович** – доктор географічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
- **Заболотський О. С.** – старший викладач, Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського
- **Лавриненко Сергій Іванович** – ректор Полтавського інституту бізнесу МНТУ
- **Кандиба Юрій Іванович** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Ключко Людмила Василівна** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Корнілов Андрій Геннадійович** – доктор географічних наук, професор, Белгородський державний університет, Росія
- **Корнус Олеся Григорівна** – провідний фахівець Інформаційно-обчислювального центру, Сумський державний педагогічний університет
- **Мезенцев Костянтин Володимирович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної і соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Немець Костянтин Аркадійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри гідрогеології, декан геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Немець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Олійник Ярослав Богданович** – доктор економічних наук, професор, член – кореспондент АПН України, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Путренко Віктор Валентинович** – аспірант Інституту географії НАН України
- **Ромащенко Вікторія Вікторівна** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського
- **Степаненко Анатолій Васильович** – доктор географічних наук, професор, завідувач відділу Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Таган Тетяна Олександрівна** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського
- **Тітенко Зоя Володимирівна** – інженер кафедри економічної і соціальної географії геолого-географічного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

- **Топчієв Олександр Григорович** – доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри економічної і соціальної географії геолого-географічного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Третьяков Олександр** – аспірант, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
- **Шишацький Віктор Борисович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної і соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Dinu Vasile** – лектор економічної академії, Бухарест, Румунія

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО “ЧАСОПISY”

“Часопис соціально-економічної географії” приймає до друку матеріали обсягом до 20 друкованих сторінок до рубрики “Горизонти науки” та до 10 сторінок до рубрики “Наукові повідомлення”, до 5 сторінок до рубрики “Рецензії”, до 3 сторінок до рубрики “Постаті” та до 1 сторінки до рубрик “Хроніка” та “Ювілеї”. Статті подаються в одному примірнику, який підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання, у друкованому та електронному вигляді, нумерація сторінок робиться олівцем на звороті, аркуші надсилаються у твердій обкладинці.

Всі поля по 20 мм, формат 210x297 мм, шрифт Times New Roman 12 через 1,5 інтервал.

Для статей необхідно дати УДК (зліва, 12 шрифт), а справа - ім'я та прізвище автора (12 шрифт). Після цього з нового рядка посередині великими буквами заголовок статті (14 шрифт). Під заголовком з нового абзацу дати анотацію статті українською мовою (4-8 рядків, 10 шрифт). Після неї з нового абзацу ім'я, прізвище автора, заголовок та анотацію статті англійською мовою (4-8 рядків, 10 шрифт). Після цього з абзацу починати текст статті.

Ілюстрації та малюнки мають бути в тексті статті та подаватися окремо, у відповідних файлах у форматі JPEG. Електронна версія має бути підготовлена в редакторі MS Word.

Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку. Посилання на джерела слід давати в прямокутних дужках [] із зазначенням порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок. Цитати в тексті виділяються масивнішим від звичайного шрифтом. Автори подають про себе дані, фото, повністю прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, наукове звання, місце роботи, посаду, державні звання та нагороди. Автор отримує один примірник “Часопису”.

Адреса редакційної колегії: Ключко Людмила Василівна, технічний секретар редколегії “Часопису”, кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна;

тел.: +38 (057) 707-52-74;

e-mail: ggfekonom@yandex.ru,

Konstantin.A.Nemetz@evans.univer.kharkov.ua

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. “Часопис” засновано в 2005 році, виходить 2 рази на рік.

Періодичне видання

ЧАСОПИС соціально-економічної географії

Випуск 1

Комп'ютерна верстка Ю.І. Кандиба

Підписано до друку 03.07.2006 р. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. _____. Обл.-вид. арк. _____. Тираж 200 прим.